

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LVI. ÉVFOLYAM • 2015 • 3. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

BENCZE MÁTYÁS – DRÓTOS RICHÁRD

A társadalmi tekintély szerepe az ítélkezésben – tradicionális keresztény egyházak jogai és érdekei a magyar bíróságok előtt 3

DEÁK DÁNIEL

Adójogi globalizmus 29

KECSKÉS GÁBOR

A Nemzetközi Bíróság ítélkezési gyakorlata a környezeti tárgyú ügyekben 55

VÁRADI ÁGNES

A jogi személyek jogérvényesítésének elősegítése az Európai Unió és tagállamai jogában 80

RECENZÍÓ

BORONKAY MIKLÓS

Fuglinszky Ádám: Kártérítési jog 96

HALÁSZ IVÁN

Julia V. Zaparij (szerk.): Konsztytucionalizm v szovremennoj mirovoj i rosszijszkoj isztoriji. Vtorije jelicinszkije cstyenyija 102

KELEMEN MIKLÓS

Peres Zsuzsanna: A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon 107

RIGÓ BALÁZS

Béli Gábor: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján 115

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Erdő Péter, Farkas Ákos, Hajdú József, Hamza Gábor, Harmathy Attila,
Kecskés László, Király Miklós, Korinek László, Lamm Vanda,
Lévayné Fazekas Judit, Sólyom László, Szabadfalvi József, Törő Csaba Attila,
Varga Zs. András, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő

Jakab András

Felelős szerkesztő

Ganczer Mónika

Recenzió-szerkesztő

Fekete Balázs

Szerkesztőségi tagok

Gajdusчек György, Hollán Miklós, Pap András László, Sulyok Gábor,
Varju Márton

Szerkesztőség címe

1014 Budapest, I. Országház u. 30.

1250 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 355-73-84

Fax.: +36 (1) 375-78-58

A kiadvány megjelenését támogatja

MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottság

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli,
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja

Előfizethető és példányonként megvásárolható

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1014 Budapest, I. Országház u. 30.

E-mail: ajttan@tk.mta.hu

Kiadja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olvasszerkesztő: Mészáros Katalin

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Tomcsányi Péter

HU ISSN 0002-564X

BENCZE MÁTYÁS* – DRÓTOS RICHÁRD**

A TÁRSADALMI TEKINTÉLY SZEREPE AZ ÍTÉLKEZÉSBEN – TRADICIONÁLIS KERESZTÉNY EGYHÁZAK JOGAI ÉS ÉRDEKEI A MAGYAR BÍRÓSÁGOK ELŐTT***

A jelen tanulmány alapját képező kutatásunk hipotézise az, hogy a magyar rendes bíróságok, ezen belül is a Legfelsőbb Bíróság (Kúria) vallási értékeket, egyházi jogokat és érdekeket érintő gyakorlata a komoly társadalmi tekintéllyel rendelkező keresztény egyházaknak kedvez. Írásunkban konkrét ügyekben hozott ítéletek elemzésén és értékelésén keresztül igyekszünk bizonyítani ezt a feltevésünket, és rávilágítani a gyakorlatot meghatározó okokra. A kutatás módszere a jogi és politikai diskurzus-elemzés, elméleti háttérét pedig a modern ítélkezés-elmélet képezi, mely szerint a „nehéz esetek” eldöntésekor jogon kívüli megfontolások és befolyásoló tényezők hatnak a bírói ítélkezésre. Következtetésünk az, hogy a hipotézis igazolható: a bíróság más jogi érvekkel szemben az egyházaknak kedvező jogértelmezést részesíti előnyben még akkor is, ha az ellenfél érvei jogi szempontból súlyosabbnak bizonyulnak. Ez a gyakorlat aggályos az állam semlegességének alkotmányos követelménye szempontjából. Írásunk záró fejezetében kifejtjük, hogy a gyakorlat kialakulásában a rendszerváltás óta eltelt huszonöt év politikai körülményei, és a bíróság részéről ezekre adott stratégiai válasz játszhat döntő szerepet.

Ebben az írásban azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy feltárjuk és értékeljük azt az ítélkezési gyakorlatot, amelyet a hazai legfelső rendes bírósági fórum (a Legfelsőbb Bíróság és jogutódja, a Kúria) folytatott azokban az ügyekben, amelyek az intézményes keretek között folyó vallásgyakorlás védelme és határai körül forogtak, és amelyekben történelminek tekintett keresztény egyházak voltak érintettek. A kutatási tárgy pontos meghatározását követően először megfogalmazzuk a vizsgálódás szempontjait és módszereit, majd részletesen bemutatjuk azokat a döntéseket, melyeket a Legfelsőbb Bíróság (LB), illetve a Kúria ezekben az esetekben hozott,

* Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 4028 Debrecen, Kassai út 26; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: bencze.matyas@law.unideb.hu.

** Független kutató

E-mail: drotos.richard@gmail.com.

*** Szeretnénk köszönetet mondani Balogh Lidiának és Hegyi Szabolcsnak, akik e tanulmány első változatának opponensei voltak a 2015. május 14-én Budapesten az MTA TK Jogtudományi Intézetben megrendezett műhelyvitan. Szintén köszönjük a vita minden résztvevőjének és a két anonim lektornak az értékes javaslatokat, valamint a kritikákat, melyek hozzájárultak a dolgozat végleges tartalmának kialakításához.

és elemezzük, illetve értékeljük azok érvrendszerét. Végül pedig magyarázatot próbálunk keresni a meghozott ítéletek közös jellemző vonásaira.

Végkövetkeztetésünk, amelyet írásunkban bizonyítani kívánunk, hogy a legfelső szintű bíróság döntései meghozatalakor megkülönböztetett módon kezeli a tradicionális keresztény egyházak érdekeit, ezeknek kiemelt védelmet biztosít, ami nincs összhangban az állam semlegességének követelményével. Ennek a hangsúlybeli eltolódásnak a legvalószínűbb magyarázata a történelmi egyházak társadalmi-politikai tekintélyének indirekt befolyásoló ereje lehet, ezért a döntések mögött a stratégiai megfontolások sejlének fel.

1. A KUTATÁSSAL ÖSSZEFÜGGŐ MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

1.1. A VIZSGÁLÓDÁSOK CÉLJA

Tanulmányunkban olyan bírósági határozatokat dolgoztunk fel, amelyek közvetve vagy közvetlenül a vallás szabad gyakorlásához, illetve az egyházi autonómiához kapcsolódnak. Célunk mégsem az, hogy a vallásszabadság dogmatikai kérdéseinek jobb megértéséhez járuljunk hozzá, vagy hogy a vizsgált bírói álláspontokat a hasonló ügyekben folytatott külföldi bírósági és hazai alkotmánybírósági gyakorlathoz hasonlítsuk, és valamilyen állítást tegyünk a magyar bíróságok vallásszabadság-felfogásáról. Ezért nem elemzünk az egyéni vallásszabadság határait megállapító magyar bírósági ítéleteket sem.¹

Ezek helyett egy másik, politikai-szociológiai nevezhető szempontot kívánunk érvényesíteni. Azt szeretnénk megtudni, hogy miképp viszonyultak az egyes ügyekben eljáró bírói tanácsok olyan nagy tekintélyű társadalmi szervezetek érdekeihez és igényeihez, mint amilyenek a történelmi keresztény egyházak. Kimutatható-e a *diskurzuselemzés* módszerével, hogy a bíróságok döntését befolyásolja, ha az említett egyházak által képviselt, a vallási *értékeket*, illetve *érzékenységet* közvetlenül érintő ügyeket tárgyalnak?

A kutatási kérdés két további fontos szűkítést tartalmaz. Egyrészt nem az összes „történelminek” nevezett egyházhoz való bírósági viszonyulást próbáljuk feltárni, hanem csupán azokat, amelyek a keresztény egyházak felé irányulnak. Ennek az az egyszerű oka van, hogy csak ezekkel a szervezetekkel kapcsolatos ügyet találtunk. Másrészt, nem vizsgáltunk olyan eseteket, amelyek nem relevánsak az egyházi mivolt lényege szempontjából, azaz amelyek nem a vallás alapértékei, identitásképző szimbólumai, illetve a vallás szabad gyakorlása körül forognak (így például, nem elemzünk olyan döntéseket, amelyek az egyház és alkalmazottja közötti munkajogi kérdéseket taglalnak). Ennek oka, hogy azok a bírói megfontolások, melyeket

¹ Csupán egy ilyen ügyet találtunk. A későbbiekben azonban hivatkozni fogunk rá az egyik következtetésünket alátámasztó példaként.

megpróbálunk kimutatni, ezekben az esetekben nem játszanak döntő szerepet: ilyenkor az egyház nem elsősorban mint vallási értékek megtestesítője lép fel.

A tanulmány megírását az a tény is motiválta, hogy a hazai jogtudományban egyelőre kevés olyan törekvéssel találkozunk, amely a rendes bíróságok judikatúráját nem csupán jogi-dogmatikai szempontból értékeli, hanem arra is tekintettel van, hogy a bírói döntések nemcsak az egyes ügyekben résztvevő felekre gyakorolnak hatást, hanem közvetett módon tágabb körben, a politikai közösség egészére nézve is. Másképpen szólva, tudomásul kell vennünk, hogy a rendes bíróságok is lehetnek politikaformáló aktorok,² amelyeknek döntéseit politikai elvek és érdekek érvényre juttatásaként is értelmezni lehet.³

1.2. AZ ELEMZÉS MÉRCÉJE

A megközelítésünk felvállaltan érték-elkötelezett, ezt nem tartjuk összeegyeztethetetlennek a tudományosság kritériumával. Ez legitim kiindulópontja minden olyan tudományos vizsgálatnak, amely „belső szempontból” tekint a jogra, azaz elfogadja a jogrendszer mögöttes értéktartalmát, és felveszi annak a gyakorló jogásznak a perspektíváját, akinek az a feladata, hogy hozzájáruljon a helyes gyakorlat kialakításához.

A korábban hatályban volt alkotmány és a jelenlegi alaptörvény egyaránt rögzíti azt a politikai elvet, amelyre tekintettel a bírói gyakorlat helyessége megítélhető: ez pedig az *állam semlegességének* elve.⁴ Az állam semlegessége ebben a vonatkozásban azt jelenti, hogy a közhatalom gyakorlója a polgárok között nem tehet különbséget *pusztán* az erkölcsi meggyőződésükre, az általuk értékesnek, jónak

² Ha következetesen végig gondoljuk a politika és az igazságszolgáltatás kapcsolatát (a bíróságok politikai úton és politikai céllal megalkotott szövegeket – jogszabályokat – alkalmaznak, nyilvánosan működnek, kötelezettségeket rónak a polgárokra), akkor arra jutunk, hogy bármely jogalkalmazói tevékenység alapvetően és mélyen politikai jellegű, a jog nevében hozott döntés a politikai döntések egyik sajátos megnyilvánulási formája. Lásd BÓDIG Máttyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások* (Miskolc: Biber 2004) 536–553. Mivel ez a fel fogás nem vert gyökeret a magyar jogi közgondolkodásban, a félreértések elkerülése céljából az igazságszolgáltatás politikai szempontból értékelhető gyakorlatának csak nagy társadalmi hord erejű határozatait tekintjük, és ezek közül is csak azokat, amelyekben komolyan vehető jogi érveket lehetett volna felhozni egy ellentétes előjelű döntés mellett. Tehát ahol a döntés a hagyományos értelemben vett politikai jelentőséget kap.

³ A magyar jogtudományban és jogéletben inkább az alkotmánybírói döntéseket tekintik politikai jellegűnek, ezért a politikai szempontú elemzés is inkább ezen a téren folyik. A legutóbbi ilyen törekvésekre lásd SZENTE Zoltán: „Az alkotmánybírák politikai orientációi Magyarországon 2010–2014” *Politikatudományi Szemle* 2015/1. 57; HALMAI Gábor: „In memoriam magyar alkotmánybíráskodás” *Fundamentum* 2014/1–2. 36–64. és „Egypárti alkotmánybírák a kétharmad szolgálatában” (az MHB, TASZ és EKINT közös elemzése), ekint.org/ekint_files/File/ab%20kiadva%3Fny_70%20oldal_01_ve%3Fgleges.pdf.

⁴ 1949. évi XX. tv. 60. § (3) bek., ill. *Magyarország Alaptörvénye* (2011. április 25.) VII. cikk (3) bek. Amint később látni fogjuk, az Alaptörvény a semlegesség deklarációja mellett más rendelkezéseiben azt tükrözi, hogy szövegezői nem vették komolyan ezt az elvet, de ez a deklarált semlegesség számonkérhetőségét nem befolyásolja.

tartott életformákra tekintettel. Az elv igazolása abban a tényben kereshető, hogy az erkölcsi, világnézeti kérdésekben sokszor fennálló ésszerű egyet nem értés (*reasonable disagreement*) következtében az egyenlőségi jogot komolyan vevő államnak nincs konkluzív érve arra nézve, hogy csupán a létezésükre tekintettel miért részesítsen előnyben vagy nyomjon el egy-egy erkölcsi nézetrendszert.⁵

Fontos, hogy az állam semlegességének elve nem az állami aktusok következményeit illető semlegességet kívánja meg. Egy jogszabály, például, akkor semleges a következmények terén, ha az érintett és a hozzá releváns szempontból hasonlító csoport egymáshoz viszonyított helyzete nem változik a jogi rendelkezés folytán.⁶ Ha például a kemény drogok fogyasztását a törvény bünteti, azonban létezik olyan egyház, melynek hittételei között szerepel ezek használata, akkor a törvény a következményeit tekintve nem lesz semleges az adott egyház tagjaival szemben, őket hátrányosan érinti ez a rendelkezés a közösség azon tagjaihoz képest, akiknek nincsenek ilyen hitelveik. Ebből fakadóan a semlegességi elv azt követeli meg, hogy az egyes állami cselekvések csupán az igazolásukat tekintve legyenek semlegesek, azaz olyan érveken kell alapulniuk, amelyek a közösség bármely, ésszerűen gondolkodó tagja által beláthatók és elfogadhatók. Visszatérve a példára: a kemény drogok fogyasztásának tiltása közegészségügyi érvekkel indokolható, és ez olyan igazolás, amely nincs összefüggésben a vallásos hittel, nem támaszkodik egyetlen hittételre sem. A bírói gyakorlat feldolgozása során ezért az igazolás semlegességének megvalósulására koncentrálnunk.

De mit is követel meg a bíraktól az igazolás semlegességének elve? Kis János szerint a közhatalom gyakorlóit nem egyformán köti a semlegesség elve. Míg a törvényhozás tagja egy szabad vitában felhozhat olyan érvet, amelynek vallásos relevanciája van, addig a „végpontot a bírák beszéde jelöli ki, hiszen ők a törvény végső értelmezői, az ő állásfoglalásuk dönti el a jog mibenlétéről folytatott vitákat.”⁷ Esetükben ezért a szekuláris beszédmód a követelmény. A „beszédmód” ebben az esetben azt jelenti, hogy a bíráknak a jog semleges nyelvén kell megszólalniuk, nem lehet olyan az érvelésük, amelyből az tükröződik, hogy valamely, az alkotmányossággal és a jogrendszerünk alapértékeivel egyébként összhangban lévő vallási vagy lelkiismereti meggyőződés magasabb vagy alacsonyabb rendű a többinél. A magyar Alkotmánybíróság (AB) a jogalkotást illetően már egészen korán leszögezte, hogy az állam „nem részesíthet egyetlen vallást kizárólagosan kivételezett elbánásban”,⁸ illetve „az állam sem az egyházakkal, sem valamelyik egyházzal nem kapcsolódhat össze intézményesen; [...] az állam nem azonosítja magát egyetlen egyház tanításával sem”.⁹

⁵ Írásunkban az állam semlegességének azt a felfogását követjük, amelyik a rawlsi koncepció Kis János és Győrfi Tamás általi interpretálásban jelenik meg. Lásd Kis János: „Az állam semlegessége. Újabb nekifutás” *Fundamentum* 2011/3. 5–22. és Győrfi Tamás: „Az állam semlegességének elve az alkotmányjogban” *Jogelméleti Szemle* 2003/3. Lásd jesz.ajk.elte.hu/gyorfi15.html.

⁶ Győrfi (5. lj.) I. 1. pont.

⁷ Kis (5. lj.) 19–20.

⁸ 10/1993. (II. 27.) AB határozat, ABH 1993, 105, 106.

⁹ 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48, 53.

Egy másik döntésében, a köztisztviselői eskü kapcsán, a jogalkalmazókra nézve is semlegességi követelményeket fogalmaz meg: „az állam nevében eljáró személyeknek tiszteletben kell tartaniuk azokat az intézményes kereteket, amelyeket – a politikai közösség demokratikus döntései nyomán – az alkotmány rögzít.” A jogalkalmazók feladata, hogy feltétel nélkül betartsák az alkotmányos rendben megalkotott jogszabályokat. Az állam kötelessége, hogy ne alkosson és alkalmazzon olyan szabályt, amelynek csak vallásos igazolása van, illetve, amely csak meghatározott vallás követői számára szolgálat cselekvési indokokat.¹⁰ Azt is megfogalmazta, hogy milyen hozzáállást követel meg a semlegesség elve a vallásszabadság határai körül forgó „nehéz esetek” eldöntésekor:

„Egyfelől tekintetbe kell venni azt a jogállami alapelvet, hogy mindenki ugyanannak a jogrendnek jogosultja és kötelezettje, vagyis a jogszabályok mindenkire vonatkoznak, mégpedig úgy, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie. Másfelől szem előtt kell tartani, hogy az alkotmányos demokrácia egyik értéke a politikai közösségen belüli sokszínűség, az egyének és közösségeik szabadsága és autonómiája. Ezért általánosságban nem mondható ki sem az, hogy a lelkiismereti, illetve a kultuszszabadság miatt mindig kivételt kell tenni az általános törvények alól, sem az, hogy a törvények uralma teljesen kiterjed a vallási közösség belső életére.”¹¹

1.3. AZ ESETEK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERE

Megközelítésünk elméleti alapját az a régi belátás nyújtja, hogy a jog működése során számos esetben előfordul: az alkalmazandó jog ismeretében sem vagyunk képesek biztonsággal előre jelezni a bírói döntés eredményét.¹² Ennek egyrészt az az oka, hogy a jog sajátosságából fakadóan a bírónak sokszor van több-kevesebb mozgásteret a kialakítandó döntést illetően. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a bírói mérlegelési kör területe annál tágabb, minél absztraktabbak vagy minél kevésbé egyértelműek a döntés igazolásakor szóba jöhető jogi érvek. Másrészt, találkozhatunk olyan esetekkel, amikor konkrét és egyértelmű döntésre vezetnének

¹⁰ 47/2009. (IV. 21.) AB határozat, ABH 2009, 341, 348.

¹¹ 39/2007. (VI. 20.) AB határozat, ABH 2007, 464, 493. Később kitérünk arra, hogy maga az Alkotmánybíróság sem maradt következetes a saját maga által támasztott elvárásokhoz a gyakorlatban.

¹² Ezt a megállapítást nem csupán az amerikai jogi realizmus tartja igaznak, lásd Jerome FRANK: „Az alapvető mítosz” [ford. MEZEI Péter] in Jerome FRANK: *Bíraskodás az elme ítélőszéke előtt* [szerk. BADÓ Attila] (Budapest: Szent István Társulat 2006) 19–27, hanem olyan, gyökeresen más nézőpontból közelítő szerzők, mint Hans Kelsen, lásd Hans KELSEN: *Tiszta Jogtan* [ford. BIBÓ István] (Budapest: ELTE ÁJK Bibó István Szakkollégium 1988) 52, vagy Herbert Hart. Lásd Herbert L. A. HART: *A jog fogalma* [ford. TAKÁCS Péter] (Budapest: Osiris 1995) 147–159. Ugyancsak ez a kiindulópontja Ronald Dworkin életművének, lásd Ronald DWORKIN: „A szabályok modellje” [ford. ZÓDI Zsolt] in SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* (Miskolc: Bibor 1996) 20–22.

a jogi érvek, azonban a bíró nem ezekre, hanem a tételes jogon túli szempontokra tekintettel dönti el az ügyet.¹³

A jog és a joggyakorlat tehát kellően rugalmas ahhoz, hogy lehetővé tegye a bíró számára: adott esetben valamilyen tételes jogon kívüli célt kövessen, vagy ilyen motivációnak engedjen utat a döntési lehetőségek közötti választás során. Tevékenységét ilyenkor az határozza meg, hogy milyen víziója van a vita helyes megoldásáról, milyen elvek megvalósítását véli a jog feladatának, vagy éppen a döntése milyen következményeit tartja fontosnak. A kondíciók tehát adottak ahhoz, hogy a rendes bíróságok is politikaformáló szerepet játsszanak, így létjogosultsága lehet a bírói gyakorlat olyan típusú elemzésének, amely a döntések politikai hatását tartja szem előtt.

Ahhoz, hogy egy ilyen politikai jellegű elemzés komolyan vehető legyen, két feltételnek kell teljesülni. A bírósági hierarchia bármelyik szintjén működő bíróság hozhat ugyan politikai implikációkat hordozó határozatot, azonban amíg az nem jogerős, illetve nem születik a szóban forgó jogkérdést illetően az egész bírói gyakorlatra irányadó döntés, addig az ilyen bírói megnyilvánulás még túlságosan esetleges ahhoz, hogy érdemi politikai hatást tudjon kifejteni. Tipikusan a legfelsőbb szintű bírói fórumok által hozott (vagy általuk valamilyen formában jóváhagyott) határozatok azok, amelyek véglegességük folytán már figyelembe veendő igazodási pontot jelentenek, ezért ezeket érdemes elemzés tárgyává tenni.

Egyetlen döntés meghozatala vagy közzététele azonban még nem jelenti azt, hogy a bírói gyakorlat határozott módon egyféle politikai irányultságot képviselne. Elképzelhető, hogy a bírói szervezet más tagjai (tanácsai) eltérő döntést hoznak hasonló tárgyban, vagy a gyakorlat időben változik, esetleg ingadozik. Igazán jelentős politikai befolyásról ekkor sem beszélhetünk, mert vagy nincs egységes és rögzült gyakorlat, vagy az ellentétes irányú döntések képesek kioltani egymás hatását. Az ilyen praxis éppen azt mutatja, hogy a bírói karnak az adott kérdésben nincsen egységes politikai preferenciája, így inkorrekt lenne egy-egy konkrét határozatot kiragadva a bíróságot politikai cselekvőként feltüntetni. Ha azonban hosszabb időn keresztül, a különböző bírók döntései egy irányba mutatnak, akkor már nem csupán a jogdogmatikai, hanem a politikai szempontú elemzésnek is lehet érdemi hozadéka.

A joggyakorlat politikai megközelítésének sikeréhez szükséges három feltétel közül az első tehát az, hogy olyan ügyekről legyen szó, amelyekben az ellentétes álláspont mellett is tartható jogi érvek hozhatók fel. A második az, hogy a vizsgált döntések a legfelső bírói fórumtól származzanak, míg harmadik követelményként a gyakorlat egységessége támasztható.

Úgy véljük, hogy az általunk vizsgálandó területen született bírói határozatok mind a három feltételt kielégítik. Egy jól körülhatárolható szférán belül mozognak: mind az öt mérlegre tett eset vallási értékek, tágabban pedig az egyház társadalmi szerepe körül forgott, és a döntések e kiforrotlan, dogmatikailag nem tisztá-

¹³ Klasszikus példa a Dworkin fent hivatkozott művében elemzett *Riggs v. Palmer* eset. Lásd DWORKIN (12. l.) 28–32.

zott területen születtek. Ezek a körülmények igényelték a bírói értelmezést, amely utat nyit a bíró által értékesnek gondolt politikai célok előmozdításának. Az ügyek „nehéz eset” mivoltát az is mutatja, hogy a jogi képviselővel eljáró felek minden esetben elvitték az ügyet a LB-ig (Kúriáig), amelyek jelentős időtartamát (és többüknel anyagi költségét) valószínűleg nem vállalták volna, ha az álláspontjuk mellett szóló jogi indokaik alapján nem láttak volna jó esélyt a perek megnyerésére.

Az ügyekben a végső döntést a LB (Kúria) hozta, amelyek közül hármat is közölt a bírósági határozatok gyűjteményében. Mindez azt mutatja, hogy maga a legfőbb ítélkezési fórum is fontosnak tartotta a határozatok publikálásával orientálni a gyakorlatot. Végezetül, amint majd látni fogjuk, mind az öt döntés egy irányba mutat, mindegyik hasonló súlyt tulajdonít a történelmi keresztény egyházak társadalmi szerepének.

Kritikaként lehet felhozni a kutatással szemben, hogy rendkívül alacsony a vizsgált ügyek elemszáma. Ennek az oka, hogy a LB (Kúria) mindössze ebben az öt ügyben szembesült a történelmi keresztény egyházak társadalmi tekintélyével a rendszerváltás óta eltelt huszonöt évben (korábbra, az alapvetően különböző politikai és jogi környezet miatt, nem is lett volna értelme visszamenni). Minket pedig éppen az érdekelt, hogy miképp hat ez a tekintély az ítélkezésre. Emellett, mind az öt vizsgált eset jelentős közfigyelmet kapott, a végső döntést hozó bíróság tehát tudatában volt annak, hogy határozata nem fog eltűnni a „süllyesztőben”, hanem közbeszéd tárgyát képezi majd. Ilyen helyzetben joggal feltételezhető, hogy átgondolt döntés születik, a bírák alaposabban elmélyednek az ügy jogi és ténybeli kérdéseiben, mivel tudják: határozatuk üzenet értékű lesz a szélesebb nyilvánosság számára. Ezért az ítéletekben tükröződő álláspontot nem lehet esetleges tényezőkkkel magyarázni (nem volt elég idő az alapos átgondolásra, „bírói műhiba”, reflektálatlan igazodás a korábbi gyakorlathoz, stb.). Ez utóbbi indok miatt akár az sem lett volna probléma, ha csupán egyetlen ilyen tárgyú ítélet születik Magyarországon. Ebben az esetben ez képviselte volna az elemzés tárgyát képező bírói gyakorlatot.

Az alacsony elemszám azért sem okoz gondot, mert nem elsősorban a vizsgált döntések eredményéből vagy más, számszerűsíthető mutatójából vonunk le következtetést, hanem az azt alátámasztó érvrendszert elemezzük. Amíg ugyanis öt döntés önmagában még kevés ahhoz, hogy valamilyen tendenciára, politikai irányultságra következtessünk, addig az érvelésről, amelyben a bírónak világosan és egyértelműen számot kell adnia az álláspontja kialakításakor figyelembe vett szempontokról, már tehetünk tartható megállapításokat.

Ezért fontos világossá tenni, hogy melyek az elvárásaink a bírósági határozatok indokolásával szemben. Természetesen nem az a követelmény, hogy egy tudományos értekezés alaposságával járjon körül minden egyes, az adott esettel összefüggésbe hozható jogkérdést, és teljes panorámáját nyújtsa a szóba jöhető jogi érveknek. Azonban arra törekednie kell, hogy az érvelése legyen *meggyőző*, azaz a döntésével szemben mérlegre tehető releváns, komolyan vehető érvekről adjon számot, mutassa be, hogy miért erősebbek a saját érvei. Különös nyomatékkal terheli ez a kötelezettség a bíróságot abban az esetben, ha a vesztes fél hivatkozik is ezekre az ellenérvekre. Amennyiben a bíróság ennek a feladatnak nem tesz eleget,

akkor ennek valamilyen oka van, mely legitimmé teszi az adott ügy tágabb kontextusának vizsgálatát, és a döntést a jogon túl befolyásoló tényezők keresését.

A módszerünkben az is következik, hogy nem állítjuk: minden általunk értékelt ítéletet illetően tudjuk, hogy mi (lett volna) a helyes döntés. Azonban az indokolásnak sajátos önértéke van: hozzájárul ahhoz, hogy a vesztes fél is úgy érezze, a bíróság méltányosan bánt vele, meghallgatta és figyelembe vette az érveit, a szempontjait, és ezek megfontolása után hozta meg az ítéletét. Ha ez a mozzanat kimarad az indokolásból, akkor az negatív üzenetet közvetít a vesztes fél számára. Természetesen adott esetben az is felmerülhet, hogy a bírónak nem voltak elég jó érvei a vesztes fél által felhozott hivatkozásokkal szemben, így a döntési eredmény helyessége is megkérdőjelezhető.

Az alábbiakban – a fent részletezett semlegességi követelményre tekintettel – a hazai bírói gyakorlat részletes vizsgálatát végezzük el oly módon, hogy először az adott ügy tényállását (és ha a megértéshez szükséges: a tágabb kontextusát is) ismertetjük, majd a bíróság döntését és az alátámasztó érveket vesszük számba. Végül pedig az ítélet lehetséges jogi kritikáját adjuk.¹⁴ Az e részt követő alfejezetben összegezzük a következtetéseinket és szociológiai magyarázatot keresünk a kialakult gyakorlatra.

2. EGYHÁZAK ÉRDEKEIT ÉS JOGAIT ÉRINTŐ ÜGYEK A BÍRÓI GYAKORLATBAN¹⁵

2.1. A BÜNTETŐJOGI VÉDELEM KÖRÉNEK KITÁGÍTÁSA – A „KÖRMENET”-ÜGY

Időrendben az első ügy 1994-ben kezdődött, de csak 1999-ben tette közzé a LB (EBH 1999. 2.). Az ügy tényállása az volt, hogy az éppen a barátnőjéhez igyekvő elkövető gépjárművével egy körmenetbe hajtott, és a híveket ezzel a manőverrel, valamint riasztópisztollyal fenyegetve arra kényszerítette, hogy utat engedjenek számára. A körmenetben résztvevők ettől megriadtak, illetve többen közülük megbotránkoztak az elkövető magatartásán. Az ügyben eljáró bíróságok mindegyike megállapította a lelkiismereti és vallásszabadság megsértésének büntettét (aki mást „a vallásának szabad gyakorlásában erőszakkal vagy fenyegetéssel akadá-

¹⁴ E szöveg műhelyvitáján Balogh Lidia hívta fel a figyelmünket arra, hogy mindegyik elemzett eset illeszkedhet olyan kontextusba, amely révén ezek kulturális konfliktusokként is értelmezhetők lennének, és párhuzamos példákat is említett (pl. „pápa portré”-ügy – Mohamed karikatúra, „harangzúgás”-ügy – műezzinek éneke európai városokban, „körmenet”-ügy – meleg büszkeség menetének megzavarása stb.). A bírósági határozatok teljes megértéséhez ez a tudás is hozzájárul, de mindemellett legitím tudományos célnak tartjuk, hogy az eseteket csak egy dimenzióban, az állam semlegességének követelménye felől értékeljük.

¹⁵ A tanulmány eseteket ismertető és elemző része kisebb változtatásokkal párhuzamosan megjelenik a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadásában publikálás alatt álló *Vallásszabadság és egyházjog – Az állam egyházjogi szabályozási feladatai* című konferencia-kiadványban.

lyoz”), ám a mi szempontunkból a LB érvelése az igazán érdekes. A LB bevezetésképpen idézi a vallásszabadságról szóló törvényt és a „rég” alkotmány (1949. évi XX. tv.) 60. §-át értelmező alkotmánybírósági döntésnek a vallásszabadság fontosságára, és az ehhez fűződő jog értékére vonatkozó részeit. Majd a történeti tényállás objektív elemeinek a törvény szövegével való összevetése alapján megállapította: „nem lehet kétséges”, hogy a terhelt az úrnapi körmenetben részt vevő személyeket vallásuk szabad gyakorlásában, abban, hogy a megkezdett vallási szertartásban háborítatlanul, folyamatosan részt vehessenek, erőszakkal és fenyegetéssel akadályozta.

A jogi indokolás értékelésekor fontos észrevenni, hogy a vallásszabadság tartalmára és értékére vonatkozó viszonylag hosszú fejtegetésnek nincs érdemi előrevivő szerepe, ezek a megfontolások nem kaptak helyet az érdemi okfejtésben, amelyben a bíróság a Btk. szóban forgó rendelkezését értelmezte. Általában a bíróságok nem is szoktak kitérni az adott tényállás által védett jogi tárgy jelentőségére, amennyiben ennek nincsen szerepe a minősítést illetően (például a testi sértés miatt indult ügyekben tipikusan nem fordul elő, hogy a bíróságok a testi integritáshoz való jogunkat méltassák).

A cselekmény minősítését illetően az ügynek egy másik eleme volt releváns, melyet azonban a LB nem vett figyelembe kellő nyomatékkal: „[a]z eljáró bíróságok egyetlen olyan személyt sem találtak, aki azt állította volna, hogy őt a terhelt vallásának szabad gyakorlásában akadályozta.” Márpedig a legautentikusabb módon azok tudják megítélni, hogy akadályozta-e őket vallásuk szabad gyakorlásában a cselekmény, akik elszenveték azt (hasonlóan például a rágalmazás tényállásához). A vallási szertartás átélése személyes ügy, annak megsértését („akadályozását”) nem lehet olyan objektív ismérvek alapján megítélni, mint például a személyi szabadságtól való megfosztást.

Az indokolás így azért aggályos, mert nem ad számot arról, hogy miért minősülne az a szabad vallásgyakorlás *akadályozásának*, ha valakit rövid időre megzavarának egy szertartáson való részvételben. A szabad vallásgyakorlás megakadályozása, és egy szertartás megzavarása korántsem jelenti ugyanazt, így ki kellett volna térnie arra a bíróságnak, hogy miért nem csupán „megzavarás” történt, amit a jogalkotó egyébként nem rendelt büntetni. Ha a LB logikáját követnénk, akkor az eddigi gyakorlat helyett a garázdaság elkövetőinek jelentős részét nem ezért a cselekményért, hanem a jóval súlyosabb „személyi szabadság megsértése” miatt kellene felelősségre vonni. A garázdaság egyik tipikus elkövetési módja ugyanis az, amikor a „garázda” rövid időre feltartóztatja a sértettet, átmenetileg megfosztva ezzel a személyi szabadságától. A magyar bírói gyakorlat azonban ilyenkor csak garázdaságot állapít meg.¹⁶

A LB tehát a vallásszabadság jogának olyan jelentőséget tulajdonított, amelyre tekintettel nem tartotta szükségesnek, hogy komolyan fontolóra vegyen az ügyben más jogi érveket. Különösen szembetűnő ez a nagyvonalúság, ha az előbbi döntés mellé állítjuk a BH 1994. 299. számon közzétett esetet, amelyben arról kellett hatá-

¹⁶ BH 1986. 222.

roznia a LB-nak, hogy megvalósítják-e azok a bőrfejük a faji csoport elleni bűncselekményt,¹⁷ akik a megállapított tényállás szerint kimondottan fekete bőrűek és cigányok bántalmazására gyűltek össze, és ezt a tervüket véghez is vitték. A bíróság itt szűkítően értelmezve a törvény szövegét arra a következtetésre jutott, hogy ebbe a kategóriába gyakorlatilag csak a szervezett pogromok tartoznak, így csupán az enyhébben büntetendő aljas indokból elkövetett testi sértést látta megvalósulni.

2.2. A KERESKEDELMI SZÓLÁSSZABADSÁG ÉS A VALLÁSI ÉRZÉKENYSÉG VISZONYA – A „PÁPA-PORTRÉ”-ÍTÉLET

Időrendben a következő jogeset központi kérdése az, hogy vajon védi-e kérés nélkül is a személyiséghez fűződő jogokat a magyar jogrendszer.

Az 1990-es évek közepén az RTL Klub televíziós vállalkozás több híres személyiséget szokatlan tevékenység – unatkozó gesztus tétele – közben ábrázoló fotót használt föl óriásplakát-kampányában, többek között Albert Einsteinét, II. Erzsébet brit uralkodóét és II. János Pál pápáét is.

II. János Pál pápa sem személyesen, sem meghatalmazottja útján nem kérte az eljárás megindítását, azonban a Magyar Katolikus Püspöki Kar közzétett egy tiltakozó levelet, a magyar katolikus egyház hivatalos álláspontja tehát egyértelműen elítélő volt. A pápát ásitás közben ábrázoló poszter a fogyasztóvédelmi hatóság 1997. november 19-én kelt határozata szerint megsértette a *gazdasági reklámtevékenységről szóló 1997. évi LVIII. tv.* (Grtv.) 4. §-ának a) pontját (tilos közzétenni olyan reklámot, amely személyhez fűződő jogokat sért). Ezért a reklámozó RTL Klubot százezer forint bírság megfizetésére kötelezte és a reklám további közzétételét megtiltotta. Az eljáró bíróságok elutasították az RTL Klub ezt követően benyújtott keresetét, melyben a határozat hatályon kívül helyezését kérte (BH 2003. 348.).

A bíróságnak először egy eljárásjogi kérdésben kellett állást foglalni: a Grtv. 16. § (2) bekezdése kimondja, hogy: „a reklámfelügyeleti eljárás kérelemre indul, ha a gazdasági reklámtevékenységre vonatkozó rendelkezés megsértése valakinek a jogát vagy jogos érdekét sérti.” E bekezdés második mondata azt is írja, hogy a kérelmet két, az ügyben nem releváns kivétellel a sérelmet szenvedett félnek kell előterjeszteni.

A LB azonban osztotta az alsóbb fokon eljáró bíróságok azon álláspontját, hogy a háttér szabályként szolgáló, az *államigazgatási eljárásról szóló 1957. évi IV. tv.* (Áe.) alapján az eljárás hivatalból is megindulhat.

Az anyagi jogi kérdést illetően (jogellenes volt-e a közzétett reklám) a bíróság hangsúlyozta, „hogy az alperesi hatóság feladat- és hatásköréből adódóan a közigazgatási szerv eljárása nem a személyhez fűződő jogok védelme tárgyában folyt,

¹⁷ Az elkövetéskor hatályos *1978. évi IV. tv.* 156. §-a szerint „aki valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport tagjának, a csoporthoz tartozása miatt, súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz” büntetést követ el.

hanem a reklám jogszerűségének, megengedhetőségének vizsgálata alapján reklámfelügyeleti eljárás indult”. Erre azért volt szükség, mert a felperes arra hivatkozott: személyhez fűződő jogot az akkor hatályban lévő Ptk. (1959. évi IV. tv.) 85. § (1) bekezdése szerint csak személyesen lehet érvényesíteni.

Később azonban elismerte, hogy az eljárás indító oka „a reklámmal megsértett személyes jogainak védelme” volt. A döntés alátámasztásául a LB egyetértőleg hivatkozta még a másodfokú bíróság érvelését:

„a perbeli esetben a jogsértés igen széles körben valósult meg, a katolikus egyház-fő fotóját megjelenítő óriásplakát nem csak II. János Pál pápa személyiségi jogát, hanem minden jó érzésű és hívő ember vallásos érzületét is sértette, így az alperesi hatóság mintegy a közvélemény képviselőjeként lépett fel a reklámfelügyeleti eljárása során.”

Az eljárásjogi érvelésre vonatkozó kritika, hogy a Grtv. és az Áe. egymással az általános és a különös jogszabály viszonyában állnak, és a Grtv. az Ae.-től eltérően rendezi az eljárás megindításának lehetőségét. Nem kaptunk arra választ, hogy mi értelme lenne ennek a speciális rendelkezésnek, ha a bíróság szerint úgyis az általános szabályt kell alkalmazni. Mellékszál ugyan, de a bíróság érveléséből az is következik, hogy diszkriminatív módon járt el a hatóság, amikor Einstein és II. Erzsébet vonatkozásában nem indította meg az eljárást.

Az anyagi jogi kérdés vonatkozásában a személyiségi jog megsértése volt az ítélet neuralgikus pontja. A személyiségi jogok ugyanis, ahogyan az elnevezés is utal rá, a jog alanyainak autonómiáját és méltóságát védik,¹⁸ ezért e jog érvényesítése is különös érzékenységet kíván. Éppen a védett autonómiával, integritással lehet az ellentétes, ha e jogok érvényesítését – ésszerű mérlegelésre képtelen személyek kivételével – másokra bizza az állam. Másrészről a személyiségi jogok természetéhez az is hozzátartozik, hogy azokat lehet súlyosan is megsérteni, de olyan jelentéktelen, sőt társadalmilag elfogadott mértékben (például a tanár-diák viszonyban), amely a jog valódi csorbulását nem okozza. Az akkor hatályos Ptk. ezeket a megfontolásokat akceptálva írta elő, hogy az érvényesítésük csak személyesen történhet.

Ebben az ügyben maga az érintett nem érezte annak szükségét, hogy bármilyen formában szóvá tegye képmása engedély nélküli felhasználását, a hatóság mégis fontosnak tartotta ezt a jogot megvédeni. Tartható lehetne az az álláspont, hogy a technikai-társadalmi fejlődés következtében a személyiségi jogok védelme objektivizálódik, és a jogsértés bekövetkezésének megállapítása bizonyos körülmények között elszakadhat a sértett személyes megítélésétől,¹⁹ azonban ezen érvek kifejtésével nem találkozunk az ítéletben.

Az is rejtve marad – és talán ez az indokolás leginkább problematikus eleme –, hogy milyen jogi összefüggésben van a pápát ért személyiségi jogsértés megvalósulása a hívők érzelmeivel. Másfelől, azt sem tudjuk, miből gondolta a bíróság,

¹⁸ A személyiségi jogok ezen felfogása átment a gyakorlatba is, lásd OSZTOVITS András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv Magyarázata I.* (Budapest: Opten 2011) 247–248.

¹⁹ Lásd SÓLYOM László: *A személyiségi jogok elmélete* (Budapest: KJK 1983) 319–323.

hogy pontosan ismeri a közvélekedést ebben az ügyben. Korántsem volt igazolt ugyanis, hogy a pápa „emberi arcának” bemutatása elsöprő tiltakozást vált ki a közvéleményből. Erre az adott időszakban semmilyen jel nem mutatott, és a bíróság sem mellékelte közvélemény-kutatási eredményeket.

2.3. AZ EGYHÁZI AUTONÓMIA KITERJESZTÉSE – ELSŐ LÉPÉS (A „KÁROLI”-ÜGY)

Első olvasásra az ebben az ügyben hozott bírósági döntés veti fel jogi szempontból a legkevesebb aggályt, azonban látni fogjuk majd, hogy az alapvetően korrekt indokolás nem néz szembe néhány alapvető, és a döntés szempontjából releváns felvetéssel.

2003. október 10-én tartott ülésén a református egyetem vallástudományi karának tanácsa kinyilvánította, hogy az egyház a Bibliára hivatkozva nem helyeselheti a homoszexuális párok kapcsolatának megáldását, gyermekvállalásukat és „a homoszexuális életet folytató, vagy azt propagáló vallástanárok és lelkészek képzését, szolgálatba állítását, illetve szolgálatban tartását”. Ezen elméleti alapvetés után határozott a lelkész és vallástanár szakos hallgatók időszaki szűréséről, s még ott, *ad hoc* személyi döntést is hozott: ugyanazon az ülésen a lelkészi pályára alkalmatlannak minősítette, majd az egyetemről elbocsátotta egy nyíltan homoszexuális hallgatóját.²⁰

Az októberi ülés után a Kari Tanács újabb ülést tartott november 28-án, amelyben ugyan fenntartotta korábbi határozatát, de felajánlotta az érintett hallgatónak, hogy tanulmányait egy másik egyetem olyan fakultásán folytathatja, ahol nemcsak lelkészeket, de világi teológusokat is képeznek. Ezek után fordult jogorvoslatért a bírósághoz a hallgató, s perelt vele párhuzamosan a Háttér Társaság a Melegekért Egyesület. Ez utóbbi persorozat ítélete lett az általunk elemezni kívánt Pfv. IV.20.678/2005/5. számú legfelsőbb bírósági ítélet.

Ítéletében a LB mindkét korábbi eljáró bíróság (a Fővárosi Bíróság 21.788/2004. számon indított és a Fővárosi Ítéltábla ezt elbíráló 21.318/2004/4. számon hozott) ítéletét hatályában fenntartotta. A LB ugyan bizonyítottan találta a hátrányos megkülönböztetés tényét, ám ítéletében rámutatott, hogy *az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. tv.* (Ebkty.) 19. § (2) bekezdése szabályozza az egyenlő bánásmód alóli kivétel esetét, amely ráillik az alperesre. Ezért az adott jogviszony keretei között az alperes nem volt köteles megtartani az egyenlő bánásmód követelményét, ugyanis az alkotmányos alapjogok sérelme csupán az ésszerű indok nélküli megkülönböztetéssel valósul meg.

„Az egyházak az Alkotmány által biztosított keretek között szuverenitással rendelkeznek. Az egyház hitelvei, morális kérdésekben való állásfoglalása nem lehetnek az állam vagy intézményei, így a bíróság megítélésének tárgya. [...] Az alperes állás-

²⁰ EBH 2005. 1216.

foglalásának ezért a lelkes- és vallástanárképzéssel kapcsolatos jogviszonyban az egyház hitelveihez igazodó olyan ésszerű indoka volt, amely miatt nem volt köteles megtartani az egyenlő bánásmód követelményét.”²¹

Természetesen kétség sem férhet hozzá, hogy a hittudományi kar kari tanácsa összetételének köszönhetően egészen bizonyosan alkalmas arra, hogy a református egyház egyes társadalmi kérdésekkel kapcsolatos véleményét ismerje. Az is egyértelmű, hogy az egyházi autonómiába belefér, ha valamilyen előítéletet²² minősít a hitrendszere részének, azonban az már aggályos, ha a bíróság nem vizsgálja, meddig is terjednek az autonómia határai. Ebben a körben legalábbis mérlegre kellett volna tennie azt a körülményt, hogy az egyetem hittudományi karának működését és képzéseit az állam az adófizetők, köztük a homoszexuális állampolgárok adójából finanszírozza.

Másodsorban, szintén befolyásolhatta volna az ügy megítélését az ésszerűségi vizsgálat körében, ha a bíróságok figyelembe veszik az eset konkrét körülményeit. A kari tanács határozata – minősítsük bármiképp is – egy már a hallgatói jogviszonyát elkezdett hallgatóval kapcsolatban fogalmazott meg olyan visszamenőleg érvényesítendő kritériumot, amelyet az az egyetemre való jelentkezésekor nem tudhatott előre, és amelyet az intézmény sem tartott fontosnak közzétenni mint alkalmassági feltételt. Miért lehet ésszerű továbbá egy olyan megkülönböztetés, amely az egyház által erkölcsstelennek ítélt magatartásformák közül csupán egyet nevesít? Házasságtörő hallgatókra például nem vonatkozott a kizárás.²³

2.4. AZ EGYHÁZI AUTONÓMIA KITERJESZTÉSE – MÁSODIK LÉPÉS (A „HARANGZÚGÁS”-ÜGY)

Az egyházi autonómia kiterjesztésének második példáját az országos sajtóban szintén napvilágot látott „harangzúgás”-eset jelenti (Kfv. II. 39.166/2007/8.). A tényállás szerint egy újonnan épített templomból magnóról már hajnali 6 órától hétköznap és hétvégén egyaránt szóló harang hangjának ereje igencsak zavarta a templomot körülvevő, *korábban* épült panelházak lakóit. Mivel a lakók és a plébános közötti tárgyalások nem vezettek eredményre, előbbieket a jegyzőhöz fordultak. A jegyző az általános birtokvédelmi szabályokra és a zajvédelmi rendeletekre hivatkozva zajkibocsátási határértéket állapított meg a templomi harangozásra. Az ügy két jogorvoslati lépcsőfok után a LB előtt fejeződött be, amelyik megváltoztatta a döntést, és mindenfajta korlátozástól mentes harangozást engedélyezett. A LB egy-

²¹ EBH 2005. 1216. 103.

²² Nem tudunk jó érvet arra nézve, hogy a „homoszexuális élet folytatásának” helytelenítése több lenne pusztán előítéletnél, bármilyen világnézet részét is képezi.

²³ A megkülönböztetés ésszerű alapját akár az is érintheti, hogy komoly külföldi protestáns egyházak nem tartják összeegyeztethetetlennek a biblia szövegével a homoszexuális lelképászorok szolgáltatásba állását (www.pinknews.co.uk/2007/10/01/church-of-norway-votes-to-allow-gay-pastors), illetve az egyenlőség közötti házasság érvényességének elismerését (www.startribune.com/elca-validates-chaste-same-sex-relationships/53738512).

aránt alkalmazott alapjogi és „hagyományos” érvelést. Az alapjogra való hivatkozás a következőképp szól:

„Az Alkotmány 60. §-ának (1)–(3) bekezdései alapján a Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását, és azt a szabadságot, hogy vallását és meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon akár egyénileg, akár másokkal együttesen nyilvánosan vagy magánkörben kinyilváníthassa, vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolhassa vagy taníthassa. A Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik. Az Lv. tv. 2. §-ának (1) bekezdése és 15. §-ának (1) bekezdése az Alkotmány idézett rendelkezéseit megismételve rendelkezik a lelkiismeret és vallásszabadság jogáról, az egyházak és az állam kapcsolatáról. E jogszabályhelyek alapján az elsőfokú bíróság helytállóan állapította meg, hogy a vallásszabadság, mint az Alkotmányban rögzített alapjog, magában foglalja a vallásgyakorlás jogát, ennek azonban része az államtól elválasztva működő egyház belső törvénye, rendje által szabályozott harangozás is.”

Az ítéletben nincsen hivatkozás más alapjogra, csak a lelkiismereti és vallásszabadságra. Amint olvasható, ennek tartalmát részletezi a bíróság, és arra a konklúzióra jut, hogy a vallásszabadság, illetve a vallás szabad gyakorlásának joga magában foglalja a szabad harangozás jogát is, mivel az egyház az államtól elválasztva működik, és az egyház belső jogára tartozik a harangozás rendje.

A hagyományos jogi érvelés arra vonatkozott, hogy korlátozhatják-e zajvédelmi szabályok a harangzúgás hangerejét. A LB először idézi *a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény* (Ktv.) releváns rendelkezését: „A Ktv. 31. §-ának (1) bekezdése alapján a környezeti zaj és a rezgés elleni védelem kiterjed mindazon mesterségesen keltett energiakibocsátásokra, amelyek kellemetlen, zavaró, veszélyeztető vagy károsító hang-, illetve rezgésterhelést okoznak.” Majd következik a jogi indokolás:

„A *Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint* a felperes által sérelmezett vallási szertartásokhoz kapcsolódó harangozás a Ktv. által felsorolt kellemetlen, zavaró, veszélyeztető vagy károsító hang-, illetve rezgés közé nem tartozik, amelyből következően a Ktv. tárgyi hatálya alatt nem áll, és így reá e törvény szabályozása nem vonatkozhat.” [kiemelés tőlünk – B. M., D. R.]

Ezután hasonló érvelést alkalmaz egy másik, szintén alkalmazhatónak tűnő jogszabály kapcsán:

„A KÖM-EüM r. 1. §-ának (1) bekezdése értelmében az üzemi telephelytől, berendezéstől, technológiától, valamint kulturális, szórakoztató, vendéglátó, sport-, reklám-célú, közösségi, továbbá minden hangosítást igénylő rendezvénytől és egyéb helyhez kötött külső zajforrástól (a továbbiakban együtt: üzemi létesítmény) származó zaj

terhelési határértékeit a zajtól védendő területeken az 1. számú melléklet tartalmazza. A *Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint* a vallásgyakorlás részét képező harangozás és a templom nem e jogszabályhelyben felsoroltak közé tartozó üzemi létesítmény, ezért rá a KÖM-EüM r. nem alkalmazható.” [kiemelés tőlünk – B. M., D. R.]

Az alapjogi érvelés azért problematikus, mert a határozat meg sem említi: az egyházi autonómia határait egy szekularizált politikai és jogi rendszerben az állami jog húzza meg, így azt nem írhatja felül semmilyen egyházi előírás. A mi szempontunkból az is fontos mozzanat, hogy a döntés csak egy alapjogot lát relevánsnak az esetet illetően, és nem foglalkozik azzal, hogy a másik oldalon is hivatkozhatnak (és az ellenérdekű fél, illetve az alacsonyabb szintű bíróság hivatkozott is) alapjogokra, mégpedig a szintén az alkotmány által deklarált testi és lelki egészséghez, valamint a pihenéshez való jogra. Nem vitás, hogy a környéken lakók e jogait érintette a templom harangjának zúgása. Ezért a bíróság minimális kötelezettsége az lett volna, hogy feltárja az ütköző alapjogok egymáshoz való viszonyát, és az adott szituációra tekintettel gondosan mérlegelje, hogy meddig terjed az egyes alapjogok racionális védelme. A LB azonban elkerülte az alapjogi mérlegelés terepét.

A hagyományos jogértelmezéssel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy a LB mindkét jogszabály jelentésének feltárásakor adós marad az érdemi indokolással, azaz nem mutatta be a logikai összefüggést az értelmezendő szabály és az értelmezés eredménye között. Elintézi annyival az érvelést, hogy a „Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint”.

2.5. AZ EGYHÁZI AUTONÓMIA KITERJESZTÉSE – HARMADIK LÉPÉS (A „HUSZÁR-TELEPI ISKOLA” ÜGYE)

Az utolsóként ismertetendő ügy eldöntésekor az az érdekes jogi helyzet alakult ki, hogy két megszilárdulni látszó bírósági gyakorlat között keletkezett konfliktus. Az egyiket az imént vázoltuk fel, ez alapján úgy tűnik, hogy az intézményes keretek között folyó szabad vallásgyakorláshoz való jog előnyt élvez más jogokkal szemben. A másik a bíróságok, ezen belül a LB (Kúria), eddigi következetes kiállása a faji alapú szegregáció bármilyen formájával szemben.²⁴ Ilyen szituációban különös jelentősége van annak, hogy a bíróság melyik jogi értéket tartja fontosabbnak.

A Kúria Pfv. 20.241/2015. számú esetének tényállása szerint a 2011/12-es tanévtől kezdve a görögkatolikus egyház az önkormányzattól épületet és anyagi segítséget kapott ahhoz, hogy a nyíregyházi Huszár-telepen egyházi fenntartású, vallási nevelést is folytató általános iskolát létesítsen. Ezzel egyidejűleg az önkormányzat a telepről addig ingyenesen a város más pontjain lévő iskoláiba közlekedő buszjáratot megszüntette (ehelyett 30%-os bérlettámogatást adott). A telepen túlnyomó részben mélyszegénységben élő roma családok laknak, akik számára az intézkedés folytán a legkönnyebben elérhető általános iskola a görögkatolikus intézmény lett.

²⁴ Lásd LB Pfv. IV. 20.936/2008, LB Pfv. IV. 21.568/2010, Kúria Pfv. IV. 20.068/2012.

Egy civil szervezet által indított deszegregációs perben az első és a másodfokon eljárt bíróságok – az addigi gyakorlatnak megfelelően – megállapították a jogellenes elkülönítés megtörténtét. A Kúria tanácsa (mely javarészt azokból a bírákból állt, akik a korábban hivatkozott deszegregációs gyakorlatot kialakították), viszont teljesen egészében elutasította a felperes kereseti kérelmét.

Először is leszögezte a bíróság, hogy az önkormányzat azon döntését, mely szerint épületet biztosít az egyházi iskolának, illetve megszünteti az ingyenes buszjáratot, önmagában nem lehet „elkülönítésnek” tekinteni.

Az indokolás második részében azt vizsgálta, hogy a szülők szabad választásán alapult-e a gyerekeik beiratása az egyházi iskolába. Ennek oka, hogy az Ebktv. 28. §-ának (2) bekezdése kimondja: nem valósít meg szegregációt, ha a szülők maguk választják a világnézetileg elkötelezett oktatást. A Kúria először – a „körmenet”-ügyhöz hasonlóan – nagy terjedelemben ismerteti a szabad vallásgyakorláshoz (és ehhez kapcsolódva a szülők világnézetének megfelelő oktatási intézmény választásához) való jog jelentőségét (nemzetközi egyezményeket, egy alkotmánybírói döntést és az *Alaptörvényt* is hivatkozva), illetve részletezi a LB „Károli”-ügyben tett megállapításait.

A bíróság központi érve azonban az volt, hogy a szülők nem voltak elzárva attól az információtól, hogy a 2011/12-es tanévtől megnyíló iskola vallásos nevelést is fog nyújtani, és ennek tudatában írták be oda gyermekeiket. Arra az ellenérvre, mely szerint az első fokú bíróság által lefolytatott bizonyítási eljárásban kiderült: a szülők által kitöltött tizenöt előjelentkezési lapból csupán kettő tartalmazta az ügyben szereplő iskola kiválasztási okaként a világnézeti szempontot, a többiek az iskola közelségét jelölték meg, azzal reagált, hogy annak „nincs jelentősége”, mivel a két ok nem zárja ki egymást. Szót ejtett arról is, hogy a kérdéses iskolába bárki beiratkozhatott (nem volt körzetesítve), és a telep lakói is választhattak más városi iskolát.

Összességében arra futott ki az indokolás, hogy a szülők a világnézeti alapon történő szabad iskolaválasztáshoz való jogukat érvényesítették (illetve ezt védte a bíróság). Ténybeli igazolásként azt hozta fel, hogy a szülők részéről is „érkezett kezdeményezés” az iskola megnyitására, illetve a cigány kisebbségi önkormányzat is egyetértett az intézkedéssel.

A bírói indokolás első elemével kapcsolatban nem szorul részletes bizonyításra, hogy az nem más, mint a tényállás egymással szervesen összefüggő, a szegregációt együttesen megvalósító elemeinek mesterséges és igazolhatatlan szétválasztása (dekontextualizálása). Önmagában igaz, hogy egy buszjárat megszüntetése és egy épület egyházi kézbe adása nem jelent szegregációt, de ha az eset többi körülményével együtt szemléljük azokat, akkor egyértelművé válik, hogy ezek a lépések sok család számára rendkívüli módon megnehezítették, vagy éppen ellehetlenítették másik iskola választását. A „pápa-portré” ügyében is mondhatta volna a bíróság, hogy egy ásitó embert ábrázoló plakát közszemlére tétele nem valósít meg jogsértést. Abban az ügyben azonban nem vonatkoztatott el attól a kontextustól, hogy az az ember történetesen a pápa.

A vallásszabadság jelentőségének (és a legfőbb ítélkezési fórum korábbi gyakorlatának) felidézése ugyanúgy irreleváns, mint ahogyan a „körmenet”-ügyben is az volt. A jogi kérdés ugyanis nem az, hogy engedték-e gyakorolni a szülők számára a világnézetüknek megfelelő intézmény megválasztásának jogát, hanem az, hogy ez a választás *önkéntes* volt-e. A „Károli”-ítélet idézése pedig azért sem érthető, mert ott az oktatás *belső* autonómiájának megítélése volt a kérdés, aminek a jelen ügyben semmilyen relevanciája nincs. Így az olvasóban könnyen kialakul az a benyomás, hogy ezek a megállapítások inkább a vallás és az egyházak társadalmi jelentőségének hangsúlyozása miatt lényegesek.

A legsúlyosabb kifogásunk az indokolással szemben az, hogy az önkéntesség kérdésének eldöntésekor a Kúria a rendelkezésére álló bizonyítékokat egyoldalúan értékelte, illetve azokból megalapozatlan következtetéseket vont le.

Először is, az a tény, hogy a szülők nem voltak elzárva attól az információtól, mely szerint az iskola vallásos nevelést is nyújt, nem értékelhető függetlenül attól a másik két ténytől, hogy az önkormányzat beszüntette az ingyenes szállítást és csupán ez az iskola maradt sokak számára elérhető közelségben. Erre tekintettel kimondottan cinikusan hangzik az az érv, hogy a telep lakói választhattak volna más iskolát is. Nem véletlenül hallgat arról az indokolás, hogy a telepen lakó szülők közül hányan iratták be máshová gyermeküket, és arról is, hogy mekkora anyagi megterhelést jelentene ez egy ott élő átlagos család számára.

Azzal sem elégedhetett volna meg, hogy tanúvallomások szerint a szülők részéről is „érkezett kezdeményezés” az iskolamegnyitásra (hány szülő részéről, milyen indokokkal?), illetve a cigány kisebbségi önkormányzat is egyetértett az intézkedéssel. Ez utóbbival kapcsolatban felmerül a kérdés: ha világnézeti (és nem etnikai) alapon történt az iskolaválasztás, akkor miért is releváns a kisebbségi önkormányzat álláspontja? Mennyiben illetékes az önkormányzat az általa képviselt emberek vallási, világnézeti nézeteinek megítélésében? Azonban még az sem derült ki, hogy az önkormányzat konzultált-e egyáltalán ebben a kérdésben a telepen élőkkel.

Továbbá, ha a bíróság a vallásszabadság védelmét kiemelt fontosságú feladatának tartja, akkor nem kellett volna-e vizsgálni azt, hogy a szülők vajon tényleg őszintén vallásosak-e, részét képezi-e identitásuknak a görögkatolikus mivolt? Hogyan lehet az, hogy korábbi előjelek nélkül a telepen élők közül 2011-től kezdve több (minimum tizenöt) család annak a vallásnak a híve lett, melyet a 2011-es népszámlálás adatai szerint a teljes magyar lakosság mindössze 1,8%-a követ.²⁵

Mindezen körülmények feltárása nem lett volna teljesíthetetlen a Kúria részéről: a korábbi ítéleteket hatályon kívül helyezve új eljárást rendelhetett volna el, és utasíthatta volna az első fokon eljáró bíróságot arra, hogy hívja fel az alperest további bizonyításra a szülők vallási meggyőződését illetően (például az érintett szülők tanúkénti kihallgatásának útján).

²⁵ Lásd www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_10_2011.pdf.

3. A GYAKORLAT KRITIKÁJÁNAK ÖSSZEGZÉSE

Az ismertetett és elemzett ügyek közös sajátossága, hogy azokban a döntések az egyházak érdekeinek kedveztek, azonban az indokolás minden esetben hiányos volt: az ellenérdekű fél javára szóló indokokat a bíróság nem vizsgálta meg alaposan, előfordult, hogy azokat meg sem említette. Ezzel ellentmondott az AB által felállított semlegességi követelménynek, amely szerint a vallásszabadság értékével szemben, ha az eldöntendő ügy jellege megkövetelni, mérlegre kell tenni az alkotmányos jogrendből fakadó más jogelveket is.

Az elemzés jogelméleti tanulsága tehát az lehet, hogy jobban megérthetjük Kis János megállapítását, mely szerint a bírák szekuláris beszédmódja az állam semlegességének egyik követelménye. Világossá vált, hogy ez az elvárás nem csupán a direkt módon történő vallási hivatkozásokat zárja ki az ítéletek indokolásából. Az elemezett döntésekből az látszik, hogy a bírák egyik esetben sem hivatkoztak jogon kívüli – vallási – megfontolásokra. Mindig bevett jogi érveket használtak az egyházaknak kedvező döntések alátámasztására. A probléma, amint láttuk, az volt, hogy a szóba jöhető ellenérveket a bíróságok nem a súlyuknak megfelelően kezelték. Így közvetlenül és látszatra ugyan nem, de indirekt módon és tartalmilag az indokolások sértették az állam semlegességének követelményét. Azt üzenték a vesztes félnek, hogy a tradicionális egyházak által képviselt értékek többlet nyomatókat adnak az egyházak érdekeit, igényeit szolgáló jogi érveknek.

4. A GYAKORLAT LEHETSÉGES MAGYARÁZATAI

A másik elméleti téttel rendelkező kérdés az, hogy miért alakult így a gyakorlat, miért kedveznek a bíróságok, jogilag aggályos módon, a keresztény történelmi egyházaknak?

4.1. A DÖNTÉSEK KONTEXTUSA

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bíróság gyakorlata nem „légüres térben” alakult ki, hanem egy adott történelmi politikai szituációban: a jogi, politikai és társadalmi környezet indirekt befolyásoló hatásával mindenképpen számolnunk kell.

Ami a jogi környezetet illeti, a rendes bíróságok számára fontos igazodási pont az AB gyakorlata. Bár a vizsgált periódus túlnyomó részében nem létezett Magyarországon a valódi alkotmányjogi panasz, de a bíróságok tipikusan nem mentek szembe az AB álláspontjával, sőt a testület döntéseit igyekeztek beépíteni az érvelésükbe.²⁶ Az AB számos esetben fejtette ki véleményét a vallásszabadság és más jogosultságok, illetve érdekek egymáshoz való viszonyáról. Ebben a tanul-

²⁶ Lásd BENCZE Mátyás: „Diszitőelem, álcázóháló vagy tartóoszlop? A magyar büntetőbírói gyakorlat viszonya az alkotmányhoz” *Fundamentum* 2007/3. 5–21.

mányban nincs módunk az AB teljes vonatkozó gyakorlatának feltárására, azonban támaszkodhatunk a kérdésben Tóth Gábor Attila elemzésére, aki rámutat:

„A bírák értelmezési szempontból külső adottságként fogadták el, hogy a történelmi egyházaknak jelentős társadalmi súlyuk van. Egyúttal döntéseikkel oly módon befolyásolták a közösségi gyakorlatot, hogy az egyházak számára kivételesen kedvező feltételeket biztosítottak.”²⁷

A vizsgálódásaink szempontjából figyelemre méltó, hogy ez a gyakorlat már az 1990-es évek elejétől-közepétől megszilárdult.²⁸ A rendes bíróságok ítélkezési tevékenységének társadalmi-politikai környezete szintén nem elhanyagolható befolyásoló faktor.

Bár azt nagyon nehéz megmondani, hogy a történelmi keresztény egyházak mögött valóban mekkora támogatottság húzódik meg, annyi bizonyos, hogy ezeknek az egyházaknak mint szervezeteknek tekintélyes társadalmi befolyásuk van (a 2001-es népszavazás alkalmával a teljes lakosság körülbelül 73%-a vallotta magát valamelyik történelmi keresztény egyházhoz tartozónak,²⁹ 2011-ben ez a szám 52,7% volt,³⁰ az SZJA 1%-os felajánlása esetében pedig 20% körüli azok aránya, akik a tradicionális keresztény egyházakat segítik az adójukkal³¹). Tomka Miklós vallásszociológus bő tíz évvel ezelőtt is arra hívta fel a figyelmet, hogy „az egyházak tanításait követő emberek kisebbségben vannak ugyan a társadalomban, de nincs még egy olyan szervezet vagy mozgalom Magyarországon, amely akár megközelítőleg is ennyi embert tudhatna maga mögött”.³²

Saját perspektívánkból még ennél is fontosabb, hogy a magyar politikai életben az 1990-es évek elejétől jelentős politikai képviselője is volt a keresztény egyház szemléletének, először a Kereszténydemokrata Néppárt (és részben a Magyar Demokrata Fórum, illetve a Független Kisgazdapárt) színeiben, majd a '90-es évek közepétől a Fidesz is egyre nyíltabban vállalta fel ezeket az értékeket.³³

²⁷ Lásd Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen* (Budapest: Osiris 2009) 227–229.

²⁸ A teljesség kedvéért hasznos lett volna az Emberi Jogok Európai Bíróságának a vonatkozó ítélkezési gyakorlatát is ismertetni, azonban álláspontunk szerint bármilyen is ez a gyakorlat, a semlegesség elve érvényesítésének felelőssége alól nem menti fel a hazai bíróságokat. Kiemelhető azonban, hogy a strasbourgi bíróságot is éri azért kritika, mert több döntésében megértőbb volt az adott társadalomban többségének tekinthető vallás igényeivel, mint a kisebbségben lévőkkel szemben. Lásd pl. Uitz Renáta: „A sokszínség kavalkádja, vagy a vallásszabadság válsága?” *Fundamentum* 2014/3. 101. és LIGA Éva: „Vallási jelképek viselésével kapcsolatos döntések a strasbourgi gyakorlatban” *De iurisprudentia et iure publico* 2013/2. 22–23.

²⁹ Lásd www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load1.html.

³⁰ Lásd www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_10_2011.pdf.

³¹ Saját számítás a NAV (Apeh) által évente közzétett adatok alapján (www.nav.gov.hu/nav/szja1/1/egyhazak_kiemelt_koltsegvetesi_eloiranyzatok).

³² Lásd nol.hu/archivum/archiv-335149-152854.

³³ A legutóbbi időben (2012-ben) a Fidesz-kormány első embere már az egész országot kereszténynek tünteti fel: „Magyarországon ha a homoszexuálisok együtt akarnak élni, akkor azt a polgári törvénykönyv lehetővé teszi. De amit mi házasságnak hívunk, az kizárólag egy férfi és egy nő között jöhet létre. Keresztény ország vagyunk. Ez történelmi tény.” A fordítás megjelent: nol.hu/belfold/orban_a_washington_postnak_van_valaki_tolem_jobbra_az_interju_teljes_szovege_-1305403.

A történelmi egyházak politikai jelenléte azonban nem merült ki csupán szimbolikus nyilatkozatokban. A rendszerváltás hajnalától kezdve jogalkotási lépések egész sorozata biztosított privilégiumokat ezen egyházak számára. Először is, a reprivatizáció keretében csak az egyházak kapták vissza vallási célú ingatlanjaikat.³⁴ További anyagi támogatást biztosított a katolikus egyház számára a szocialista – szabad demokrata kormánykoalíció alatt a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentzség között 1997-ben megkötött nemzetközi szerződés.³⁵ Ez alapján az egyházi fenntartású közfeladatot ellátó intézményeknek az állami intézményekkel azonos fenntartói támogatás járt, és az egyház jogosult lett ezen felül kiegészítő normatív támogatásra. Rögzítették a volt egyházi ingatlanok helyzetének rendezése érdekében a járadék formájú finanszírozást, továbbá a személyi jövedelemadó meghatározott részének adózó által történő felajánlásának lehetőségét. A megállapodás által biztosított előnyöket a magyar kormány a következő években kiterjesztette a többi történelmi egyházra is. A direkt és indirekt pénzügyi támogatások sajátos rendszere olyan különbségeket hozott létre az egyházak között, mely egyes elemzések szerint az egyházak egyenlőként kezelésének elvét sértheti.³⁶

A történelmi egyházak előnyben részesítése azonban nem csupán anyagi, hanem jogi és kulturális területen is megtörtént. Elsőként a *Tábori Lelkészi Szolgálatról szóló 61/1994. (IV. 20.) Korm. rendelet* említhető, amely csupán négy történelmi egyház (katolikus, református, evangélikus és zsidó) lelkészei számára tette lehetővé – a katonai szervezeteken belüli csoportos és egyéni vallásgyakorlás biztosítása érdekében – az e szolgálatban való részvételt.

A második példa a 2001-ben megváltoztatott köztisztviselői eskü szövege, amely csupán a keresztény vallási lelkiismerettel egyező formulát („Isten engem úgy segítjen!”) kínált választási lehetőségként a világi szöveg mellett. Ráadásul, az esküre a törvény szerint a „munkáltatói jogkör gyakorlója és a munkatársak előtt kerülhet sor”, akik így megtudhatják, hogy az illető miként viszonyul a keresztény valláshoz.³⁷

Radikálisabb változások kétségtelenül a 2010-es jobboldali kormányváltáshoz köthetők. Az egyházak jogállásáról szóló törvény (2011. évi CCVI. tv.) egyértelművé tette, hogy a kormányzat jogi értelemben sem kezeli egyenlően a különböző vallási közösségeket, és a történelmi keresztény egyházak az előnyöket élvezők közé tartoznak.³⁸ Az *Alaptörvény* VII. cikkének (4) bekezdése szerint a „bevett” egyházaknak a közösségi célok elérését szolgáló feladatokban való részvételükre tekintettel az állam sajátos jogosultságokat biztosít.

³⁴ Lásd FAZEKAS Csaba: „Egyházfinanszírozás Magyarországon” in FAZEKAS Csaba (szerk.): *Miskolci politikatudományi évkönyv I.* (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézete 2008) 75.

³⁵ Kihirdette az 1999. évi LXX. tv.

³⁶ SZILÁGYI Bernadett: *Az egyházak finanszírozásának kérdései* (PhD értekezés 2014) 232. Lásd jog.unideb.hu/documents/doktori_nyilvanosvita/szilagyibernadett-ertekezés.pdf.

³⁷ 1992. évi XXXIII. tv. 12. §.

³⁸ A törvényt diszkriminatív mivolta miatt számos kritika érte, ezek ismertetésére itt nincsen mód. Az egyik legjobb összefoglalót a *Fundamentum* 2011/3. tematikus száma nyújtja, amely alaposan körüljárja az új szabályozási koncepció következményeit.

Az *Alaptörvény* továbbá „Nemzeti Hitvallással” kezdődik, amely egyedül a kereszténységet nevesíti mint „nemzetmegtartó erőt”, a magyar történelem részét képező szekuláris hagyományról pedig hallgat. Ez a megközelítés leképeződik a 2012-ben elfogadott Nemzeti Alaptantervben is, amely az erkölcsstan körében kötelező „közműveltségi tartalomként” rögzíti a „vallás világa” és a „kereszténység és Európa” ismeretköröket, de semmit nem találunk benne a felvilágosodásról és a világi humanizmus eszméiről.³⁹ Ebbe a trendbe illeszkedik az egyházi fenntartású iskolák számának jelentős mértékű növekedése: 2005 és 2012 között az egyházi intézményfenntartók száma több mint kétszeresére növekedett.⁴⁰ Ez a folyamat elsősorban a történelmi keresztény egyházakat „hozta helyzetbe”.^{41,42}

4.2. KÉT MAGYARÁZÓ MODELL

Az első, kézenfekvőnek tűnő válasz, hogy az ügyekben eljáró bírák maguk is hívei a keresztény vallásnak vagy markánsan jobboldali szimpatizánsok, és a hazai politikai jobboldal fent vázolt vallási elkötelezettsége miatt fontosnak tartják a kereszt-

³⁹ 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról (Melléklet, 10720. o.).

⁴⁰ Lásd SZILÁGYI (36. l.) 44. o.

⁴¹ Lásd *vs.hu/kozelet/osszes/egyhazi-iskolak-menekules-az-allam-elol-0310#1s2*.

⁴² Kérdésként merül fel, hogy miért ápol ilyen szoros kapcsolatot a hazai jobboldal a történelmi keresztény egyházakkal. Túl azon, hogy ezek a szervezetek a magyar történelmi hagyományokra tekintettel „természetes szövetségesei” a politikai jobboldalnak, felmerülhetnek más okok is. Robert Neely Bellah amerikai vallásszociológus egy, a híres elnöki beiktatási és egyéb politikai beszédeket elemző dolgozatában írja le azt a jelenséget, hogy még az olyan, vallási felekezethez sosem csatlakozó elnök, mint Abraham Lincoln vagy a radikális libertáriánus alapító atya, mint Robert Paine is tudatosan használták a vallás bizonyos fogalmait beszédeikben, nemcsak hogy jobban megértessék gondolataikat, hanem abból a célból is, hogy mondandójuknak emelkedettebb stílt, egyfajta komor ünnepélyességet teremtsenek. Lásd Robert N. BELLAH: „Civil Religion in America”, *www.robertbellah.com/articles_5.htm*. Bár a magyar és az amerikai politikai kultúra közötti különbségek nem engedik meg a „civil vallás” elméletének közvetlen alkalmazását a hazai viszonyokra, annyit talán állíthatunk, hogy a keresztény valláshoz kapcsolódó méltóság, erkölcsi aura és más pozitív képzetek átsugározhatnak azokra a pártokra is, amelyek keresztény elkötelezettségüket hangsúlyozzák. Ezáltal legitimitásukat erősítik, és szavazatokra váltható politikai előnyökhöz is juthatnak. Malcolm B. Hamilton szerint: „A civil vallás megjelenése [...] a de-szekularizáció egyik formája. Amikor az állam megkísérli a helyzet meghatározását, gyakran a vallási autonómiát korlátozza és a vallás működési területét szűkíti, különösen a szektáriánus formákat – ugyanakkor saját legitimitációja érdekében megpróbálja kölcsönvenni a szent motívumait és princípiumait.” Malcolm B. HAMILTON: *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia* [ford. LÁZÁR A. Péter] (Budapest: AduPrint 1998) 220. Bellah ugyanakkor többször is figyelmeztet arra, hogy a civil vallás megjelenése, illetve a választóközösséget egybekovácsoló hívőszavai – nem úgy, mint a francia forradalom után létrejött, felvilágosodott és politikai igazolás tekintetében célzottan szekuláris és antiklerikális retorika – alkalmasak arra is, hogy lényegében igazságtalan háborúkat igazoljanak a közvélemény előtt (vietnámi háború, beavatkozás a mexikói polgárháborúba), s arra is, hogy egyes másként gondolkodókat a politikai hatalom kirekesszen általuk a közösségből (BELLAH *uo.*). Kimondatlanul itt a mccarthyizmus jelenségét ismerhetjük fel, de *mutatis mutandis* gondolhatunk 1944–1945 vagy az 1950-es évek Magyarországra, ahol egész embercsoportokat üldöztek vallási-világnézeti meggyőződésük miatt.

tény egyházak érdekeinek és jogainak védelmét akár azon az áron is, hogy jogilag támadható döntéseket hoznak. Az *attitűd-modell* általános hiányosságai⁴³ kiütőköznek azonban ebben az esetben is. Nincs, és nem is lehet kimutatásunk a LB (Kúria) tagjainak politikai és vallási nézeteiről,⁴⁴ azonban a döntések körülbelül két évtizedet fognak át, és mindegyik határozatot más összetételű tanács hozta. Tekintettel arra, hogy a LB (Kúria) hivatalban lévő bírái és vezetői túlnyomó részben még az előző rendszer idején kezdték igazságszolgáltatási pályafutásukat, nem volna reális azt feltételezni, hogy a vallási vagy éppen jobboldali elkötelezettség bármilyen értelemben is szerepet játszott volna a LB-ra kerülésükben. Az természetesen nem kizárt, hogy az eljáró bírák egyébként jobboldali preferenciájuk vagy a keresztény hit szerint élnek, de a fenti körülményekre tekintettel valószínűtlennek látszik, hogy ez a meggyőződésük annyira erős lenne, hogy felülírná jogi álláspontjukat.

Hipotézisként az is feltehető, hogy a történelmi keresztény egyházakat preferáló attitűd, nem közvetlenül a bírák politikai, illetve vallási kötődéséből vezethető le, hanem a szélesebb értelemben vett erkölcsi álláspontjukból táplálkozik. Egy *perfekcionista* beállítódású bíró gondolkodhat úgy, hogy a történelmi keresztény egyházak bizonyos területeken olyan társadalmilag értékesnek tekinthető célokat valószínűsítenek meg (például hátrányos helyzetű roma gyerekek megfelelő szintű és odaadó oktatása), amely érdemes a bíróság támogatására akkor is, ha ehhez a szigorú semlegességelvű jogértelmezés „meghaladása” szükséges. Gyengíti e feltevés magyarózó erejét, hogy az általunk vizsgált esetekben (a „Károli”-ügy és a „harangzúgás”-ügy kivételével) nem egymással szembenálló alapelvek és alapjogok között kellett mérlegelni-súlyozni a döntéshozatalhoz (ahol szerepet játszhatott volna a bírák perfekcionizmusa), hanem a jog egyértelmű rendelkezéseit kellett volna alkalmazni. Így erre a lehetőségre is azt kell mondani: kevés a valószínűsége annak, hogy a jogi érvek tiszteleténél súlyosabb lehet a perfekcionizmus egy hosszú évek tapasztalatával rendelkező hivatásos bíró ítélkezési felfogásában.

Az attitűd-modell keretében a gyakorlat magyarázatának utolsó változatát a bírói *konformitás* jelensége kínálhatja. A konformitás szociálpszichológiai jelenség, és lényege, hogy döntési szituációban csupán nagyon kevesen tudnak az őket körülvevő közösségi miliőben uralkodó vélekedéseket kizárva dönteni.⁴⁵ A helyzet pedig az, hogy a bírák nem élnek elszigetelten, a társadalmon kívül, ezért feltehető, hogy nem minden esetben tudnak teljesen függetlenedni a politika szereplői, illetve

⁴³ Általános ismertetésükre lásd Zoltán SZENTE: „The Decline of Constitutional Review in Hungary – Towards a Partisan Constitutional Court?” in Zoltán SZENTE – Fanni MANDÁK – Zsuzsanna FEJES (szerk.): *Challenges and Pitfalls in the Recent Hungarian Constitutional Development* (Paris: L’Harmattan 2015) 185.

⁴⁴ Plasztikusan példázza a teljes bizonytalanságot ebben a kérdésben, hogy két neves tudós és közíró éppen ellentétes attitűdöket tulajdonít a magyar bírói karnak: Pokol Béla azt írja, hogy a magyar bírói kar többsége szociálliberális beállítódású. Pokol Béla: *A bírói hatalom* (Budapest: Századvég 2003) 46. Míg Tamás Gáspár Miklós szerint a bírák jelentős része szélsőségesen jobboldali nézeteiket vall. Lásd www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=74888&archiv=1&next=20. Empirikus felmérés egyiküknek sem volt a birtokában.

⁴⁵ Magáról a jelenségről részletesebben lásd Elliot ARONSON: *A társas lény* [ford. Erős Ferenc] (Budapest: KJK–Kerszöv 2001) 33–71.

a szélesebb közvélemény által nyíltan vagy burkoltan megfogalmazott elvárásoktól. Álláspontunk szerint – különösen a bírói gyakorlat fent ismertetett társadalmi-politikai háttérére tekintettel – érdemes jobban szemügyre venni ezt a lehetőséget.

Elképzelhető az, hogy ha a bíróságokon a külső nyomás elég nagy, akkor a bírák nem fognak olyan nagy tekintélyű és komoly társadalmi-politikai támogatással rendelkező szervezetek érdekeivel ellentétes döntést hozni, mint amilyenek a történelmi keresztény egyházak. Erősítheti ezt az ösztönzést az, hogy az előző, elnyomó politikai rezsím által először üldözött, később megtúrt szervezetekről van szó, és ezért az egyházzal szembeni ítékezés rossz fényben tüntethette volna fel a bírákat. Két kritikával azonban ennek a magyarázatnak is szembe kell nézni. Egyrészt a bírák nem egyedül, egymástól elszigetelten állnak az adott társadalmon belül, hanem egy jelentős erejű szervezetrendszer, egy önálló hatalmi ág tagjai. Így a politikai-társadalmi nyomással szemben nem csupán a saját szakmai tisztességük védi őket, hanem a szervezet is, melynek részesei.⁴⁶ Másfelől, önmagában az általános társadalmi-politikai hangulat, még ha néhány bírói döntés azzal ellentétes is, nem képes fenyegető lenni az egyes bírák számára. A bírói függetlenség, munkájuk kizárólagos belső, szakmai értékelése és személyes elmozdíthatatlanságuk nem teszi az eljáró bírók számára éles dilemmává az igazodás kérdését – még akkor sem, ha személyiségjegyeik alapján erre esetleg hajlamosak lennének.

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Egy másik, az attitűd-modelltől eltávolodó, de annak kiindulópontját (a bírói döntéseket jelentősen befolyásolhatják jogon kívüli tényezők) elfogadó megközelítés szerint az igazodó döntések nem feltétlenül a bíró karakterével függenek össze. A *stratégiai döntéshozatal* elmélete szerint, amikor a bírák a jogszabályokkal, elfogadott jogelvekkel és a rögzült joggyakorlattal nem igazolható döntéseket hoznak, akkor az is lehet a magyarázat, hogy saját vagy a bírósági szervezet érdekeinek érvényesítése áll az előtérben, azaz stratégiai cselekvőként járnak el.⁴⁷ Nagyon is elképzelhető, hogy hosszabb távon jobban járnak, ha elnyomják az egyéni preferenciájukat, és arra figyelnek, hogy a szervezet működése szempontjából meghatározó társadalmi aktorok vagy a közvélemény miként reagálnak döntéseikre. A hatás gyakorlására képes társadalmi cselekvők közé sorolhatjuk a kormányzat különböző szerveit, vagy a befolyásos pártokat, társadalmi szervezeteket, így az egyházat is.

A történelmi keresztény egyházak saját társadalmi ereje, és eszméik erőteljes politikai képviselője mindenképp olyan tényezővé teszi ezeket a szervezeteket, amelyek esetleges reakcióival egy racionális döntési stratégiát követő bíróságnak számolnia kell. Ezt a feltevést alátámasztja, hogy a jobboldali kormányok más területeken tettek olyan lépéseket, amelyek a bírói szervezet érdekeivel ellentétesek voltak, és amelyek erőteljes figyelmeztetésként szolgálhattak a bíróságok vezetése számára.

⁴⁶ Bár arra is láthatunk példát, hogy kellő erejű nyomás esetén a bírói szervezet is kihátrált tagja mögül. Lásd VÁSÁRHELYI Mária: „Cserni János bíró esete a jobboldali médiával” *Élet és Irodalom* 2005/38. 3–4, 10. Lásd www.es.hu/vasarhelyi_maria;cserni_janos_biro_esete_a_jobboldali_mediaival;2005-09-25.html.

⁴⁷ Lásd SZENTE: „The Decline of” (43. l.) 185.

Az első szabadon választott jobbközép kormány igazságügy-minisztere például sorra nevezett ki olyan megyei bírósági elnököket, akikkel szemben más jelöltek sokkal jelentősebb támogatást kaptak az adott megyében dolgozó bíráktól.⁴⁸ Az 1998-ban hatalomra került Fidesz-MPP vezette kormánykoalíció egyik első lépése a bírákkal egyeztetett szocialista – szabaddemokrata igazságügyi reform leállítása volt, amely többek között magában foglalta az alkotmányban is rögzített ítélőtáblai bírósági szint felállításának „elhalasztását”. Mindezt úgy, hogy e bíróságok épületeinek kialakítása már elkezdődött, és a vezetőket is kinevezték már.⁴⁹

A „minőségi” változást ezen a téren is a 2010-es választások hozták el. Az új jobboldali kormányzat felszámolta az addig a bírák önigazgatási szerveként működő Országos Igazságszolgáltatási Tanácsot, és helyére az egyszemélyi vezető által irányított Országos Bírósági Hivatalt állította.⁵⁰ A másik nagy vihart kavart döntés az volt, hogy a törvényi változások következtében több mint kétszáz aktív, a bírói karon belül közmegebecsülésnek örvendő bírát nyugdíjba kényszerítettek. Hiába született meg az AB,⁵¹ azután az Európai Unió Bíróságának döntése,⁵² melyek jogellenesnek találták az intézkedést, a kormány más eszközökkel elérte, hogy a ténylegesen kialakult helyzet ne változzon, az eltávolítottak helyére lépő bírák és bírósági vezetők pozíciója szilárd maradjon.⁵³ Személyi döntés volt az is, hogy a LB elnöke alól „kiszervezték” a bíróságot: a Kúria névvel újjáalakított szervezet élére már nem is pályázhatott, mivel az alkalmassági feltételeknek nem felelt meg. A törvény kimondta, hogy csak az lehet a Kúria elnöke, akinek legalább öt éves hazai bírói gyakorlata van.⁵⁴

Bár az általunk kritizált bírósági döntések egy kivételével 2010 előtt születtek, nem lehet elhanyagolni azt a körülményt, hogy a rendszerváltás története során a baloldali kormányok alatt is végig reális alternatíva volt a jobboldal hatalomra kerülése a következő választásokon,⁵⁵ és különösen erős és befolyásos maradt az

⁴⁸ Lásd BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában* (Miskolc: Bibo 2002) 109.

⁴⁹ Lásd BADÓ–BÓKA (48. l.) 110–111.

⁵⁰ *A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. tv.* (Bsz.) 65–87. §.

⁵¹ 33/2012. (VII. 17.) AB határozat.

⁵² C-286/12.

⁵³ A nyugdíjban maradni szándékozó bírák számára nyújtott komoly anyagi előnyöket a 2013. évi XX. tv. tartalmazza.

⁵⁴ Bsz. 114. § (1) bek.

⁵⁵ Jó példa a katolikus egyház és az éppen ellenzékben lévő jobboldal erejére, hogy a „pápa portré” miatti ügyben éppen november 20-án, a hivatalból indult reklámfelügyeleti eljárás másnapján adott hirt az egyik napilap arról („Leszedette az ásitó pápát bemutató óriásposztereket Óbuda polgármestere” *Magyar Nemzet* 1997. november 20., 5. o.), hogy az azóta a teljes főváros vezetésére a Fidesz támogatásával megbízást nyert Tarlós István, akkori óbuda polgármester saját kerületében leszedette a szóban forgó posztereket, mert mint mondta, olyan sokan bírálták őket a lakók közül, hogy úgy érezte, felelős önkormányzati vezetőként meg kell ezt tennie. Idetartozik még, hogy Paskai László bíboros-hercegprímás, a református egyházi zsinat és a fővárosi közgyűlés vallásügyi bizottsága együttesen fellépve még azt is elérte ekkor, hogy a meghirdetett adásmenet dacára mégsem tűzte műsorára az RTL Klub Martin Scorsese *Krisztus utolsó megkísértése* c. filmalkotását, noha az előzetes sajtóhírek szerint az 1997. november 21-én adásba kerülő alkotás bemutatása ellen 17-éig még semmiféle tiltakozás nem volt (Kulturális hírek, *Magyar Narancs* 1997/48. (11. 27.), magyarnarancs.hu/belpol/kulturalis_hirek-62738).

ellenzékbe szorult jobboldal 2002 és 2010 között. Így plauzibilisnak tűnik, hogy stratégiai szempontból nem lett volna szerencsés egy harangozási időt és hangerőt korlátozó döntés meghozatala, vagy egy homoszexuális hallgató „rákényszerítése” a református hittudományi karra. Így reálisnak látszik, hogy a bírák részéről stratégiai megfontolások is szerepet játszhattak a döntések meghozatalában.⁵⁶

E tényekre figyelemmel válik különösen érdekessé az elemzett ügyek azon sajátossága, hogy a keresztény történelmi egyházak *mint szervezetek* számára hordozott fontos (és pozitív) üzenetet mind az öt meghozott döntés, és csak nagyon áttételesen szolgálta az egyes hívek jogát vagy érdekét. Konkrét ügyek hiányában nem tudjuk, hogy az individuális vallásszabadsággal kapcsolatos kérdésekben hogyan foglalt volna állást a legfőbb ítélkezési fórum, de vannak jelek arra, hogy történelmi egyházak híveinek esetében sem mindig tekintette erős érvek a bíróság a valóság szabad gyakorlásának jogát.⁵⁷

A feltárt összefüggések, ha nem is bizonyítják száz százalékosan a stratégiai döntések elméletének igazságát, de mindenképp arra utalnak, hogy az megfontolandó értelmezési keretet jelent.⁵⁸ Az elmélet próbakövét jelenthetik az ismertettekhez lényegükben hasonló további esetekben hozott bírósági határozatok.

⁵⁶ Nem lehet tudni, hogy stratégiai vagy egyéb megfontolás vezette Lomnici Zoltánnak, még 2005-ben a LB elnökként tett nyilvános kiállítását a keresztény értékek mellett, mindenestre az általunk kínált magyarázatba jól beilleszthető: „Az Európai Unió alkotmányának preambuluma nem tartalmazza a kereszténységre vonatkozó kitételeket. Az egyház nem szenvedett ezáltal vereséget, hiszen az Európai Unió tiszteletben tartja a keresztény értékeket, csakúgy, mint az egyházak belső szabályait, ugyanis nem tagadja le azt, hogy Európa gyökerei a keresztény világnézetbe nyúlnak. [...] Az EU politikai akarata, gazdasági, pénzügyi, katonai együttműködése üres lenne a keresztény lelkeség nélkül. [...] Világunk, Európa, az egyház és a hívők választás előtt állnak: válaszfalakat építünk, vagy átfogó világrendet az igazság és az egyenlőség alapján. Az előbbiről számtalan szor bezonyosodott, hogy a háború útja, míg utóbbi, ha a hitet megőrzi, a békéé.” Lásd *www.nol.hu/archivum/archiv-346717*. Kis János érvelésére támaszkodva azt mondhatjuk: ez a megnyilvánulás a LB elnöke részéről azért problémás, mert a kereszténység (vagy szinte bármelyik más vallás) eszméjének elfogadása, támogatása azt vonja maga után, hogy az azzal ellentétes eszméket (pl. ateizmus, agnoszticizmus, más vallások) hamisnak, az ezekre épülő életformákat pedig helytelennek tartjuk. Lásd Kis János: *Az állam semlegessége* (Budapest: Atlantisz 1997) 126–127.

⁵⁷ Egy közismert férfi, akit 2004-ben maffia jellegű bűncselekmények gyanúja miatt előzetes letartóztatásba helyeztek, kérelmezte, hogy vallásának megfelelően kóser ételeket kapjon a fogvatartás intézményében. Ennek a költségeit is vállalta. A BV-intézet parancsnoka a kérelmet az intézet lehetőségeire tekintettel elutasította. Az emiatt előterjesztett kártérítési keresetet a másodfokon eljáró Fővárosi Ítéltábla 21.426/2008/3. számú ítéletével elutasította. Az indokolás rögzíti, hogy *a büntetések és intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. tvr.* 36. § (1) bek. h) pontja értelmében az elítélt jogosult vallási vagy lelkiismereti meggyőződésének szabad megválasztására, annak kinyilvánítására és gyakorlására, és a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól szóló 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet 147. § (5) bek.-e szerint az élelmezésnél az intézet lehetőségein belül, az elítélt vallási igényeit is figyelembe kell venni. Az elutasítás oka tömören annyi volt, hogy az intézetnek nem voltak meg a pénzügyi(!) lehetőségei a kóser étkezés biztosítására.

⁵⁸ Az Amerikai Egyesült Államok Legfelső Bíróságának az állam-egyház kapcsolatait érintő esetjogát elemezve Paczolay Péter is arra a megállapításra jut, hogy a politikai szempontok (és nyomás) erőteljesen befolyásolja az amerikai testület döntéseit is. Lásd PACZOLAY Péter: „Az amerikai Supreme Court és az állam-egyház kapcsolata” in KIRÁLY Miklós – RÁCZ Lajos (szerk.): *Állam – Egyház és az egyetemalapító Pázmány* (Budapest: Martin Opitz 2010) 28.

Amennyiben igaz a stratégiai döntéshozatal által nyújtott magyarázat, akkor a köztársasági alkotmányt felváltó *Alaptörvény* (mely, az állam semlegességét elismeri ugyan, de bizonyos egyházakat kivételezett helyzetbe hoz az együttműködés területén), és a bíróságokra egyre fokozódóan nehezedő nyomás miatt,⁵⁹ a jövőben is hasonló gyakorlatra számíthatunk.

⁵⁹ 2010 óta több kormánypárti politikus bírálta élesen a bíróságok tevékenységét, ha számukra nem megfelelő döntés született. A Cozma-gyilkosság ügyében Navracsics Tibor, igazságügyért is felelős miniszter kifogásolta a „túlzottan enyhe” büntető ítélkezési gyakorlatot (*ataszjelenti.blog.hu/2012/05/17/navracsics_tibor_levelet_megirta*), vagy gondolhatunk Rogán Antal elhíresült Facebook-posztjára Eva Rezesova házi őrizetének ügyében (*hvg.hu/itthon/20131203_Rogan_vizsgalatoi_ker_Rezesova_luxus_hazi*), de szintén tőle azt is megtudhattuk, hogy a „Kúria a bankok oldalára állt” a devizahitelek ügyében (*hvg.hu/gazdasag/20131216_Rogan_a_Kuria_a_bankok_oldalara_allt*). A Fővárosi Törvényszéknek azt a döntését, amelyben helyt adott az energiaszolgáltatók keresetének, maga a miniszterelnök nevezte „botrányosnak” (*www.portfolio.hu/vallalatok/energia/orban_nyilt_haduzenetet_intezett_az_energiacegekhez_2.180953.html*). Fontos észrevenni, hogy ezek a reakciók mindenféle jogi-szakmai érvet mellőztek, pusztán politikai vagy közvetlen igazságossági szempontokat hangsúlyoztak. Tanulságos az OBH elnökének közelmúltbeli válasza a bíróságokat ért támadásokra. Ebben amellett, hogy kijelentette, „a bíróságok elnökeinek határozottabban kell fellépniük a bírák ellen irányuló támadásokkal”, a legfontosabb feladatnak az ügyek „halogatása” elleni küzdelmet tartotta, ti. „[a]zt szeretné elérni, hogy a szabályozás ügy változzon, hogy hatályon kívüli helyezésre csak súlyos eljárási hiba esetén mehessen egy ügy” (*hvg.hu/itthon/20150623_Hando_Tundenek_elege lett_a_birakat_ert_t*).

DEÁK DÁNIEL*

ADÓJOGI GLOBALIZMUS

Egyre határozottabb jelek utalnak arra, hogy kibontakozik a nemzetközi adózás gyakorlatában érdekelt államok és polgáraiik közreműködésének eredményeként egy közös joganyag. E jog csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban érdekelt személyek együttműködésének eredménye lehet. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kibontakozó jog a szabályait és eljárásait egymáshoz közelítő államok egyetemes kincsévé válik. Másrészt e jog kidolgozásában nemcsak az államok vesznek részt, hanem ehhez az érintett polgárok és vállalkozásaik maguk is hozzájárulnak azzal, hogy az egymás között kialakított elvárásokat tárggyiasítják, és az adóhatóságokkal kötött megállapodások szakmai anyagát közkinccsé, követendő mintává teszik.

A puha nemzetközi jog alanyai polgárok, akik vállalkoznak vagy közjogi hatóságokat hatalmaznak fel, a puha nemzetközi jog tárgyát tekintve pedig olyan intézmények tűnnek fel, amelyekben nem különíthetők el egymástól élesen a köz- és magánjogi elemek, politika és üzlet. Egy tág értelemben vett jog alapja lehet jogon túli – morális vagy spirituális – autorításokra való hivatkozás, jogszokás, kisebb vagy nagyobb közösségek normateremtő képessége, vagy éppen a szerződéses alapra helyezett társadalmi gyakorlat reprodukciós és rekurzív, sőt öngeneráló képessége. E közegben az adójog sem hatóság és adózó egyoldalú kapcsolati rendje, ahol utóbbi szigorúan előbbi alá lenne rendelve. Az OECD által elindított „enhanced relationship” projekt azt a paradigmaváltást fejezi ki, hogy a hatóság – ügyfél kapcsolatok is átalakíthatók partnerkapcsolattá.

A puha nemzetközi adójog megalkotásában és alkalmazásában való részvételre csak akkor kínálkozik lehetőség, ha magyar polgárok és vállalatok képesek betagozódni olyan folyamatokba, amelyek végeredményeként létrejönnek az új típusú jog keletkezését elősegítő bizalmi hálóak. E folyamatban az állami rásegítés nem pótolhatja az adózók önálló kezdeményezéseit. Az állam elsősorban abban járulhat hozzá a magyar adózókat érintő puha nemzetközi adójog kialakításának segítéséhez, hogy saját szabályozási környezetét stabilizálja és áttekinthetővé teszi.

1. A NEMZETKÖZI ADÓÜGYI EGYÜTTMŰKÖDÉS MEGÚJÍTÁSÁNAK JELEI

A 2008 őszen kitért globális pénzügyi válság leküzdése során a fontos témák egyikeként került föl, és azóta is az érdeklődés középpontjában van a nemzetközi adóügyi együttműködés megújítása. A válsághoz vezető okok egyike az, hogy a gazda-

* Egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kar, 1093 Budapest, Fővám tér 8.

E-mail: daniel.deak@uni-corvinus.hu.

ság egyre nagyobb mértékben liberalizálódik és globalizálódik – ezt csak fölerősíti a digitalizálódás –, miközben ezzel nem tartanak lépést a nemzetállami szabályozó rendszerek. A G20 szintjén, az OECD, az IMF és az Európai Bizottság fórumain és más szinteken fokozódó erőfeszítéseket tesznek mindenekelőtt a határon átnyúló adóügyi információcsere megjavításáért. A hagyományos nemzetközi jogból örökölt információs „barter” nyilvánvalóan alkalmatlan még az alapvető igények kiszolgálására is. Látványos eredményeket hozott azonban az automatikus információcsere multilaterális kiterjesztése. Az Európa Tanács és az OECD által 1988-ban megalkotott adóügyi együttműködési modellegyezményhez egyre több állam csatlakozik, gondolkodnak a kamatmegtakarítási irányelvbe foglalt automatikus információcsere kiterjesztésén, és az EU adóügyi együttműködési irányelve módosításának köszönhetően az automatikus információcsere egyre újabb területekre terjed ki.

Miután a G20 szintjén 2009 áprilisában hivatalosan is elfogadták az adóparadicsomokkal szembeni összehangolt államközi fellépés tervét, egymást követik a fent jelzett események. Politikai szinten komolyan fölvetődött nem csupán a nemzeti adóhatóságok közötti együttműködés fejlesztésének a kérdése, hanem az adóhatalom nemzetközi kiterjesztésének, az adóügyi joghatóság nemzetköziesítésének a problémája is, ami néhány éve még elképzelhetetlennek tűnt. Ahogyan ma látszik, erre nem annyira diplomáciai csatornákon keresztül lebonyolódó egyeztetések révén kerülhet sor, és nem is multilaterális jogi keret kidolgozása merül fel mint lehetőség, amelynek kiaknázásával a nemzetközi szerződésekről szóló bécsi konvenció értelmében véve a nemzetközi jog önálló forrásai jönnének létre. Inkább a puha jog különféle formáinak az elterjedéséről van szó, így a meggyőzésről, fekete és szürke listák felállításáról és frissítéséről, stb.

Nemzetközi szervezetek ajánlásokat bocsátanak ki, nemzetközi szakértői testületek szabályozási modelleket dolgoznak ki, fokozatosan kiterjed és egységesül az adózót megillető jogok védelme, és vannak olyan egyoldalú szabályozások (például az amerikai FATCA – lásd erről alább), amelyeknek nemcsak nemzetközi elfogadtatása szélesedik ki, hanem akik a FATCA előírásaihoz igazodnak, egymás között is elkezdik alkalmazni a FATCA-szabályozás alapjául szolgáló elveket és módszereket. A kisserződés lehetősége is egyre szélesebb körre terjed ki. Így például pénzügyi közvetítők felhatalmazotti státust szerezhetnek adóhatóságoknál, aminek révén könnyített rendben lehetséges a határon átnyúló műveletekhez kapcsolódó adókötelezettségek adminisztrálása.

Ennek megfelelően, az adóhatóság és az adózó között létrejött megállapodás révén szabadulni lehet a hagyományos nemzetállami tételes jog merevségétől. A felhatalmazott pénzügyi közvetítők ugyan az egyes forrás-országok hatóságával alakítanak ki alternatív jogviszonyokat, a pénzügyi közvetítők különböző államok hatóságaival megkötött megállapodásai azonban egyre inkább hasonlítanak egymásra. Ily módon új típusú jog keletkezik, amely a hagyományos tételes jog alternatívája, és amely úgy fogható fel, mint „puha jog” (*soft law*).

Az adóügyi együttműködésben megjelent a legnagyobb kedvezmény elve (*most favoured nation – MFN*), ami az adózásban egyébként tabu. Ez alatt azt kell érte-

ni, hogy a kettős adóztatási egyezményekben rejlő előnyök nem terjeszthetők ki olyan személyekre, akiknek nincs adójogi illetősége egyik vagy mindkét szerződő államban. Az EU elsődleges jogában megjelenő diszkriminációtilalom elve kihívást jelenthet az adóztatási gyakorlat számára, de még az EU-elv ellenében is fenntartható a különböző tagállamban illetőséggel rendelkező adózók közötti megkülönböztetés.

Egy holland telek német illetőségű szomszédja például nem igényelheti azt, hogy olyan kedvező elbánásban részesüljön, mint a holland telektulajdonos, vagy a telek belga szomszédja, mivel a vonatkozó holland jogba, illetve a belga – holland kettős adóztatási egyezménybe foglalt kedvezmények nem terjeszthetők ki automatikusan a német adózóra az EU-jog ellenére sem.¹ Hasonlóképpen egy brit társaság holland tulajdonosa nem igényelhet olyan adókedvezményt, amely például ugyanazon társaság olasz illetőségű tagjának jár, csak azért, mert különböznek egymástól a brit – holland és a brit – olasz kettős adóztatási egyezmények. Utóbbiba ugyanis nincsen belefoglalva olyan önálló szabály, amely az egyezményi kedvezmény igénybe vételét korlátozza (*limitation on benefit – LOB*).²

Az anyagi adószabályokkal szemben adóeljárás kérdésekben a fenti merev MFN-logika nem figyelhető meg. Maguk a kettős adóztatási egyezmények is gyakran kiterjeszthetők hatályukban harmadik országbeli személyekre, például az adóügyi információcseréről szóló cikk esetén. A nemzetközi adójogi kapcsolati rend teljesebbé válásának folyamatában a jelentős tőkeimportőrök közül előbb Svájcot készítették arra partnerei, hogy automatikusan terjessze ki az egyes államokhoz fűződő, hatóságok közötti együttműködési formákat más államok hatóságaival való együttműködésre is. Később az EU adóügyi együttműködési irányelve szintjén megjelent azon elv, hogy az egyik tagállamnak már megadott adóügyi együttműködési lehetőség automatikusan kiterjesztendő a más tagállamok hatóságaival való kapcsolatra.

A fent jelzett fejlemények önmagukban indokolják azt, hogy érdemes foglalkozni a nagy jelentőségű változásokhoz kapcsolódó problémákkal. E változások alól Magyarország sem vonhatja ki magát, ami külön indokolja a téma tanulmányozását. A nem hagyományos nemzetközi adójog kezdeti formái gyorsan terjednek, tanújelét adva a jog autopoietikus képességének, vagyis annak, hogy a jog végső soron a szereplők egymás közötti kölcsönös elvárásainak tárgyasulására visszavezethető módon keletkezik, és egy ponton túl, bizonyos feltételek fennállása esetén önszabályozó rendszerbe szerveződik, sőt öngerjesztővé válik. Az sem kizárható persze, hogy a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkező újabb feszültségek ezt a folyamatot késleltetik. Az alábbiakban azt vesszük számba, ami már megtörtént, amiből kiindulva következtetéseket fogalmazhatunk meg a jövőre nézve.

¹ C-376/03. sz. D.-ügyben 2005. július 5-én hozott ítélet [EBHT 2005. I-5821. o.].

² C-374/04. sz. *Test Claimants in Class IV of the ACT Group Litigation kontra Commissioners of Inland Revenue* ügyben 2006. február 23-án hozott ítélet [EBHT 2006. I-11673. o.].

2. EXTRATERRITORIALITÁS

2.1. AZ ADÓZTATÓ HATALMAK ÜTKÖZÉSE, TERÜLETI HATÁLYON TÚLTERJESZKEDŐ ADÓHATALOM, SZUVERENITÁS

Az adóztató hatalmak ütközése nem elkerülhető, mert ellentmondás van az üzleti tevékenység nemzetközi jellege és az adóztatás nemzetállami hatásköre között. Koordináció hiányában a polgárok és vállalkozásaik kettős adóztatást szenvedhetnek el, vagy az érintett államok kettős nem adóztatással kénytelenek szembesülni. Az ügyleteket terhelő adóztatás esetében elvileg nem merülhet fel probléma, mert az adóztató hatalom az adott államterületre korlátozódik. Ezzel szemben azonban általában kivételt jelent a halál esetére szóló és az élők közötti ingyenes vagyónátruházás adóztatása. Ennél is fontosabb az, hogy a gyakorlatban nem kerülhetők el a problémák azért, mivel az egyes államok egymástól függetlenül határozzák meg az elvileg egymással összeilleszthető adónemek esetében is az adókötelezettség részletfeltételeit.

Jövedelemadózás esetén természetes az, hogy egy állam személyi elven (*ratione personae*) és területi alapon (*ratione territoriae*) egyaránt gyakorolja adóztató hatalmát. Mivel a kétféle adóztató hatalom átfedésben van egymással, az egyes államok külön nemzetközi jogi megállapodás nélkül is általában vállalják azt, hogy egyrészt bizonyos feltételek mellett lemondanak a külföldi forrásból származó jövedelem elsődleges adóztatásáról a partner állam javára, másrészt tartózkodnak a külföldiek megadóztatásától, vagy legalábbis adóztató hatalmukat mérsékelik. A gyakorlatban kétféle nagyobb probléma fordulhat elő: egy állam diszkriminálja a külföldieket (akikre nagyobb adóterhet ró, mint a belföldiekre), vagy pedig a hazai vállalkozásokat indokolatlan előnyben részesíti a külföldiekkel szemben (ami tiltott állami támogatáshoz vezet). Önmagában az, hogy egy állam lemond a világjövedelem adóztatásáról, vagyis csak területi alapon adóztat, nem okoz nemzetközi jogi problémát (hacsak nem tiltott exporttámogatásról van szó). Gondot inkább az jelent, ha a belföldön letelepedő külföldieknek speciális kedvezményeket juttatnak, általában azzal a feltétellel, hogy belföldön ne fejtsenek ki tevékenységet (fiskális karantén), és a fogadó állam a külföldiek tevékenységéről ráadásul nem vagy csak korlátozott mértékben szolgáltat információt az illetőség szerinti államnak (adóparadicsom).

Attól még, hogy kettős adóztatás vagy kettős nem adóztatás helyzete áll elő, joghatóságok a szó szoros értelmében véve nem ütköznek össze egymással. Erre nemzetközi jogi értelemben csak akkor kerül sor, ha egy állam akkor is adóztat, ha sem személyi, sem területi alapon ehhez nincs az általánosan elismert nemzetközi jogelvek alapján hatásköre. Ún. ellenőrzött külföldi társaságok (*controlled foreign corporations*) esetében vannak, akik vitatják azt, hogy az illetőség szerinti állam megadóztathatná a külföldi leányvállalat föl nem osztott nyereségét. Az adózásra rendszeren nem kerülhetne sor egészen addig, amíg a nyereség felosztásra nem kerül, hacsak nem alkalmaznának külön szabályozást az ellenőrzött külföldi társaságok, illetve tulajdonosaik adózására. Az OECD jövedelemadózási modelleget

ménye 1., 7. és 10. cikkéhez fűzött kommentár szerint ezekben az esetekben nem merül fel területi hatályon túlterjeszkedő adóztatás, mivel nem a külföldi leányvállalatot, és nem is annak külföldi nyereségét adóztatják, hanem a belföldi illetőségű tulajdonos személyt világiövedelme alapján.³ A speciális szabály alkalmazásának célja az adóhalasztás megakadályozása.

Területi hatályon túlterjeszkedő (*extraterritoriális*) adóhatalom gyakorlására nyilvánvalóan sor kerül a FATCA-szabályok érvényesítése során,⁴ azonban az Egyesült Államok nemzetközi jogi eszközökkel orvosolja a problémát oly módon, hogy sorra köt kétoldalú megállapodásokat az egyes kormányokkal (*intergovernmental agreement – IGA*⁵), annak érdekében, hogy a külföldi pénzügyi közvetítők által a helyi adóhatóságnak megküldött információt e hatóság továbbíthassa az IRS (*Internal Revenue Service*) számára. Szintén az extraterritoriális adóztatás feltételezésén alapul a CCCTB (*common consolidated corporate tax base*) koncepciója, amely a határon átnyúló transzferár problémáját oly módon hivatott kezelni, hogy a „*home state taxation*” elve alapján a vállalatcsoport megválasztja az egyik érintett tagvállalat államát, és annak szabályai szerint – és egy irányelv-tervezetben⁶ megállapított közös EU-szabályok alapján – számítja ki a társasági adóalapot. Ezt követően a tagvállalatok megosztják az adóalapot az egyes tagállami joghatóságok között a javasolt irányelvben meghatározott kritériumok szerint, arra a megfelelő tagállami adómértékeket vetítve. A szupranacionális jelleget ez esetben feloldja az, hogy adóharmonizációs szabály készül.

Látható, hogy a FATCA-modellt követve a kétoldalú IGA típusú megállapodások által alkotott hálózatok révén az unilateralizmus spontán módon átnő multilateralizmuba, ami feszültséget vált ki a globalizálódás gazdasági tartalma és a hagyományosan korlátozott hatókörű (uni- vagy bilaterális) jogi keretek között, amit azonban csak a nemzetközi szintéren egyeztetett politika – a már megkezdődött tudatos multilateralizmus – tud feloldani. A multilateralizálódás miatt újra kell értelmezni az adózók jogainak védelmét is.⁷ Multilaterális keretben az érintett államok hatóságai törekednek a pragmatikus megoldásokra, ami azonban adott esetben az adózók nézőpontjából esetleg kifogásolható a demokratikus legitimitáció hiánya vagy a jogállami standardok leszállítása miatt.

Az adózók jogai védelmének hagyományos terepe a demokratikus és jogállami elvek érvényesítését garantáló nemzetállam. Több állam joghatóságának szimultán jelenléte miatt eleve gondot jelenthet az adózók számára az, hogy a nemzetállamok nem azonos mértékben és nem azonos módon nyújtanak jogvédelmet polgáraiknak.

³ *Model tax convention on income and on capital*, OECD, Paris, 15 July 2014, Commentary on Article 1, para. 23, Commentary on Article 7, para. 10.1, Commentary on Article 10, para. 37.

⁴ Lásd www.irs.gov/Businesses/Corporations/Foreign-Account-Tax-Compliance-Act-FATCA; 5 August 2014.

⁵ Lásd www.treasury.gov/resource-center/tax-policy/treaties/Pages/FATCA.aspx; 5 August 2014.

⁶ Proposal for a Council Directive on a Common Consolidated Corporate Tax Base, COM(2011) 121/4.

⁷ Pasquale PISTONE: „Coordinating the Action of Regional and Global Players During the Shift from Bilateralism to Multilateralism in International Tax Law” *World Tax Journal* 2014/1. 4.

Ha a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra lépő vállalkozások – amelyek a nemzetállam adózói – elhagyják a nemzetállami kereteket, nélkülözni lesznek kénytelenek nem csupán a nemzetállami kötelezést, de a nemzetállam által nyújtható jogvédelmet is. Ilyenkor a nemzetállam által szabályozatlanul hagyott területeken a vállalkozásoknak egymást kell biztosítaniuk.

A multilaterális egyeztetések mögött nincs ott a jogalkotásra vonatkozó, nemzetállami szinten megszokott demokratikus felhatalmazás. Az adóztatás területén gondot jelenthet egyrészt az, hogy a nemzetállam adóhatóságai miként kezelik az olyan térbe kilépő adózót, amelyre a nemzetállamnak esetleg már nincs ráhatása és befolyása. Másrészt az adózót akadályozhatja működésében az, hogy a szuverén államok adószabályai nincsenek összehangolva egymással. Az is probléma lehet az adózó számára, hogy egy másik állam hatóságaival érintkezésbe kerülve, azok biztosítani tudják-e, illetve akarják-e külföldiek számára a diszkriminációmentes eljárást.

Különösen éles helyzetet eredményezhet az, hogy a tőkeküldő állam hatóságai külföldieket a nemzetközi jogban elismert nexus nélkül köteleznek (például információ átadására a külföldön tevékenykedő külföldieket tekintve, akik egyébként az információt kérő államban bírnak adójogi illetőséggel). Ilyenkor jelentős segítséget jelent minden érdekelt fél számára a kisserződés lehetősége, amit például az OECD ma már formalizálni igyekszik azzal, hogy bevezetni ajánlja a felhatalmazott pénzügyi közvetítő (*authorised financial intermediary*) státust. Ily módon a kisserződés joga – amely a nemzetállami hatókörön kívül keletkezik – beszívárog a nemzetállam hagyományos jogrendjébe. Ezzel egyúttal kezelhetővé válik a nemzetközi jogilag el nem ismert extraterritorialitás problémája is, hiszen az érintett adózók legalább hallgatólagosan tudomásul veszik a joghatóság kiterjesztését.

Ugyancsak extraterritoriális adóhatalom gyakorlására kerülhet sor egy javasolt irányelv szerinti pénzügyi tranzakciós adó (*financial transaction tax: FTT*) alkalmazásánál,⁸ mégpedig két esetben is. Egyrészt a külföldiek által végrehajtott ügyletet akkor is meg lehet adóztatni, ha akárcsak egyszer hajtják is azt végre (tehát nincs szó rendszeres üzleti tevékenységről vagy letelepedésről), de a másik szerződő partner az FTT-övezeten belül rendelkezik illetőséggel (*counterparty principle*). Másrészt, ha bárki az övezeten belüli tagállamban kibocsátott értékpapírral hajt végre ügyletet, akár az övezeten kívül is, adókötelessé válik (*issuance principle*).

Államterületen kívüli joghatóság gyakorlása külföldiekre vonatkozóan a nemzetközi jog általánosan elfogadott elvei szerint nem megengedett. Ugyanakkor ez nem jelent problémát addig, amíg joghatóságok össze nem ütköznek egymással. A nemzetközi jog sporadikusan fejlődött. Az állami szuverenitást – bár a joghatóság gyakorlása államterülethez kötött – általában máig úgy fogják fel, hogy annak lényegéhez tartozik korlátlan volta. A *Lotus*-ügyből következően egy állam joghatóságát mind addig gyakorolhatja, amíg ellenkezőjét nemzetközi jogi szerződés nem mondja ki.⁹

⁸ Proposal for a Council Directive implementing enhanced cooperation in the area of financial transaction tax, COM(2013) 71 final.

⁹ *Lotus* case (1927), P.C.I.J., Series A, No. 10. paras 46–47.

A nemzetközi jog általánosan elfogadott normái alapján az állami joghatóság a szuverenitás elvi korlátlanága ellenére is meghatározható pozitív módon. A személyi elven és területi alapon gyakorolható joghatóság mellett a joghatóság felismerhető a joghatóság tárgyát képező cselekvés és a kapcsolódó események ténylegesen kifejtett joghatása alapján is (*doctrine of effects*).¹⁰ Kitégítja a joghatóság fogalmát az univerzalista felfogás, miszerint egy állam külföldiek által külföldön elkövetett cselekménye esetén is felléphet, ha az a nemzetközi jogrendet súlyosan sérti. Hasonlóképpen az ún. passzív személyi elv alapján az idegenek által államterületen kívül elkövetett cselekményekkel szemben is föl lehet lépni, ha azok a joghatóságot gyakorló állam érdekeit súlyosan és közvetlenül veszélyeztetik.¹¹ Ennek alapján akár ki is jelenthetjük, hogy az extraterritoriális joghatóság megengedett, ha a megítélésre váró cselekmény az adott államra lényeges, közvetlen és a cselekvő személy szemszögéből józan ésszel előre látható hatást gyakorol. Ezt a *Lotus*-ügyben hozott ítélet is alátámasztja, bár megjegyzendő, hogy a döntés sok szempontból kétértelmű, és az is kérdés, mennyiben ismerhetők el az itt lefektetett szabályok ma is érvényesnek.¹²

A valóságban természetesen egy állam szuverenitásának nagyon is vannak korlátai. Az utóbbi évtizedekben kialakult olyan nézet, amelyik azt hangsúlyozza, hogy a szuverenitás lényege nem a parttalanság. Ellenkezőleg, a joghatóság gyakorlása felelősséggel jár.¹³ Éppen ezért demokratikus értékek és emberi jogok számon kérése egy államon nem is fogható fel a belügyekbe való beavatkozásnak.

2.2. FATCA- ÉS RUBIK-EGYEZMÉNYEK

A területi hatályon túlterjeszkedő adóhatalom gyakorlása olyan problémát vet föl, amely nem előzmények nélküli ugyan, mégis újnak tekinthető. Már a kamatmegtakarítási irányelv bevezetett egy új paradigmát, amelynek hatása azonban ma még korlátozott. Az új paradigma lényege az, hogy az irányelv nem a kettős adózás kiküszöbölésére hivatott, hanem az adóelkerülés megakadályozására, különös tekintettel az illetőség szerinti tagállam érdekeinek védelmére, és a befektetést befogadó tagállam arra történő rászorítására, hogy mint forrás-ország szolgáltatson információt a befektetésről az illetőség szerinti tagállamnak. Az irányelv hatása azonban egyrészt azért korlátozott, mert számos fontos EU-n kívüli joghatósággal még nem sikerült megállapodást kötni, vagy nem olyat, amelyet az EU kívánna, másrészt viszonylag könnyű kijátszani az irányelvet annak szűk tárgyi hatálya miatt.

¹⁰ Robert Yewdall JENNINGS: „General Course on Principles of International Law” *Recueil des Cours* 1967/121. 520.

¹¹ Asif QURESHI: *International Economic Law* (London: Sweet & Maxwell 1999) 9.

¹² Vö. *Lotus* case (1927), P.C.I.J., Series A, No. 10. para. 60; QURESHI (11. lj.).

¹³ Diane RING: „What’s at Stake in the Sovereignty Debate?: International Tax and the Nation-State” *Virginia Journal of International Law* 2008/1. 166; Allison CHRISTIANS: „Sovereignty, Taxation and Social Contract” *Minnesota Journal of International Law* 2009/Winter 111.

Az igazi áttörést a FATCA hozta magával, amelynek végrehajtását ma már Magyarország is vállalta.¹⁴ A sorra megszülető IGA típusú megállapodások révén általánosan elfogadottá vált a nemzetközi gyakorlatban az, hogy kifizetők olyan állam joghatóságainak teljesítenek adatszolgáltatást, amely állammal adott esetben nem létesítettek nemzetközi jogilag szokásosan elismert módon fiskális nexust. Mivel ugyanez az elv érvényesül a kamatmegtakarítási irányelv esetében, a FATCA-gyakorlat fényében már nem tekinthető különlegesnek az irányelvbe foglalt paradigma, miszerint másik tagállambeli hatóságoknak kell információt átadni anélkül, hogy annak a tagállamnak a nemzetközi jog szokásosan elismert elvei szerint joghatósága lenne az információt átadó – másik tagállamban letelepedett – személyek felett.

A nemzetközi adózás alapvető kérdése a határon átnyúló tevékenységgel összefüggő jövedelem és vagyon adóztatására irányuló nemzetállami adóztató hatalmak egymás közötti megosztása, illetve egymással való egyeztetése. Amikor a forrás-ország külföldi személynek a forrás-országban keletkezett (a forrás-országban keletkezettnek tételezett) jövedelmét adóztatja, azt többnyire forrásadóztatás útján teszi. Ez azt jelenti, hogy a belföldi illetőségű partner látja el a kifizetői feladatokat, ami a gyakorlatban sok problémát vet fel.

Egyrészt gondot okozhat az, hogy a külföldi nem léphet jogokkal felruházott ügyfél státusába a forrás-országban, mivel a hazai jog – kényelmi okokból – kényszerhelyettesítést hajt végre, és a belföldi partnert lépteti be az adóhatósághoz fűződő jogviszonyba a külföldi személy helyett. Másrészt diszkriminatív lehet az, hogy a külföldi nem úgy adózik, mint a belföldi összehasonlítható helyzetben. Például belföldieknek megengedett a költségelszámolás, külföldiek forrásadóztatása esetében azonban többnyire nem, és ezért bruttó adóalapról történik adóztatásuk. Forrásadóztatásra tisztán belföldi helyzetben rendszerint azért kerül sor, mert a jövedelmet szerző személy partnere számlaképes és állandó kapcsolatot tart fenn az adóhatósággal, míg maga a jövedelmet szerző személy nem (például azért, mert természetes személy alkalmanként szerez megbízási szerződésből jövedelmet). Amikor a külföldivel szemben a forrás-ország forrásadóztatási módot ír elő, tulajdonképpen „kiskorúsítja” a külföldit, mintegy úgy kezeli, mintha olyan lenne, mint azok a belföldiek, akiknek nincs az adóhatósággal rendszeresen észlelhető és ellenőrzött kapcsolata, jölehet a saját illetősége szerinti országban a külföldi személynek igen kiterjedt és kifinomult kapcsolata lehet az ottani adóhatósággal.

¹⁴ A Külgazdasági és Külügyminisztérium a Magyar Közlöny mellékletét képező Hivatalos Értesítő 2014. évi 41. számában „a Magyarország Kormánya és az Amerikai Egyesült Államok Kormánya között a nemzetközi adóügyi megfelelés előmozdításáról és a FATCA-szabályozás végrehajtásáról szóló Megállapodás kihirdetéséről, valamint az ezzel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2014. évi XIX. törvény 2., 3., 5., valamint 7–26. §-ainak hatálybalépéséről” szóló 4/2014. (VIII. 5.) számú közleményében közzétette a *Magyarország Kormánya és az Amerikai Egyesült Államok Kormánya között a nemzetközi adóügyi megfelelés előmozdításáról és a FATCA-szabályozás végrehajtásáról szóló Megállapodás kihirdetéséről, valamint az ezzel összefüggő egyes tv.-ek módosításáról szóló 2014. évi XIX. tv.* (továbbiakban FATCA-tv.) hatályba lépésének napját, amely 2014. július 16., www.nav.gov.hu/nav/ado/egyeb/Tajekoztatas_FATCA_sz20140807.html.

A nemzetközi adózás alapvető eljárási jogi kérdése máig az, hogy miként kell, illetve lehet végrehajtani a határon átnyúló forrásadóztatást. Ezt tekintve a jövedelmet szerző külföldi személyek és a fogadó állam (forrás-ország) hatóságai közötti kapcsolat kiépítése az alapvető kérdés. Ma már megjelent egy új reláció. Ez utóbbival kapcsolatos kérdés az, hogy miként gyakorolhatja a befektető illetősége szerinti állam adóztató hatalmát külföldi pénzügyi közvetítőkkel szemben, akik olyan jövedelmet kezelnek, amelynek forrása nem belföld, hanem külföld, de amelyet megszerző személy (amelynek tényleges haszonhúzója) belföldi illetőségű, aki a világjövedelme alapján adóköteles a belföldi jog szerint? Ez új probléma, ami nyomtatékosítja azt, hogy az adóztató hatalom súlypontja áttevődik a forrás-országról az illetőség szerinti országra, illetve legalább is szóhoz juthat az illetőség szerinti állam olyan helyzetben, amelyben korábban joghatósága ki volt zárva.

A FATCA-moddal szembeni alternatíva jövedelemmegosztási megállapodásokat (*revenue sharing agreement*) kötni, miszerint a tőkeexportőr állam az importőr állam által megosztott információ alapján beszedett adóból származó bevételt megosztja az importőr állammal. Az ilyen megállapodásnak azonban – még ha létre is jöhet, mint például a karibi térségben – vannak hátulütői. Kérdéses az, mennyire tartható meg az adóítók, és az is, hogy az adóparadicsom képes-e információszolgáltatásra az elvárt színvonalon, még akkor is, ha a szándék megvan. További probléma az, hogy az ilyen egyezmény nem ösztönzi az adóparadicsomokat arra, hogy a jövőben kilépjenek az adóparadicsomi gettó státusából.¹⁵

A nehézségek ellenére a FATCA típusú megoldáshoz szükséges jogi infrastruktúra az EU-ban rohamosan fejlődik. Az adókoordinációs irányelv módosítása értelmében 2016-tól lép hatályba az a szabály, hogy a 2015-től keletkező jövedelmet tekintve a tőkejövedelem minden formája esetében a jövedelemforrás tagállama automatikusan szolgáltat információt a partner tagállamnak a befektetésről.¹⁶ E módosítás ahhoz kapcsolódik, hogy az Egyesült Államokban 2010-ben bevezetett FATCA-szabályok értelmében az amerikai adózóknak számlát vezető európai pénzügyi közvetítők is kötelezettek ugyanezen körben arra, hogy információt adjanak át az amerikai adóhatóságnak. A jelenleg hatályos koordinációs irányelvbe foglalt automatikus információcsere 2015-től már kiterjed a munkajövedelemre, a gazdasági társaságok tisztségviselőinek fizetett díjakra, a biztosítási jövedelemre, a nyugdíjakra és az adózással érintett vagyontárgyakra is.¹⁷ Az automatikus információcsere 2005 óta alkalmazandó a kamatmegtakarítási irányelv által érintett kamatjövedelmekre is. Tervezik továbbá az irányelv hatókörének kiszélesítését és az információcsere elmélyítését is.

További fejlemény az, hogy öt tagállam multilaterális információcsere-megállapodást kötött egymással a FATCA végrehajtására tekintettel. Az öt legnagyobb

¹⁵ Miranda STEWART: „Transnational Tax Information Exchange Networks: Steps Towards a Globalized, Legitimate Tax Administration?” *World Tax Journal* 2012/2. 170–171.

¹⁶ 2014/107/EU irányelv a 2011/16/EU irányelvnek az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcsere tekintetében történő módosításáról, 16.12.14. L 359. 1. o.

¹⁷ 2011/16/EU tanácsi irányelv az adózás területén történő közigazgatási együttműködésről, 11.3.11. L 64. 1. o. 8. cikk (1).

gazdasággal rendelkező EU-tagállam nemcsak azt vállalta, hogy közös (multilaterális) megállapodást kötött az Egyesült Államokkal a FATCA végrehajtására, hanem azt is, hogy egymás között szintén működtetik a FATCA által előírt automatikus információcsere rendszerét. Ehhez azóta tizenkét másik EU tagállam is csatlakozott. Valójában itt nincs szó újdonságról, mivel a koordinációs irányelv 19. cikke amúgy is előírja a legnagyobb kedvezmény (MFN) elve alkalmazását az adóügyekben való együttműködésre nézve.¹⁸ Ez azt jelenti, hogy a harmadik államnak – jelen esetben az Egyesült Államoknak – megadott adóigazgatási jogi lehetőséget automatikusan ki kell terjeszteni az EU-tagállamokra.

Egyes tőkegyűjtő államok, mint például Svájc, arra törekednek, hogy lassítsák a határon átnyúló adóügyekben nyújtható információcsere globális folyamatát, és késleltessék a multilaterális együttműködést, egyébként egyre kevesebb sikerrel. Svájc mára feladta azt a fenntartást, amelyet sokáig az OECD-modellegyezmény információcsere-cikkéhez fűzött. Ennek lényege az, hogy a maga részéről Svájc csak az adóegyezmény végrehajtására tekintettel ad ki információt (*kleine Auskunftsklausel*), és csak akkor, ha adózással kapcsolatban elkövetett súlyos bűncselekményről van szó. Svájc előbb a büntetőjogi felelősséggel összefüggő megszorítást adta fel (2005. július 15-én), majd teljesen visszavonta fenntartását (2009. március 13-án).¹⁹

Az általánosan megszorító gyakorlat alól Svájc kétoldalú megállapodás alapján eleve kivételt enged néhány állammal szemben. A bázeli UBS-nél egy volt bankalkalmazott, Bradley Birkenfeld robbantott ki botrányt 2005-ben, adatokat adva át az amerikai hatóságoknak mintegy tizenkilencezer számláról, amelyet a bankban vezettek amerikai állampolgárok javára, és amelyekről a bank nem adott ki információt. Végül Svájc és az Egyesült Államok között 2009. augusztus 12-én megállapodás született, amelynek eredményeként Svájc hajlandó volt hozzájárulni a banktitok részleges feloldásához, és az amerikai adófizetőket illetően információszolgáltatáshoz.

A FATCA alternatívájaként a svájci bankszövetség kidolgozta az ún. Rubik-egyezmények megkötését lehetővé tevő koncepcióját.²⁰ Ennek elemei a következők:

a) Svájc hajlandó magas (általában harmincöt százalékos) mértékben forrásadót levonni, és az abból származó bevételt átutalni az illetőség szerinti államnak, de nem ad ki információt az adófizetőről; b) Svájc elkötelezi magát a „*grosse Auskunftsklausel*” alkalmazása mellett (információt nyújtva nemcsak az adóegyezmény végrehajtására, hanem a másik szerződő állam adószabályainak

¹⁸ Vö. „Ha valamely tagállam az ebben az irányelvben előírtnál szélesebb körű együttműködést biztosít egy harmadik országnak, akkor ez a tagállam egyetlen másik, vele ugyancsak szélesebb körű, kölcsönös együttműködést folytatni kívánó tagállamtól sem tagadhatja meg az ugyanilyen, szélesebb körű együttműködés biztosítását.”

¹⁹ Reto HERGER – Stefan OESTERHELT: „Switzerland to Adopt OECD Standard on Exchange of Information” *European Taxation* 2010/2. 55.

²⁰ Der Bundesrat der Schweizerischen Eidgenossenschaft: „Strategie für einen steuerlich konformen und wettbewerbsfähigen Finanzplatz” *Diskussionspapier* 22. Februar 2012., www.news.admin.ch/NSBSubscriber/message/attachments/26273.pdf.

végrehajtására tekintettel is), és külön figyelmet fordít a pénzmosás elleni nemzetközi szabályok betartására; c) Svájc fokozott figyelmet fordít továbbá a svájci bankok ügyfeleire, ösztönözve őket arra, hogy az illetőség szerinti állam adószabályainak minél inkább meg tudjanak felelni.

A fenti koncepció alapján Svájc kötött kétoldalú megállapodást Ausztriával és az Egyesült Királysággal, és mással is készült erre, de az Európai Bizottság nyomás alá helyezte a tagállamokat, intve őket attól, hogy belemenjenek egy Rubik típusú egyezménybe, ami aláásná az automatikus információcsere kiépítésére törekvő európai politikát.²¹

Lehetne azzal érvelni az anonim forrásadóztatási módszer mellett, hogy – szemben az automatikus információcserevel – azt könnyebb adminisztrálni, de az is igaz, hogy ha a befektetőnek az egyes forrás-országokban külön-külön kell szembenéznie a helyi jogszabályokból adódó követelményekkel, akkor az fokozott adminisztratív terhet jelent. Ha viszont egységes szabályok alapján koordinált automatikus információcsere rendszere épül ki, egyszerűbb a jogszabálynak való megfelelés a befektetők és az érintett hatóságok számára is.²² Az anonimitás legnagyobb problémája az, hogy aláássa az adómorált, mégpedig nemzetközi szinten. A banktitok alkalmazása nem tűnik indokoltnak, hiszen annak eredeti funkciója az, hogy a versenygazdaságban szereplő ügyfeleket védje egymással szemben. Az teljesen idegen e felfogástól, hogy a pénzügyi közvetítő a befektető illetősége szerinti állam hatóságaival szemben nyújtson védelmet, lényegében közreműködve ezzel az adókijátszásban, és a kapcsolódó jogi rendelkezések (pénzmosásellenes szabályok, számviteli szabályok stb.) megsértésében.

Olcsóbb kormányzás mellett²³ lényegében csak demagóg módon lehet érvelni. Először is a kevesebb adó kevesebb közfeladatot jelent, ami nem feltétlenül jó hír a polgároknak. Ezen az úton a társadalmi gondoskodás intézményei láthatják kárát a költségcsökkentésnek. Másodszor, az állami működés olcsóbbá tételéről nem is abban az államban döntenek, amelyet az állami kiadásokról való döntés megillet. Sokkal inkább arról van szó, hogy az egyébként senki által nem vitatott módon szuverén forrás-ország nem felelős módon jár el, és az állam, amely háttérrel biztosít az anonim forrásadóztatáshoz, lényegében visszaél szuverenitásával.

Súlyosbítja a helyzetet az, hogy a Rubik-egyezmény értelmében Svájc lényegében adóamnesztiát nyújt. Nem csak, és nem is elsősorban arról van szó, hogy Svájc mint forrás-ország hajlandó megadóztatni a periodikus tőkejövedelmet (például osztalék vagy kamat jöhet szóba). Ennél még érdekesebb lehet az ügyfél számára az, hogy az adózás elől elvont jövedelmét legalizálhatja egy átalányadó megfizetésével.

²¹ Lásd Algirda Semeta adóügyi biztos 2012. március 5-én a dán elnökséghez címzett levelét, amelyet az ECOFIN-hez intézett.

²² Itai GRINBERG: „The Battle Over Taxing Offshore Accounts” *UCLA Law Review* 2012/2. 304, 382–383; uő.: „Taxing Capital Income in Emerging Countries: Will FATCA Open the Door?” *World Tax Journal* 2013/3. 366.

²³ Luzius U. CAVELTI: „Automatic Information Exchange Versus the Withholding Tax Regime; Globalization and Increasing Sovereignty Conflicts in International Taxation” *World Tax Journal* 2013/2. 212–214.

A tőkére vetített mintegy harminc százalékos adó ugyan súlyos teher, de ennek fejében a svájci hatóságok igazolást állítanak ki, amelyet az egyezmény értelmében az illetőség szerinti ország mint szerződő partner elfogad, ennek értelmében pedig a svájci számlán lévő tőke az illetőség szerinti országban adózottnak minősül. Svájc, illetve a svájci jogra nézve tanácsadók álszent módon felajánlják azt, hogy az adózó választhat: anonim forrásadóztatást kér-e vagy azt választja, hogy a svájci bank ne vonjon le forrásadót, viszont információt szolgáltat a befektető illetősége szerinti államnak. A valóságban a bank ügyfele előtt nincs választási lehetőség, mert mindenki tudatában van annak, hogy a svájci megtakarítás adózás elől elvont jövedelem. Ezek után érthető, hogy az adózók nem élnek a felkínált választás lehetőségével.

2.3. EXTRATERRITORIALITÁS, ALKOTMÁNYOS JOGVÉDELEM, NEMZETKÖZI JOG, KÖZÖSSÉGI JOG

A területi hatályon túlterjeszkedő joghatóság problémája adóeljárési ügyben felvetődött már a nyolcvanas években a német alkotmánybíróági gyakorlatban. A német adózó azt kifogásolta, hogy egy német-osztrák egyezmény alapján, amely a vám- és jövedéki ügyekben nyújtható jogsegélyre vonatkozik, a német adóhatóság eljár az osztrák fél megbízásából, hogy érvényesítse Németországban az Ausztriában esedékes adókövetelést.²⁴ A felperes adózó – fölvetve az extraterritorialitás problémáját –, kifogásolta mindenekelőtt azt, hogy a német hatóságok idegen állam adóigényének érvényesítését célzó eljárása nem fér össze az állam demokratikus működésének elvével, hiszen a német alkotmány nem ad felhatalmazást a német adóhatóságnak, hogy a szövetségi köztársaságot nem érintő adóügyekben hatalmat gyakoroljon. A további érvelés szerint a német adóhatóság önkényesen járt el,²⁵ mert alkotmányos felhatalmazás hiányában az adóhatóság eljárása nem célhoz kötött, és az adóztatással gyakorolt beavatkozás a polgárok szabadságába az adóztatás céljával nem arányos, márpedig hatóság csak kifejezett felhatalmazás alapján, és az abban meghatározott feltételek mellett cselekedhet. A fölvetett problémák az adózó szerint értelemszerűen a jogállami követelmények megsértését is jelentik.

A szövetségi alkotmánybíróság kifejtette, hogy a kifogások alaptalanok. Nem lehet először is egyetérteni azzal a felfogással, hogy ne lenne összeegyeztethető a demokratikus jogállam elvével az, hogy a szövetségi hatóság nemzetközi egyezmény alapján egy másik állam adóigénye érvényesítése érdekében jár el. Nem

²⁴ Vertrag vom 11. September 1970 zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Österreich über Reichs- und Amtshilfe in Zoll-, Verbrauchersteuer- und Monopolanangelegenheiten vom 29. Juli 1971.

²⁵ BVerfGE 63, 343, Beschluss des Zweiten Senats vom 22. März 1983 – 2 BvR 457/78 – in dem Verfahren über die Verfassungsbeschwerde des Herrn R. – mittelbar gegen Artikel 1 Satz 1 des Gesetzes zum dem Vertrag vom 11. September 1970 zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Österreich über Reichs- und Amtshilfe in Zoll-, Verbrauchersteuer- und Monopolanangelegenheiten vom 29. Juli 1971 (Bundesgesetzbl. II S. 1001), para. 24.

fogadható el másodszor azon érv sem, hogy a német adóhatóság hasonló helyzetben, szintén nemzetközi egyezmény alapján külföldiekkel szemben ne érvényesíthetné a szövetségi köztársaságot megillető adóigényt.²⁶ Jogsegély-egyezmény kifogásolása a bíróság szerint azért is alaptalan, mert az egyezmény csak az adóvégrehajtással járó beavatkozás lehetőségét teremti meg, de materiális adókötelezettséget nem érint.²⁷ A bíróság szűkített értelemben fogta fel az adóügyet, és az abból fakadó jogokat és kötelezettségeket. Ha nem is zárta ki a fogalmi körből az eljárási jogot, élesen megkülönbözteti egymástól az anyagi és eljárási ügyekben gyakorolható joghatóságot.

E felfogás korántsem magától értetődő. Egészen más kontextusban ugyan, de az EU Bíróság ezzel ellentétes álláspontra jutott, amikor abban kellett állást foglalnia, hogy az adóeljárási kérdések részét képezik-e az adóügynek. Amikor napirendre került az adóügyi jogsegély-irányelv módosítása,²⁸ az Európai Bizottság azt terjesztette elő, hogy a Tanács a módosító javaslatot a belső piaci joghatóság (EKSz 95. cikk, illetve EUMSZ 114. cikk), ne pedig a közönséges adóharmonizációs joghatóság (EKSz 93. cikk, illetve EUMSZ 113. cikk) alapján fogadja el. Utóbbi egyhangú döntéshozatalt kíván meg, előbbi esetében azonban elégséges a többségi döntéshozatal.

A Bizottság amellett érvelt, hogy az adóügyi jogsegély a belső piac zavartalan működésére közvetlenül kiható kérdés, amelyet ezért külön kell választani az anyagi adójogi problémáktól.²⁹ Az EU Bíróság ezzel szemben úgy foglalt állást, hogy az adóeljárási ügy is adóügy, ezért a belső piaci jogalkotási alap hiányzik. Itt a Bizottság nem csupán a belső piac zavartalan működésének követelményére utalt, hanem a fiskális semlegesség elvére is (24. bekezdés), amely a Bizottság szerint hatásában túlterjeszkedik a szűk értelemben vett adóügyeken. A Tanács ezzel szemben tágabb jelentést kölcsönöz az adóügyeknek, szerinte ugyanis nemcsak a közbevétel vagy az adófizetési kötelezettséget érintő kérdések tartoznak ide, hanem az a mód is, ahogyan a hatóságok az adókötelezettséget megállapítják és az adót behajtják (36. bekezdés). Az EU Bíróság elfogadta ezt az érvelést.³⁰

Ha szűkebb értelemben fogjuk fel az adóügyek fogalmát, abból kizárva az adóeljárást, akkor könnyebben igazolható az extraterritoriális eljárás, hiszen nem lehetséges az anyagi adókötelezéssel összefüggő alkotmányos védelemre hivatkozni. Ha azonban tágabb értelemben kezeljük az adóügyek fogalmát, egységesen idesorolva anyagi és eljárási adójogot, akkor nehezebbé válik megalapozni extraterritorialitást, miként EU viszonylatban adóharmonizációt is. A szűkebb értelemben vett felfogás ugyan bizonyos értelemben eloldozza az adóeljárást az adójogtól, és ezzel

²⁶ BVerfGE 63, 343, para. 107.

²⁷ BVerfGE 63, 343, para. 66.

²⁸ Council Directive 2003/93/EC, 15.10.03, OJ L 264, 23.

²⁹ C-533/03 *Commission v Council*, ECR 2006, I-1025, para. 25. A Tanács érvelésére lásd para. 33. Ezt megelőző ügyben – C-338/01 *Commission v Council*, ECR 2004, I-4829 – tartalmilag ugyanabban a kérdésben kellett döntenet, csak nem a jogsegély irányelv, hanem az adóvégrehajtási irányelv időszzerű módosításának (Council Directive 2001/44/EC, L 175, 28.6.01, 17) elsődleges közönségi jogi alapja volt a vitatott kérdés.

³⁰ C-338/01 *Commission v Council*, ECR 2004, I-4829, para. 63.

a közteherviseléshez kapcsolódó alkotmányos értékektől, más szempontból azonban új típusú jogvédelem lehetősége nyílik meg az adózó számára, például a gyorsabb és könnyebb adóharmonizációval, nemzetközi jogi vonatkozásban pedig azzal, hogy a tisztességes eljáráshoz való jogra nagyobb hangsúly kerül.

Amint az osztrák adóigény érvényesítésében nyújtott német segítség tárgyában meghozott német alkotmánybíróági határozatból kitűnik, a nemzetközi jogi kötelezettségvállalásnak vannak határai. Nem összeegyeztethető az alkotmányos renddel adóigény érvényesítéséhez segítséget nyújtani az eljárás egyik szakaszában sem, ha azt olyan állam támasztja, amely által bevezetett adó konfiskáló hatása, az adózó vagyoni viszonyaival nem áll arányban (sérti a fizetőképesség elvét), vagy önkényes beavatkozás magába a tőkevagyonba.³¹ Az adóztató hatalmat nem lehet továbbá megfelelő kapcsolóelv nélkül alkalmazni külföldiekkel szemben, a kapcsolóelv meghatározásában, vagyis az adójogi fikció törvényi meghatározásában azonban egy államnak igen széles körben lehet mérlegelési joga.³²

Az EU szintjén különösen a versenyjog alkalmazása vethet föl problémát az extraterritoriális joggyakorlással kapcsolatban. Ennek oka részben az, hogy a közösségi versenyjog korai időktől fogva magas szinten harmonizált, és a Bizottság igen széles körben gyakorol hatósági jogkört versenyjogi kérdésekben. Ennél még fontosabb az, hogy a versenypiac védelmét tekintve nem mindig lehet területileg azonosítani a védendő piacot érő hatásokat. Ezért előfordulhat az, hogy külföldiek külföldi cselekményével kapcsolatban is érvényesíti a versenyhatóság a joghatóságát, ha annak közvetlen kihatása van a védendő piacra. Ez történt a *Wood Pulp* esetben,³³ ahol az EU Bíróság jóváhagyta azt a bizottsági álláspontot, hogy a Bizottság eljárása nem vezetett a területi hatály nemzetközi jogilag értelmezhető megsértéséhez.

Az *Air Transport Association of America* esetben szintén megállapítható volt az, hogy a környezetvédelmi megfontolásokból a légi járatokra vonatkozóan létesített engedélyezési rendszer alkalmazásáról szóló irányelv hatálya kiterjeszthető az olyan járatokra, amelyek egy tagállam területén kezdődnek, vagy ott végződnek, de egyébként elérik más államok területét, vagy a nyílt vizek feletti légteret is, vagyis az irányelv hatálya részben túlterjeszkedik az EU területén. Az EU joghatósága annyiban is fenntartható, hogy az EU hatóságai nem kerülnek összeütközésbe sem a nemzetközi szokásjog extraterritoriális joggyakorlást tiltó elvével, sem pedig az EU és az Egyesült Államok között létrejött, a légi közlekedés liberalizálását kétoldalú alapon biztosító, ún. Open Skies egyezményekkel.³⁴ Az EU joghatósága nem vonható kétségbe azon az alapon, hogy olyan eseményekre terjed ki, amelyek részben az EU területén kívül játszódnak le.

³¹ Beschluss des Zweiten Senats vom 22. März 1983, 2 BvR 457/78, para. 100.

³² para. 102. Továbbá Frederick Alexander MANN: „The Doctrine of Jurisdiction in International Law” *Recueil des Cours* 1964/111. 9–10, 44–45, 109–110.

³³ Joined cases C-89/85, C-104/85, C-114/85, C-116/85, C-117/85 and C-125/85 to C-129/85 *A. Ahlström Osakeyhtiö and others*, ECR 1993, I-01307.

³⁴ Case C-366/10 *Air Transport Association of America and Others*, ECR 2011, I-13755, paras 129–130.

Szintén megfontolandó: az államterületen túlterjeszkedő joggyakorlással szemben nem lehet fellépni azon az alapon, hogy törekedni kell az érdekek kiegyensúlyozására. Ennek alátámasztására ugyanis nemzetközi jogelvet nem lehet felhozni. Itt politikai, vagyis jogon kívüli kérdésről van szó, amit diplomáciai tárgyalások útján lehet csak rendezni.³⁵ Az adóztatási hatáskör kiegyensúlyozott megosztása a *Futura Participations* esete³⁶ óta elfogadott az EU Bíróság gyakorlatában. Ez az érintkező tagállamok adóztató hatalmának egymás között való megosztását területi alapon fejezi ki. E hatáskörmegosztás alapja a fiskális semlegesség elvének kiterjesztése nemzetközi szintérré.³⁷ Bármennyire megszilárdult elvekről van is szó, ezek alkotmányos védelemben nem részesíthetők, és a nemzetközi jog szokásosan elismert elvei közé nem sorolhatók be.

A pénzügyi tranzakciós adó (FTT) megerősített eljárás keretében tizenegy tagállamra való alkalmazásáról szóló irányelv-tervezet ismét csak fölveti a területi hatályon túlterjeszkedő joghatóság problémáját, mint már említettük. A megerősített együttműködésből kimaradt Egyesült Királyság megtámadta a megerősített együttműködésre felhatalmazást nyújtó tanácsi döntést, az EU Bíróság azonban azt állapította meg, hogy a tagállami kérelem hipotetikus kérdést tartalmaz, ugyanis anélkül kérdez rá a tervezett adószabályok végrehajtásának következményeire, hogy megszületett volna a pénzügyi tranzakciós adó bevezetéséről szóló irányelv.³⁸ Mivel eszerint az EU Bíróság érdemben nem vizsgálta meg a beadványt, a jövőben nem kizárt: megáll a kifogás, hogy az említett kapcsoló elvek alkalmazása nem összeegyeztethető a megerősített együttműködési eljárásról szóló elsődleges EU-joggal, különös tekintettel az EUMSZ 327. és 332. cikkeire. Hasonlóképpen nyitva marad annak a kérdésnek az elbírálása is, hogy a kérdéses kapcsolóelvek alkalmazása összeütközésbe kerül-e az államterületen kívül terjeszkedő adóhatalom tilalmáról szóló szokásos nemzetközi jogi elvvel.

A pénzügyi tranzakciós adó bevezetésével kapcsolatban fölvethető alapvető probléma tulajdonképpen nem is az extraterritorialitás, hanem az, hogy valójában EU-intézménynek nincs felhatalmazása arra, hogy ne a piaci liberalizálás érdekében avatkozzon be. A Bizottság ugyan érvelhet azzal, hogy az adót már több tagállamban is bevezették, ami a piaci szabályozást szétforgácsolja, és ezért harmonizáció szükséges, valójában azonban itt a versenyz gazdaságot rendszerszinten érintő korrekciót közvetítő, a túlzottnak tekinthető pénzügyi aktivitást korrigálni hivatott adóról van szó, amelynek a bevezetésére az Európai Uniónak nincs hatásköre. Az EU intézményei tehetnek intézkedéseket a belső piaci szabadság előtt álló akadályok elhárítására, itt azonban nem a piaci működés előtt álló akadályokat kell elhá-

³⁵ Implementing enhanced cooperation in the area of financial transaction tax; Response to the opinion of the Legal Service of the Council on the legality of the counterpart based deemed establishment of financial institutions [Article 4 (1) (f) of the FTT proposal]; *Non-paper by the Commission Services*, 2014, para. 11, p. 5.

³⁶ C-250/95, ECR 1997, I-2471, para. 22.

³⁷ Peggy B. MUSGRAVE: „Interjurisdictional Equity in Company Taxation: Principles and Applications to the European Union” in Sijbren CNOSEN (szerk.): *Taxing Capital Income in the European Union; Issues and Options for Reform* (Oxford: Oxford University Press 2000) 53.

³⁸ C-209/13. sz. *Egyesült Királyság v. EU Tanács* ügy (még nem tették közzé), 36. és 38. bek.-ek.

rítani, mert a gazdasági működés akadálya maga a piac, amely 2008 őszén a bankcsődökkel és hitelválsággal számos tekintetben kudarcot vallott.

A *counterparty principle* alkalmazásával összefüggésben fölvethető az a szempont, hogy ügyleteket terhelő adóról van szó, ahol az adóztató hatalom megállapíthatóságához szokásosan nincs szükség a letelepedés mint kapcsolóelv megállapítására.³⁹ A harmonizált héa (hozzáadott érték adózás) rendszerében például szintén elegendő az adóztató hatalom gyakorlásához az, hogy akár egyetlen alkalommal hajtanak végre ügyletet a tagállam területén. Az *issuance principle* esetében pedig az az érv hozható fel, hogy ezt tekintve csupán a személyi elven alapuló adóztatási hatalom van kiterjesztve az ügyletek tárgyát képező értékpapírok kibocsátására.

Az adóztató hatalom extraterritoriális kiterjesztése összefüggésbe hozható a világkereskedelem liberalizálásával. Mivel a GATS intézményi keretében⁴⁰ sor került a nemzetközi fizetések, és az ezzel összefüggő tőkeforgalom liberalizálására, ez túlcserélődő hatás révén kiterjed a befektetésekre, és általában a tőkepiacokra. Az EU-ban felerősíti ezt a tendenciát a bankalapítás és -működés nagymértékű liberalizálása, vagyis az, hogy a pénzügyi vállalkozások egységes európai útlevelel rendelkeznek, és ezért elegendő egyik tagállamban bejegyeztetniük magukat, miután automatikusan kiterjeszthetik a tevékenységüket más tagállamokra is. Így a székhely szerinti tagállam nagy jelentőséghez jut, még ha a fogadó tagállam hatóságainak van is lehetőségük a másik tagállamból származó pénzügyi vállalkozás tevékenységének ellenőrzésére (például a likviditás helyi szabályozására).

3. ADÓJOG NEMZETÁLLAM NÉLKÜL

3.1. PUHA JOG A NEMZETKÖZI ADÓZÁSBAN

Az adókötelezés előírásának jogi rendezettsége és a jogérvényesítés módja nemcsak a nemzetállami alkotmányos rendre figyelemmel vagy emberi jogi nézőpontból vizsgálható, hanem határon átnyúló helyzetben, államközi kapcsolatokban is. A jogász számára ugyan máig evidencia, hogy a jog nemzeti jogrendszerben jelenik meg, ám e nézet nem vesz tudomást a gazdasági élet realitásáról. A kapitalizmus történetileg nézve mint világkapitalizmus keletkezett az ún. hosszú 16. században, amikor az Újvilág fölfedezését követően világgazdaságként jött létre egy máig működőképes világgazdaság.⁴¹ A jogi szabályozás és adózás nemzetállami keretek

³⁹ Hasonló értelemben lásd 35. lj. para. 31, p. 9.

⁴⁰ WTO-egyezmény, amely 1995 januárjától lépett hatályba. Lásd különösen a piaci hozzáférést biztosító XVI. cikket és annak 8. sz. lj.-ét, továbbá a kivételes hazai szabályozás lehetőségét a pénzügyi szolgáltatásokról szóló függelék 2. szakasza szerint (*prudential carve-out*).

⁴¹ Immanuel WALLERSTEIN: „The Rise and Future Demise of the Capitalist World System: Concepts for Comparative Analysis” in uő.: *The Capitalist World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press 1980) 5–6, 17–19, 34; uő.: *The Modern World-System, I; Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York – San Francisco – London: Academic Press 1974) 63. és 165. Braudel szerint a versenygazdaság lehetőségeit behatárolják felülről a nemzetközi kereskedelmi monopóliumok, alulról pedig az egyes régiókban

között való megrekedése és a gazdaság nemzetköziesedése közötti ellentmondás egyre feszítőbb, különösen a globalizmus hatásaként. A nemzetközi jog hagyományosan teljes körűnek elismert forrása a bécsi konvencióval⁴² összhangban alkotott nemzetközi szerződés, az adózás terén a kettős adóztatási egyezmények. Ezek ugyan hasznos, sőt nélkülözhetetlen jogi eszközök a nemzetállami joghatóságok halmozódásából adódó problémák enyhítésére, de csak töredékes megoldást kínálhatnak, és csak perifériális jelentőségű kérdésekben.

A nemzetközi szerződések mellett a nemzetközi jog elismert forrását képezik a nemzetközi szokások mint jogként elismert általános gyakorlat, a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek, továbbá a bírói döntések és az elismert jogtudósok tanításai.⁴³ E tág megközelítés szélesre tárja a kaput a nemzetközi kereskedelmi jogszokások (*lex mercatoria*) előtt is, amelyek valóban évszázadok óta fejlődnek. A nemzetközi adózás területén kialakulóban van egy széles joganyag és fogalmi készlet, amelyek jelentésében és használatában sok szempontból egyetértés van a különböző államokban.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok szereplői – akik a nemzetállam által biztosítandó jogi infrastruktúra nélkül maradnak – esetről esetre képesek étellel megtölteni a felvilágosodás hagyományából eredtethető összehasonlító jog örökségét, és közös jogot (*droit commun de l'humanité*) kiépíteni saját kapcsolataikra vonatkozóan. Előfordulhat például az, hogy határon átnyúló akvizíciós műveletet terveznek végrehajtani ún. *asset deal* formájában, vagyis piaci szegmenshez funkcionálisan kapcsolódó eszközök és kötelezettségek együttesét ruházzák át, anélkül, hogy a szerződő felek jogi státusában változás következne be. Ilyen ügyletek párhuzamosan több állam jogát érintik, és a multinacionális vállalatok gyakorlatában általánosak.

Ilyenkor az érintett felek olyan szerződéses hálót hoznak létre egymás között, amelynek segítségével egymás között jogbiztonságot tudnak teremteni. Ez úgy történik, hogy előbb egy vagy több fél mintaszerződéses, modelleken nyugvó megoldásokat és kérdőíveket dolgoz ki, majd ezt kommunikálja a többi érintett felé. Hosszú és messzemenően multilaterális egyeztetési folyamatban végül kialakul az ügylet alapját képező sajátos jogi rend. Az érintett nemzeti adóhatóságokkal szintén nem lehetetlen letárgyalni például feltételes adómegállapításokat (*advance ruling*), amelyek révén az akvizíció lokális adózási következményei megtervezhetők.

adott anyagi élet kultúrája (életmód, szokások, rutinok, a mindennapi élet struktúrái). Leírja, hogy mi a tőke és milyen a tőkés, mit jelent a kapitalizmus mint világrendszer kialakulása. Fernand BRAUDEL: *De Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle. Tome II, Les Jeux de l'échange* (Paris: A. Colin 1979) 201–205; uő.: *Civilization and Capitalism, 15th-18th century; Vol. II. The Wheels of Commerce* [ford. Siân REYNOLDS] (London: Collin 1982) 232–242.

⁴² 1969. évi bécsi egyezmény a szerződések jogáról. Kihirdette: 1987. évi 12. tvr. a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

⁴³ A Nemzetközi Bíróság Alapszabályai, 38. cikk (1) bek. (b)–(d), *Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya*, San Francisco, 1945. június 26. Kihirdette: 1956. évi I. tv. az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról, 1974. évi 18. tvr. az Egyesült Nemzetek Alapokmánya egyes rendelkezései módosításának kihirdetéséről.

A határon átnyúló gazdasági helyzetek adójogi következményeinek megtervezésében benne rejlik az ellentmondás, hogy maga a gazdasági tevékenység multilaterális, az adókövetkezmények feltárása azonban csak az egyes nemzeti adóhatóságokkal, bilaterális alapon lehetséges (hacsak nincs tételes multilaterális nemzetközi adójog, mint például az EU-adóharmonizáció különös eseteiben). Még ha a hazai adózó és adóhatósága viszonyában kell is a jogi következményeket megállapítani, a jogi rendezés során tekintettel kell lenni arra, hogy az adójogi következményeket határon átnyúló ügyletek váltják ki.

A feltételes adómegállapítás, vagy például az OECD által szabályozott *advance pricing agreement (APA)* megállapodások jogilag rendezett formába öntik azokat a gazdasági kapcsolatokat, amelyeket a hagyományos nemzeti tételes jogot alkalmazó személyek – szimultán látásmód hiányában – nem képesek megközelíteni. A nemzetközi adóztatási rend a kibontakozó megállapodásoknak ebben a folyamatában mintegy jogiasodik, az adózási folyamat adójogi renddel telítődik, adójoggá változik. A jogiasodás azután visszahat magára a szabályozandó kapcsolati rendre, annak szilárdságot kölcsönözve. A jogiasodás segít kiegyenlíteni az érdekeket, áthidalni az esetleges jogon túli ellentéteket. Amennyiben a nemzetközi adóztatási gyakorlatban egymáshoz közelítő nemzetállami megoldások alakulnak ki, olyan joganyag keletkezik, amely közös munkaanyaggá (*travaux préparatoires*), előbb-utóbb hagyománnyá, közös jogi örökséggé válik. E folyamat végeredményeként a nemzetközi adózás mint nemzetközi jog jelenik meg.

Az összehasonlító adójog egyre jobban elterjedt, és kialakulóban van a nemzetközi adózás mint nemzetközi jog elismerése.⁴⁴ A nemzetközi adójog elsősorban az OECD különféle modellegyezményeire és azok egyre terjedelmesebb és árnyaltabb kommentárjaira vezethető vissza, de sokat tesznek a nemzetközi adójogi kultúra fejlesztéséért más nemzetközi szervezetek is, mint például az IMF vagy az Európai Bizottság. A nemzetközi jogszokást alapul véve közelíteni lehet egymáshoz a szokásjogi szabályozás egymástól eltérő eszközeit, vagyis a „*diuturnitas*” (a jogilag értékelhető magatartás tartós eligazítást szolgáló elemei) és az „*opinio iuris ac necessitatis*” (a változó helyzethez igazodó jogi véleményalkotás) szabályozási mintáit.⁴⁵

A fejlődés kulcsa a nemzetállamokba bezárt, fragmentált világból való kilépés, amit a nemzetközi szintérré lépő vállalatok és polgárok meg is tesznek, esetről esetre kialakítva maguknak saját használatú jogrendet, amely az érdekelt felek által kölcsönösen elismerve mintegy jogforrásként működik. Másként például nem is lehetne lebonyolítani a sok országot átfogó bonyolult üzleti tranzakciókat, amelyeknek egyébként mindig vannak adózási következményei is. E jogfejlesztés az adóhatóságokhoz fűződő kapcsolatokra is kiterjed, amikor az adóhatóság és az adózó szerződéses viszonyra lépnek egymással az adóigény jobb érvényesítésére

⁴⁴ Reuven AVI-YONAH: „International Tax as International Law” *New York Tax Law Review* 2003–2004/4. 483; uő.: *International Tax as International Law; An Analysis of the International Tax Regime* (Cambridge: Cambridge University Press 2007).

⁴⁵ Pasquale PISTONE: „Coordinating the Action of Regional and Global Players During the Shift from Bilateralism to Multilateralism in International Tax Law” *World Tax Journal* 2014/1. 5.

és az adózási jogvédelem hatásosságára egyaránt figyelemmel, vagyis létrejönnek, sőt terjedőben vannak az adóigény érvényesítésének horizontális struktúrái.⁴⁶

Az utóbbi évtized gyakorlatában a fejlett államokban paradigmaváltás látszik végbemenni az adóhatóság és az adózó viszonyában. Igaz, hogy ma még általában kísérleti jelleggel, de a horizontális jogérvényesítés egyre több formáját próbálják ki, alternatívát állítva a hagyományos kapcsolati renddel szemben, amely utóbbi zéró összegű játszmaival írható le. Az adóviszony sokáig egyáltalán nem vagy csak elemeiben volt jogilag szabályozva, kitéve szinte teljes mértékben az állami diszkréciónak. Mára azonban általánosan elfogadott az, hogy az adózásnak jogviszony keretében kell lefolynia, ebből következően elismerhetők az adózók jogai, és az adózók hatásos jogvédelmének igénye. Erre figyelemmel adózási karták is megjelentek.

További lépés a fejlődésben a kiszereződés opciója a hagyományos fölé- és alárendeltségi viszonyból adóhatóság és adózó között. Az alku kritikus helyzetek adójogi értelmezésére, sőt adókötelezettség megállapítására is irányulhat. Ezzel magánjogi elemek jelennek meg az adójogban, az „*ex lege*” kötelezettségeket szerződéses vállalásokkal felváltva. E fejlemény kihívást jelent a jogbiztonság, de a jogegyenlőség szempontjából is. Az adókötelezettséget nem feltétlenül törvény állapítja meg, a különféle alkukban résztvevő adózók pedig nem kezelhetők a törvény előtti egyenlőség alapján, nem is beszélve azokról, akik kiszorulnak az ilyen megegyezési folyamatból.

Az adózó és az adóhatóság kapcsolatában már nem elegendő csupán tételes jogokat és kötelezettségeket rögzíteni, hanem szükséges, hogy a felek kapcsolatára a méltányosság és az egyenlő játéktér (*level playing field*), a „*fair play*” legyen jellemző.⁴⁷ Olyan értelemben nem változott a helyzet, hogy az adóhatóság és az adózó viszonya továbbra is a „*quid pro quo*” elve alapján magyarázható. Ez azt jelenti, hogy a felek az instrumentális racionalitás fogságában opportunus módon viselkednek. Mindkét fél egy alkuhelyzet foglya, és nem engedhetik meg maguknak azt, hogy ne legyenek képesek egyensúlyt, az elérendő előnyök és a felhasznált erőforrások között megközelíthető egyenlőséget meghatározni a kialakult helyzetekben. Viszonyuk harmadik személyek irányában zárt, mint általában a katallaktikus viselkedés⁴⁸ a piaci térben.

Amit itt az egyik fél a másiktól kap, azt szigorúan viszonznia kell, egyébként a kapcsolat megszakad. Ezzel szemben egy kölcsönös elfogadáson (reciprocitáson)

⁴⁶ Hans GRIBNAU: „Soft Law and Taxation: The Case of the Netherlands” *Legisprudence* 2007/3. 291–326; Richard H. HAPPÉ: „Multinationals, Handhavingingsconvenanten en Fair Share” in *Per Saldo, Overheidsfinanciën en fiscaliteit na twaalf jaar minister Zalm* (Den Haag: Sdu Uitgevers 2007) 57–77; uő.: „Multinationals, Enforcement Covenants and Fair Share” *Intertax* 2007/10. 537–547; Richard HAPPÉ – Hans GRIBNAU: „The Netherlands-National Report: Constitutional Limits to Taxation in a Democratic State: The Dutch Experience” *Michigan State Journal of International Law* 2007. 417, 429.

⁴⁷ María Teresa Soler ROCH: „Forum: Tax Administration Versus Taxpayer – A new deal?” *World Tax Journal* 2012/3. 293.

⁴⁸ F. A. HAYEK: *Law, Legislation and Liberty Vol. 2. The Mirage of Social Justice* (London: Routledge & Kegan 1976) 108–109.

alapuló rendszerben tovább lehet egy holtpontra lendülni, mert a felek nincsenek rákényszerítve arra, hogy egymással szemben mindig egyensúlyozzanak. Ha valaki a másiktól kap valamit, nyugodtan továbbadhatja harmadik személynek. Ezáltal kinyílik a kétoldalú viszony, többoldalúvá válik, mert újabb és újabb szereplők léphetnek be, láncolatot, sőt hálózatot alkotva.

Az OECD által felkarolt „*enhanced relationship*” (kiemelt jogviszonyok kifejlésére irányuló) projekt nem paradigmaváltás annyiban, hogy továbbra is két ellenérdekű fél feltételezésén alapul, akik a piaci opportunizmustól nem lehetnek mentesek, és ezért más lehetőségük nem kínálkozik, mint az ingamozgást követő *quid pro quo* elvére hivatkozni. Ekkor a szereplők csak abban érnek el haladást a korábbi állapotokhoz képest, hogy viszonyukat a *fair play* alapjára helyezik. Ugyanakkor a kölcsönös bizalom szisztematikus kiépítésére való törekvés, illetve annak elvárása már kilépés egy duális alapú konfliktus rendszeréből, átmenet egy „win-win”-modell felé (amelyben csak nyertes van), bár a kölcsönösség igazán háromsztagú viszonyban juthat jelentőséghez. Ehhez be kell vonni mindazon érdekhordozókat, akiknek fontos a jól működő adóhatósági viszony.

Az OECD szorgalmazza az új típusú viszony kiépítését az adóhatóság és az adózó között, modelleket felajánlva, ugyanakkor hivatkozva a puha jogi megoldások fontosságára is. Ilyen ajánlott minták: a holland horizontális monitorozásra irányuló (adóügyi polder-) modell, az amerikai CAP (*Compliance Assurance Process*) program, vagy az ír kooperatív megfelelési program.⁴⁹ Az OECD a „felhatalmazott pénzügyi közvetítő” (*authorised intermediary – AI*) modellt alkalmazni ajánlja határon átnyúló forrásadóztatásra,⁵⁰ párhuzamosan a FISCO- és a T-BAG-javaslatokkal. Az újítási javaslatokban közös elemek: hangsúlyozni a szerződéses opciót és az anyagi problémák átalakítását eljárási természetűvé.⁵¹ Az OECD-jelentés minden bizonnyal abból a megfontolásból utal a közvetítők (jogi és gazdasági tanácsadók, kifizetői feladatokat ellátó pénzügyi vállalkozások stb.) jelentőségére, hogy a piaci opportunizmusból menekülni lehessen. A kölcsönösség felé való elmozdulás csak akkor lehetséges, ha a hagyományos, kizárólagosságtól terhes kétoldalú viszonyból ki lehet lépni.

Szóba jöhetnek a vállalat dolgozói és szállítói, a szakmai érdekképviseltek, amelyek képviselői közreműködhetnek a jogszabályi változások megtervezésében,

⁴⁹ „OECD Tax Intermediaries Study Working Paper 6 – The Enhanced Relationship” *OECD Tax Intermediaries Study* (Paris: 2007/July) 3–4.

⁵⁰ *TRACE Implementation Package for the Adoption of the Authorised Intermediary System; A Standardised System for Effective Withholding Tax Relief Procedures for Cross-Border Portfolio Income* [Approved by the OECD Committee on Fiscal Affairs on 23 January 2013] (Paris: OECD 2013) 1.

⁵¹ Mario NAVA [et al.]: *Fact Finding Study on Fiscal Compliance Procedures Related to Clearing and Settlement within the EU*; First Report [Fiscal Compliance Experts' Group (FISCO)] [Internal Market DG] (Brussels: 2006); Mario NAVA [et al.]: *Solutions to Fiscal Compliance Barriers Related to Post-Trading within the EU*; Second Report [Fiscal Compliance Experts' Group (FISCO)] [Internal Market DG] (Brussels: 2007); Patrik PEARSON – Tomas THORSEN [et al.]: *Workable Solutions for Efficient and Simplified Fiscal Compliance Procedures Related to Post-Trading within the EU* [The Tax Barriers Business Advisory Group – T – BAG] [Internal Market DG] (Brussels: 2013).

mediátorok, a hatóságok társadalmi ellenőrzésének informális fórumain résztvevő személyek stb. A lényeg az, hogy lazítani kell az adóhatósági viszony szigorúságán, adóhatóság és adózó egymásra utaltságán, a *quid pro quo* elérésének kényszerén. Ekkor megindulhat a jogi és nem jogi irányítási eszközök és magatartási minták keveredése, megkezdődhet a közöttük lévő határvonalak elmosódása. A szigorú hatékonyságot a kompromisszumra való képesség válthatja fel, a képviselési elvet a deliberáció, az *ex ante* meghatározott szabályozókat az értékek összehangolása, koherencia elérésére való törekvés.

Érvelni lehet azzal, hogy az „*enhanced relationship*” keretében nem egyszerűen tények, és ahhoz kapcsolódó jogok képezik az adójogviszony elemeit, hanem számba vehető a szereplők beállítottsága és a közöttük kibontakozó kölcsönös bizalom is, amire ugyan nem lehet jogelvet alapítani, azonban a bizalom kérdése összefüggésbe hozható a jogbiztonság kérdésével is, ami már tisztán jogi kérdés.⁵² Az „*enhanced relationship*” keretében nincs szükség jogszabályi változtatásra, mert a szabályozás forrását viselkedési standardok képezik, ami puha jog (*soft law*). Ilyen helyzetben reflexív jog keletkezik, ami abból adódik, hogy egy gazdasági konfliktust a kiemelt jogviszony kialakításának reményében jogiasítani lehet, ami viszont visszahat magára az alapviszonyra, miközben jog és nem jog közötti határvonalak elmosódnak, illetve eredeti értelemben véve már értelmezhetetlenné válnak.

A jogi reflex azt jelenti, hogy jog és nem-jog kölcsönösen hatnak egymásra, az adóhatóság és az adózó viszonyában rejlő konfliktus felpuhulhat.⁵³

3.2. JOGRENDEZÉSI OPCÍÓK: NEMZETÁLLAMI PARTIKULARIZMUS ÉS GLOBALIZMUS

A nemzetközi jogi kapcsolatok alanya ugyan az állam, de az alapot a polgári szabadságjogok képezik.⁵⁴ A nemzetközi szintésre lépő vállalkozások számára jogi infrastruktúra – ideértve a nemzeti adóhatóságokhoz fűződő szerződéses jellegű kapcsolatokat is – csak akkor teremthető, ha kilépünk a régi paradigmából, miszerint a nemzetközi jog alanya a nemzetállam. Ennek ellentmond egyébként a történelmi tapasztalat is, ha hasznosítjuk Braudel és Wallerstein elemzéseit, akik kimutatják, hogy a kapitalizmus kezdetektől fogva mint világgazdasági rendszer fejlődik. A nemzetközi jog alanya Habermas szerint – aki Kant nyomdokán halad – a világpolgár. A nemzetközi jog eszerint nem *ius gentium*, ahogyan az 1648-as westfaliai

⁵² ROCH (47. lj.) 293.

⁵³ Reflexív jogi szabályozás első lépésben közvetett jogi hatást tesz lehetővé tételes jogi rendelkezés hiányában. Georg JELLINEK: *Allgemeine Staatslehre* (Berlin: Springer 1914) 69–70. Második lépésben a fogalom kialakuló önszabályozó mechanizmusok, hálózatszerű kapcsolatok kialakítására vonatkozik külső, materiális igazságossági szempontokat hordozó beavatkozás nélkül, a kapcsolati rendszerben résztvevők személyes élettörténeteinek felépítésén alapuló struktúrák létrehozása révén. Gunther TEUBNER: „Substantive and Reflexive Elements in Modern Law” *Law and Society* 1983/2. 239.

⁵⁴ Jürgen HABERMAS: „Kants Idee des ewigen Friedens – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren” *Kritische Justiz* 1995/3. 294.

békék után az megfogalmazódik (és ahogyan Grotius formalizálja), hanem *ius cosmopoliticum*. Így jutunk el a világbéke kanti fogalmához, ahogyan Rawls⁵⁵ is megerősíti, és részleteiben kifejti.

Ez olyan rend, amely az értelmes és felelős jogalanyok közötti megállapodások révén bontakozik ki (*foedus pacificum*⁵⁶). Kant felfogásában a *foedus pacificum* különbözik a *pactum pacistól*, mert utóbbi csak egy háborúnak vet véget, előbbi viszont a háborús állapotnak, mégpedig mindaddig, amíg a részes államok képesek a szabadságot biztosítani maguknak belül, és a partner államoknak kívül. Olyan föderalizmus bontakozhat így ki, amely az értelmes és felelős polgárok természetes állapotához hasonlítható.⁵⁷ A *ius cosmopoliticum* rendjét létrehozó, szabadságot teremtő alkotmányos szerződés megteremtésével lehetséges kilépni a *ius gentium* állapotából (ahol az államok bár korlátozott eszközökkel, de háborúznak egymással), ami pedig elvezethet az „örök békéhez”.

A békés népszövetség (Friedensbund – *foedus pacificum*) elkerülhetetlen bekövetkezéséhez vezető okok Habermas szerint a következők: a köztársaság békés természete, a világkereskedelem egyesítő ereje a globalizmus korában, és a politikai nyilvánosság, különösen a digitális korban.⁵⁸ A *ius gentium*nak egy *ius cosmopoliticumba* való átváltása megnyitja a lehetőséget új szabályozási instanciák számára akár a nemzetállami adóztató hatalmak nemzetközi koordinációja terén is. A fentiekben vázolt elképzelés egy emberi jogi megközelítés, amely a humanista hagyományra támaszkodik.⁵⁹ Ezzel szemben másféle víziók és narratívák is lehetségesek. A humanista hagyomány kritikusai szerint a jogi globalizmus ilyen elképzelése önpusztító moralizálás, és pán-intervencionizmushoz vezet.

Az emberi jogok Habermas szerint nem erkölcsi, hanem jogi kategóriák, amelyek a moralitás felé azért hajlanak, mert érvényességükben túlmutatnak a nemzetállamon. Ami nem a nemzetállam által kezelt probléma, az még lehet jogi természetű.⁶⁰ A politika nem lehet mentes a morális megítéléstől, miként az emberi jogok kérdése sem, bár érvényesítésük a moráltól független jogi mechanizmusokon keresztül történik. Az emberi jogok érvényesítése nem emberi jogi fundamentalizmus, hanem azon igény érvényesítése, hogy az államok közötti kapcsolatban megmutatókozó világpolgáriság természetes állapotát jogilag szabályozottá kell tenni (*ius cosmopoliticum*).⁶¹

A joghoz, amely ily módon lényegében szerződéses úton keletkezik, nincs szükség állami közreműködésre. Létezik az államilag tétélezett jogot megelőző jog. A különböző jogi rétegekben (tárgyi jog, bírói jog, jogtudósi jog, kereskedelmi szokások joga stb.) kifejeződő jogban pluralizmus fedezhető fel. A jogi rétegek súlya és

⁵⁵ JOHN RAWLS: *The Law of Peoples* (Cambridge: Harvard University Press 1999); „The Law of Peoples” *Critical Inquiry* 1993/1.

⁵⁶ IMMANUEL KANT: *Zum ewigen Frieden; Ein philosophischer Entwurf* [Kant Werke, Bd. 11, S. 195] (Berlin: DB Sonderband: 100 Werke) 211–212.

⁵⁷ KANT (56. lj.) 212.

⁵⁸ HABERMAS (54. lj.) 297.

⁵⁹ HABERMAS (54. lj.) 309.

⁶⁰ HABERMAS (54. lj.) 310.

⁶¹ HABERMAS (54. lj.) 318.

megjelenési formája adott helyzettől függően más és más, de maga a pluralizmus ténye az elmúlt évtizedekben, globalizálódó világunkban egyértelműen megtapasztalható. Ha ez így van, akkor erre a pluralizmusra lehetséges globális jogot – globális adójogot is – építeni. A globális jogi diskurzusban megszülető nem-állami jog az adójogot is érinti, amely lefedi a szolidaritás és méltányosság elveit, és amely kiterjed az információcserére és az adózók alapjogaira is.⁶²

A fentiekkel szemben másféle gondolatmenet is adódik. Carl Schmitt a nemzetállamra, és a nemzetállam által tételezett jogra alapított világmagyarázatot tekinti érvényesnek. Szerinte a középkorból elinduló újkori államfejlődés azt hozta magával, hogy a politika beépült a (jogot magába foglaló) államba és szabályozottá vált. Ezek után a politikának hely már csak a szuverén államok közötti kapcsolatban maradt, illetve az állami működés zavarai esetén. Így váltak megkülönböztethetővé az állam által működtetett mechanizmusokban külső és belső viszonylatok, háború és béke, barát és ellenség, ahol az ellenség sem bűnöző, mert ugyanazon jogrend része.

Carl Schmitt kritikus a modernizmussal szemben. Szerinte ugyanis az osztály- és etnikai kötelékeket feltépő forradalmi mozgalmak és ún. igazságos háborúk a középkori békerendet megbontották, sok szenvedést és tragédiát hozva magával az ipari társadalmak és a tömegdemokrácia korában, amikor az ellenséget egyúttal bűnözőnek, vagyis jogon kívülnek tekintik, és – mint az első világháborút lezáró békék mutatják – propagandaháborúban az ellenség fizikai és morális megsemmisítésére törekednek. A cél az lenne, hogy a gyűlölködést vissza lehessen szorítani a westfaliai békerendszer keretei közé. Kívánatos, hogy ennek eszközeként a politika újból leválasztható legyen a morálról, aminek azonban az előfeltétele az, hogy a politika elismert alanya nem a felvilágosodásban öntudatosá vált egyén, hanem a politikailag szervezett közösség. Ezen az úton a politika oly módon lenne ismét az államba belefoglalható, hogy közben le kellene mondani a felvilágosult, öntudatos egyének szabad együttműködéséről.⁶³

A politikának Schmitt szerint nincs köze erkölcsi vagy esztétikai minőséghez, de még gazdasági hasznosságához sem, mivel a politika ezektől függetlenül értelmezhető azáltal, hogy a másik ember barátként vagy ellenségként azonosítható be. A politikát nem lehet univerzalizmus jegyében megítélni, mert akkor értelmezhetlenné válik.⁶⁴ A politikában a barát – ellenség viszonylat csak mint a közélet és közjog része értelmezhető. A politikai rendszerben értelmezett ellenség (*hostis*) más, mint a magánharagos (*inimicus*). Az evangéliumi felszólításban is csak utóbbiakról (*inimicus*) van szó, viszont az egész államrendbe szervezett nép ellenfele természetesen ellenség (*hostis*), és az is marad, ezért aszerint kell vele bánni.⁶⁵

⁶² Ana Paula DOURADO: „Exchange of Information and Validity of Global Standards in Tax Law: Abstractionism and Expressionism or Where the Truth Lies” *EUI Working Paper, RSCAS 2013/11*. 1–2.

⁶³ E gondolatokat Carl Schmitt 1963-ban fogalmazta meg. Carl SCHMITT: *Der Begriff des politischen* (Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien) (Berlin: Duncker und Humblot 1979), Vorwort vom März 1963, 10–12.

⁶⁴ Carl SCHMITT (63. lj.) 28.

⁶⁵ Carl SCHMITT (63. lj.) 29.

Schmitt alapfeltevése az, hogy az emberek kiinduló állapota a káosz (*bellum omnium contra omnes*), nem pedig az értelemmel bíró emberek akarategyeztetésből születő kooperáció.⁶⁶ Úgy gondolkodik, hogy a politikai valóság ugyan pluri-verzum, és nem univerzum, de a politikai szerveződés logikája a kizárólagosságot sugallja, és ezért potenciálisan konfliktust gerjeszt.⁶⁷ Szerinte a valóságban nincs emberiség, csak konkrét államok konkrét érdekei, a moralitásra való hivatkozás pedig visszaélésre ad okot.

Politikailag és jogilag korrekt megoldás csak az lehet, ha az államközi jog intézményeire hagyatkozunk, és nem olyan tág értelemben vett nemzetközi jogra (*ius cosmopolitanum*), amelynek alanyi köre túlmutat az állami szervek hatáskörén.⁶⁸ Egy ilyen felfogásban természetesen kizárt a jogi globalizmus és a „*lex mercatoria*” valamiféle továbbfejlesztett változata a globális térben. A gazdasági és társadalmi kapcsolatok rohamos nemzetköziesedését látva mégis úgy tűnik, a kemény tények fényében már nem tartható fenn jog és nemzetközi jog ilyen merev, szűkös felfogása.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Egyre határozottabb jelek utalnak arra, hogy kibontakozik a nemzetközi adózás gyakorlatában érdekelt államok és polgáraik közreműködésének eredményeként egy közös joganyag, vagyis megvalósulni látszik az, mit Reuven Avi-Yonah úgy fogalmazott meg, hogy a nemzetközi adózási rend mint jogi rend jelenhet meg. E jog csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban érdekelt személyek együttműködésének eredménye lehet. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kibontakozó jog az államok egymáshoz közelítő szabályainak és eljárásainak egyetemes kincsévé válik, másrészt e jog kidolgozásában nemcsak az államok vesznek részt, hanem ehhez az érintett polgárok és vállalkozásaik maguk is hozzájárulnak azzal, hogy az egymás között kialakított elvárásokat tárgyasítják, és az adóhatóságokkal kötött megállapodások szakmai anyagát közkinccsé, követendő mintává teszik.

E tág értelemben felfogott nemzetközi adójog alanyai a széles körben egyeztetett fogalmak és szakkifejezések tárházát tárhatják a nyilvánosság elé, és ezáltal a nemzetközi adójog egyre inkább technicizálódik, ami semlegesítődést is eredményez. Széles körben egyetértés alakult ki az elmúlt két-három évtizedben például abban, hogy milyen technikákkal kell megakadályozni az ellenőrzött külföldi társaságok tulajdonosainak adóhalasztását vagy az egyezményi kedvezmények jogosulatlan igénybe vételét. Ettől persze még fennmaradnak alapvető érdekellentétek az adóztató államok között a torta felosztásában, vagyis az adóköteles jövedelem forrásainak meghatározásában. Nem csökkentek az ellentétek a tőkét és technológiát exportáló és importáló országok között. Ugyanakkor már az jelentős mértékben megkönnyíti a nemzetközi gazdasági kapcsolatok lebonyolítását, hogy jogér-

⁶⁶ Carl SCHMITT (63. lj.) 38–39.

⁶⁷ Carl SCHMITT (63. lj.) 54.

⁶⁸ Carl SCHMITT (63. lj.) 56–57.

telmezési kérdésekben bővül az egyetértést tükröző megoldások és megközelítések készlete.

Nemzetközi szintéren a polgárok bevonásával kialakított jog csak mint nemzet-államok feletti vagy azok közötti intézmény fejlődhet ki. A hagyományos felfogás szerint a nemzetközi jog államok alkotása. Ugyanakkor máig terhes maradt attól a paradoxontól, hogy a nemzetközi jog forrásává az válik (nemzetközi szerződés), amelyet a szerződő államok maguk alkotnak, miközben azonban ugyanezt a nemzetközi jogot egyúttal alkalmazzák is. Azok alkalmazzák tehát a jogot, akik azt alkották. További nyilvánvaló probléma az, hogy a nemzetközi jog hatóköre szűkös, mivel a „*ratione materiae*” viszonylatában csak közjogi tárgyak merülnek föl (joghatóság, idegenekkel való bánásmód, állami felelősség stb.) a „*ratione personae*” relációjában pedig a nemzetközi jog csak államokat és államközi szervezeteket fogad be. A nemzetközi jogot általában tökéletlennek is tartják, amennyiben érvényesítésére nem áll rendelkezésre egyoldalú erőszak.

A fentiekhez képest a puha nemzetközi jog alanyai polgárok, akik vállalkoznak vagy közjogi hatóságokat hatalmaznak fel, a puha nemzetközi jog tárgyát tekintve pedig olyan intézmények tűnnek fel, amelyekben nem különíthetők el egymástól élesen a köz- és magánjogi elemek, politika és üzlet. E fejlemények annak köszönhetőek, hogy a polgárt körülvevő világ nem kaotikusnak, hanem belakhatónak tétélezhető, ugyanis remélni lehet azt, hogy a fölmerülő konfliktusok alkuval, megállapodásokkal kezelhetők. A nemzetállami bélyegtől szabadulva az egyes államok polgárai rendszerszinten nem különböztetendők meg egymástól (peregrinusok, de nem a *hostis* státusában vannak), legfeljebb kulturálisan különböznek egymástól (*inimicus* státusban vannak), és keletkezhetnek közöttük viták, amelyek azonban nem megoldhatatlanok.

A kaotikusnak tétélezett környezetet megrendszabályozó politikára nincs is olyan nagy szükség, és ennek helyét a jog veheti át, amely felölhelheti határon átnyúló helyzetekben akár az emberi jogokat is. Egy tág értelemben vett jog alapja lehet jogon túli – morális vagy spirituális – autoritásokra való hivatkozás, jogszokás, kisebb vagy nagyobb közösségek normateremtő képessége, vagy éppen a szerződéses alpra helyezett társadalmi gyakorlat reprodukciós és rekurzív, sőt öngeneráló képessége. Amennyiben a jog kölcsönös elvárásokból Münchhausen báró módjára keletkezik, vagyis a nemzetközi szintéren alkalmazandó jog önmagából alkotja meg magát, azt maguk a jogalanyok tehetik egymás közötti megállapodások létrehozásával saját maguk számára. E jog keletkezése korántsem előzmények nélküli, hanem az általánosan elismert jogelvek továbbgondolásaként és alkalmazásaként születik meg. E közegben az adójog sem hatóság és adózó egyoldalú kapcsolati rendje, ahol utóbbi szigorúan előbbi alá lenne rendelve. Az OECD által elindított „*enhanced relationship*” projekt azt a paradigmaváltást fejezi ki, hogy a hatóság – ügyfél kapcsolatok is átalakíthatók partnerkapcsolattá.

A Rubik-egyezmények által kínált minta kevésbé tűnik járhatónak, mint a FATCA-modell. Előbbi esetében súlyos hátránynak látszik a kooperáció hiánya, és ennek következtében a nemzetközi gazdasági kapcsolatok széttöredezése, a sokféle, egymással össze nem hangolt nemzetállami szabályozóhoz való költséges

és bizonytalanságoktól terhes kényszerű alkalmazkodás. A FATCA-modell alkalmazása során nehézséget jelent az, hogy szakítani kell a nemzetközi jog hagyományos szimmetria-elvével, mivel a nemzeti joghatóság egyoldalú kiterjesztése valósul meg az államterületen kívülre. Hasonlóképpen: a kamatmegtakarítási irányelv információcserére irányuló követelményeihez való alkalmazkodás is egyoldalú. Ugyanakkor az egymással párhuzamos egyoldalú alkalmazkodási gyakorlatok maguk is jogot teremtenek, amikor az érintettek egymás között egyeztetnek, és alkalmazzák azokat a szabályozási elveket és technikákat, amelyek szükségesek a FATCA szabályainak való megfeleléshez. Az extraterritorialitás problémáját ugyan unilaterális eszközökkel kezelik, az egymással párhuzamos, és egymáshoz közelítő unilaterális gyakorlatok és eljárások azonban az eredetileg unilaterális jogot átalakítják, azt multilateralizálják, és a folyamat végén – a túlsordulásos hatás eredményeként – új típusú jog keletkezik. Az történik, amit már Kant előre vetít: a demokratikus és liberális köztársaságok és polgárai csatlakozhatnak – és önérdemből várhatóan csatlakoznak – a tartós békét megteremtő maghoz.

A puha jog fent jelzett formáinak kialakítása a fiskális semlegesség nemzetközi szintérré való kiterjesztése jegyében, a tőkeexportőr országok érdekeit és megfontolásait szem előtt tartva valósul meg a világkapitalizmus centrum – periféria viszonylatában értelmezhető nemzetközi térben. A jogalkotáshoz és jogi gyakorlatok közelítéséhez történő megfontolások nélküli csatlakozás olyan tőkeimportőr országok számára, mint Magyarország általában nem előnyös. Ha például Magyarországon is alkalmazni kell a CCCTB szabályait, az adóalap tortájából várhatóan csak kis szeletek jutnak olyan országnak – Magyarországnak –, amelyik viszonylagosan csekély hozzáadott értéket produkál. Az egységesülésből, illetve az új világrend kialakításából kimaradni ugyanakkor nagyobb hátránynak látszik, mint abban részt venni, és belülről megkísérelni az események befolyásolását.

Az adóelkerülés visszaszorítására irányuló nemzetközi törekvésekhez való csatlakozás olyan országok számára, mint Magyarország célszerű, és hasznos is lehet akkor, ha a magyar szabályozási környezet eléggé kiszámítható és átlátható. Az újgenerációs puha jog alkotásának befolyásolására a nemzetállam hagyományos, központosító, hierarchikus irányítást előfeltételező eszközeivel (rendeleti jogalkotás, az állam mint tulajdonos belépése a gazdaságba, hatósági árszabályozás stb.) nem látszik valós esély. A puha nemzetközi adójog megalkotásában és alkalmazásában való részvételre csak akkor kínálkozik lehetőség, ha magyar polgárok és vállalatok képesek betagozódni olyan folyamatokba, amelyek végeredményeként létrejönnek az új típusú jog keletkezését elősegítő bizalmi hálók.

E folyamatban az állami rásegítés nem pótolhatja az adózók önálló kezdeményezéseit. Az állam elsősorban abban járulhat hozzá a magyar adózókat érintő puha nemzetközi adójog kialakításának segítéséhez, hogy saját szabályozási környezetét stabilizálja és áttekinthetővé teszi. Minél sikeresebb a nemzetközi jogi és kulturális rendbe való betagozódás, illetve általában az európai integráció, annál nagyobb esély kínálkozik arra, hogy a magyar adózók a kibontakozó puha nemzetközi adójog haszonélvezői legyenek.

KECSKÉS GÁBOR*

A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG ÍTÉLKEZÉSI GYAKORLATA A KÖRNYEZETI TÁRGYÚ ÜGYEKBEN

Jelen tanulmány a Nemzetközi Bíróság környezeti tárgyú ítélezési gyakorlatát vizsgálja, amelynek keretében három ítélezési szakaszt, periódust különböztet meg, amelyeket több ügy és az ezekben kifejtett sokrétű, számos esetben csak különvéleményekben, obiter dictaként megjelenő környezetjogi érvelés jellemez. Nem állapítható meg ugyanakkor egyértelműen, hogy a Bíróság szerepfelfogása, környezeti kötelezettségekről alkotott alapvető véleménye változott volna markánsan az évtizedek folyamán, azonban az leszögezhető, hogy a 2000-es évektől az államok egyre több, kifejezetten környezetjogi tárgyú vagy környezeti károkkal kapcsolatos jogvitát terjesztenek a hágai testület elé. A környezetjogi kötelezettségeket magukban hordozó speciális nemzetközi szerződések számának növekedése és bizonyos környezetjogból eredő elvek szokásjogi jellegének Bíróság általi hangsúlyozása a 2010-es évekre megteremtette annak lehetőségét, hogy érdemi vizsgálat alá kerülhessen az ENSZ legfőbb bírói szervének ez irányú joggyakorlata. Noha a vizsgált periódusban az ügyek jellege, az ügyek alapját képező környezeti szerződési rendszerek, a résztvevő államok magatartása és a bírák „háttér” nagyon különböző volt, egyfajta fejlődési ív kirajzolható a környezetjogi elvek elismerését (például a környezeti hatásvizsgálat elvének alkalmazása és az ebből fakadó kötelezettségek) és azok tartalommal való megtöltését tekintve.

Az első államközi jogviták, amelyek elviekben környezeti vonatkozásúak is voltak, az 1970-es években jelentek meg a hágai Nemzetközi Bíróság ügylajstromában. Eme ügyek elsősorban a halászati övezetek kijelölésével és a nukleáris kísérletekkel kapcsolatosak, amelyek implicit módon akár a környezeti juriszdikció mérföldköveiként is bevonulhattak volna a nemzetközi környezeti tárgyú bíráskodás történetébe.¹ Az, hogy mindez nem így történt, az egyes ügyek nem elsődlegesen környezetjogi karaktere miatt prognosztizálható volt, noha államközi szinten a környezeti

* PhD, tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30; egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12.
E-mail: kecskes.gabor@tk.mta.hu.

¹ Ennek áttekintését lásd James HARRISON – Alan BOYLE: „Judicial Settlement of International Environmental Disputes: Current Problems” *Journal of International Dispute Settlement* 2013. 245–276. A releváns ügyek magyar nyelvű áttekintését (a 2011-es állapotig) lásd RAISZ Anikó: „A környezetvédelem helye a nemzetközi jog rendszerében – avagy nemzetközi környezetjog bírói szemmel” *Miskolci Jogi Szemle* 2011/1. 90–108.

vonatkozású, természeti erőforrásokat érintő és elsősorban környezeti károkozás miatti felelősség megállapításával kapcsolatos ügy már ezelőtt is ismert volt a nemzetközi bíraskodásban.² A környezeti károkért való felelősség kérdése egyrésről a fent idézett ügyekben nem volt önmagában központi kategória, hanem sokkal inkább egy gazdasági jelentőségű és államterületet érintő fő kérdés nagyon áttételes és közvetett „mellékszála” (mint például a halászati ügyekben), másrésről pedig az ügyben hozott döntések már csak jellegüknél fogva sem voltak arra alkalmasak, hogy ezeket az ügyeket a Nemzetközi Bíróság majdani környezetjogi tárgyú ítélezési gyakorlata előfutárainak tekintsük.³

Jelen tanulmány a Nemzetközi Bíróságnak a környezetjogi ítélezésében betöltött szerepét három jól elkülöníthető szakaszban vizsgálja: 1) a *kifejezetten környezeti tárgyú ügyek nélküli*, ám egyes környezeti, határokon áterjedő károkkal járó magatartásokat már magukban foglaló ügyek fémjelezte szakaszt az 1990-es évekig; 2) az 1990-es évektől a 2000-es évek közepéig tartó korszakot, amelyben már a Bíróság szervezetrendszere is reagált az időközben a hágai testület elé került, *egyre több és immáron kifejezetten környezeti vonatkozású ügyekre*, amelyekben a Bíróság még „visszafogott” és inkább tartózkodó álláspontot tett magáévá; 3) a 2000-es évek második felétől tartó harmadik szakaszt, amelyet immáron *három dominánsan környezeti vonatkozású ügy* illusztrál. A Bíróság egyre „bátrabb” érvelése, a környezetjogi elvek kapcsán kifejtett egyre markánsabb véleménye összhangban van egyrésről a környezeti tárgyú ügyek növekvő számával, másrésről a környezeti tárgyú szerződések számának exponenciális növekedésével, harmadsorban pedig talán a Bíróság jogfejlesztő tevékenységének egyre ambiciózusabb felvállalásával is, nem függetlenül a nemzetközi bírói fórumok és vitarendezési eljárások számának az 1990-es évek közepétől tapasztalható növekedésétől.⁴ Nem kétséges azonban, hogy ezek megjelenésével a Nemzetközi Bíróság nemzetközi vitarendezésben és jogfejlesztésben betöltött szerepe és jelentősége még önmagában nem szenvedett csorbát.

² Lásd *Trail Smelter Case* (United States v. Canada) Reports of International Arbitral Awards, 16 April 1938 and 11 March 1941, Vol. III pp. 1905–1982.

³ Utóbbira tekinthetjük iskolapéldának az ún. csendes-óceáni nukleáris kísérletek ügyében hozott ítéletet, amelyben a Bíróság – noha Ausztrália és Új-Zéland keresete kitért erre – a konkrét környezetet, környezeti károkat érintő, azaz a nukleáris kísérletek nemzetközi joggal való összeegyeztethetőségét felvető érdemi kérdésekben nem döntött, mivel ítéletében úgy határozott, hogy az ausztrál és új-zélandi igényeknek, így pedig a bírósági eljárásnak a francia állam egyes tisztviselőinek megnyilatkozása mint egyoldalú aktusok következtében a továbbiakban nincs értelme. Ennek eredményeként a két párhuzamos bírósági eljárást anélkül zárta le a hágai testület, hogy a vita alapját képező kéresemény érdemi aspektusait illetően döntést hozott volna.

⁴ Az ENSZ BT által alapított büntetőtörvényszékeken (ICTY és ICTR), a Nemzetközi Büntetőbíróságon kívül a témához szorosabban kapcsolódik a Tengerjogi Törvényszék (*International Tribunal for the Law of the Sea*), valamint a Nemzetközi Választottbíróság (*Permanent Court of Arbitration*), amelyek – utóbbi két fórum elsősorban – előtt számos ügy vár rendezésre, ezek közül több ügy jelentős környezeti vetületekkel.

1. A KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK ÉS A *SIC UTERE TUO ET ALIENUM NON LAEDAS* ELV MEGJELENÉSE A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG ÍTÉLKEZÉSI GYAKORLATÁBAN – AZ ELSŐ SZAKASZ ISMÉRVEI

A természeti erőforrások feletti rendelkezés kérdése és a határokon áterjedő környezeti károkozás ténye az államközi kapcsolatok immanens tartalma, ugyanakkor nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jogi szabályozás az 1970-es években kezdődött meg, elsősorban az 1972-es stockholmi konferencia után, annak nyilvánvaló eredményeként. Ehhez képest teljes mértékben érthető, hogy *Malgosia Fitzmaurice* még a stockholmi konferencia után majd' másfél évtizeddel később, 1996-ban is azt írta – figyelemmel a Bíróság napirendjére kerülő naurui és bósi ügyekre és a három évvel azelőtt alapított Környezetvédelmi Ügyek Kamarájára (*Chamber for Environmental Matters*) –, hogy más témához képest a környezet védelmének a megjelenése mindaddig kevésbé volt magától értetődő és nyilvánvaló a Bíróság előtti ügyekben.⁵

Ugyanakkor az 1972-es világtalálkozón elfogadott *soft law*, tehát nem kötelező jellegű, elvek formájában megjelenő dokumentum, a Stockholmi Nyilatkozat 21. elve alapján – mint a Trail Smelter-ügyben a választottbíróóság döntését megalapozó, alapvetően római jogi eredetű *sic utere tuo ut alienum non laedas* (ügy használd a magadét, hogy ne sértsd a másét) maxima modernkori manifesztálódásaként – előtérbe került az államok azon kötelezettsége, miszerint a saját fennhatóságuk vagy ellenőrzésük alatt álló területeken végzett tevékenységek ne okozzanak kárt más államok környezetében.⁶ Az elv döntési alapul szolgált, az államfelelősség megállapítása vezérelvének bizonyult a Nemzetközi Bíróság első, kifejezetten környezeti-környezetjogi implikációkat még nem tartalmazó ügyében, a Korfu-szoros-ügyben.⁷ Nem hiába sorolja a Korfu-szoros ügyét *Jorge Viñuales* a Nemzetközi Bíróságnak a környezeti ítélkezésben betöltött szerepéről írott mun-

⁵ Lásd *Malgosia FITZMAURICE*: „Environmental Protection and the International Court of Justice” in Vaughan LOWE – *Malgosia FITZMAURICE* (szerk.): *Fifty Years of the International Court of Justice: Essays in Honour of Sir Robert Jennings* (Cambridge: Cambridge University Press 1996) 293.

⁶ Lásd Stockholmi Nyilatkozat az Emberi Környezetről, 21. elv: „Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának és a nemzetközi jog elveinek megfelelően az államok szuverén joga, hogy saját környezeti politikájukat követve hasznosítsák saját erőforrásaikat, és biztosítsák, hogy a saját fennhatóságuk vagy ellenőrzésük alatt álló tevékenységek ne okozzanak kárt más államok környezetében vagy a nemzeti fennhatóság határain túli területeken.” Az elv az időközben a fenntartható fejlődés koncepciójában egyesült környezet és fejlesztési célokat megjelenítő és 1992-ben elfogadott Riói Nyilatkozat a Környezetről és a Fejlődésről című dokumentum 2. elvében is megismétlésre kerül, a fejlesztési politika beiktatásával: „Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának és a nemzetközi jog elveinek megfelelően az államok szuverén joga, hogy saját környezeti és fejlesztési politikájukat követve hasznosítsák saját erőforrásaikat, és biztosítsák, hogy a saját fennhatóságuk vagy ellenőrzésük alatt álló tevékenységek ne okozzanak kárt más államok környezetében vagy a nemzeti fennhatóság határain túli területeken.”

⁷ *Corfu Channel Case* (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), Judgment of 25 March 1948, I.C.J. Reports 1948, 15. Az ítélet magyar nyelvű összefoglalását lásd LAMM Vanda: *A Nemzetközi Bíróság ítéletei és tanácsadó véleményei 1945–1993* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1995) 15–27.

kájában a környezeti ítélkezés szempontjából jelentős bírósági esetjog kapcsán az ügyek első hullámához.⁸ Értelmezése szerint ugyanis a releváns esetjog első hullámából a Korfu-szoros ügye, a csendes-óceáni kísérleti robbantások ügye⁹ és a Barcelona Traction-ügy *obiter dictuma*¹⁰ emelhető ki.¹¹ Ezek az ügyek jelentősek a nemzetközi környezetvédelmi jog egyes részterületeinek fejlődése szempontjából is, mivel a Bíróság a határon átnyúló szennyezések és az egyes állami magatartások határon átnyúló káros hatásai vonatkozásában, illetve az *erga omnes* jellegű, egyébiránt egyes környezetvédelmi normákra is alkalmazható kötelezettségekről érvelt.¹² Raisz Anikó helyesen jegyzi meg, hogy a Nemzetközi Bíróság gyakorlatában élesen elhatárolható az az ügycsoport, amely különösen a természeti erőforrások védelméhez kötődik, illetve ezen belül egy jóval szerényebb létszámú ügycsoport, amely kifejezetten nemzetközi környezetvédelmi kérdéseket is tárgyal.¹³

⁸ Lásd Jorge VIÑUALES: „The Contribution of the International Court of Justice to the Development of International Environmental Law: A Contemporary Assessment” *Fordham International Law Journal* 2008/1. 235.

⁹ A *csendes-óceáni nukleáris kísérletek* néven elhíresült jogvita a Francia-Polinézia területén (francia államterület), a Csendes-óceán déli részén végrehajtott léghő nukleáris kísérleti robbantások kapcsán vetődött fel, amikor Ausztrália (majd később Új-Zéland) eljárást kezdeményezett a Bíróság előtt Franciaországgal szemben. Kérelmében a felperes(ek) arra hivatkozott-hivatkoztak, hogy a kísérletek *egyrészt* sértik területi szuverenitásukat, amelyet – érvelésük szerint – a robbantások miatt a területükön jelentkező káresemények alátámasztanak; *másrészről* azonban a nemzetközi szokásjogra hivatkozva arra kérték a Bíróságot, hogy állapítsa meg a léghő nukleáris kísérleteknek a nemzetközi jog szabályaival összeegyeztethetetlen jellegét, amely végső soron a további kísérletek betiltására vonatkozó kötelezettségként is értelmezhető. Lásd *Nuclear Tests Case* (Australia v. France), Judgment of 20 December 1974, I.C.J. Reports 1974, 253; és *Nuclear Tests Case* (New Zealand v. France), Judgment of 20 December 1974, I.C.J. Reports 1974, 457. Az ügyek ismertetését lásd magyarul: LAMM (7. lj.) 205–210.

¹⁰ *Case Concerning The Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited* (Belgium v. Spain), Judgment of 5 February 1970, I.C.J. Reports 1970, 3. Az ítélet magyar nyelvű ismertetését lásd LAMM (7. lj.) 161–173.

¹¹ Bizonyos vonatkozásban megemlíthető még ebből az időszakból az izlandi halászati övezet ügye is, amely valójában két jogvitát jelent, hiszen Izlanddal szemben mind az Egyesült Királyság, mind a Német Szövetségi Köztársaság eljárást indított az 1970-es évek elején, sérelmezve Izland törvényét, amely egyoldalúan 12 tengeri mérföldben – miután a 3 tengeri mérföldes szabályt tartalmazó 1958-as genfi egyezményt az alperes felmondta – határozta meg a halászati övezet kijelölését (néhány éven belül a kérdéses terület kiterjedését Izland 50 tengeri mérföldre növelte). Lásd *Fisheries Jurisdiction Case* (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Iceland), Judgment of 25 July 1974, I.C.J. Reports 1974, 3; és *Fisheries Jurisdiction Case* (Federal Republic of Germany v. Iceland), Judgment of 25 July 1974, I.C.J. Reports 1974, 175. A Nemzetközi Bíróság ítélete szerint ugyan a parti államot illető preferenciális jogok bizonyos elsőbbséget biztosítanak ezen állam számára, azonban e jog egyértelmű korlátját jelenti a más államok számára fennálló, konkuráló jogok kiaknázása. A parti állam tehát egyoldalúan nem zárhat ki más államokat e jogok élvezetéből, ennek a kötelezettségnek azonban a kérdéses ügy(ek)ben Izland nem tett eleget. A környezeti ítélkezés szempontjából fontos megjegyezni, hogy a Bíróság utalt a halállomány megőrzésére irányuló több rendelkezésre, valamint a *sic utere tuo* elv megnyilvánulásának minősíthető azon útmutatásra, miszerint a halászati övezetek kialakításakor, a halászati tevékenység folytatásakor más államok jogaira és a halállomány mindenki érdekében való megőrzésének szükségességére kellő figyelmet kell fordítani.

¹² Lásd VIÑUALES (8. lj.) 235.

¹³ RAISZ ANIKÓ: „Nemzetközi környezetvédelmi kérdések a Nemzetközi Bíróság előtt napjainkban” *Setio Juridica et Politica* 2011/1. 277.

A Nemzetközi Bíróság közel három évtizedes vizsgált korszakában (az 1940-es évek második felétől az 1970-es évek közepéig) azonban még korántsem uralkodott az a szemlélet, hogy a környezet egy minden állam által megőrzendő közös érték, egyfajta „nemzetközi közjó” megtestesülése.¹⁴ Az ’ügy használd a magadét, hogy ne sértsd a másét’ római jogi eredetű maxima a nemzetközi jog általánosan elismert, államhatárokon átnyúló károk esetén alkalmazandó generálklauzulája, noha eme absztrahált kötelezettség konkretizált alkalmazhatósága és pontos kötelezettség-keletkeztető funkciója meglehetősen eltérő képet mutat az egyes ügyekben. Míg a Korfu-szoros ügyében az albán hatóságok egyes kötelezettségeinek forrásaként a Bíróság – ha nem is latin eredetijében – a *sic utere tuo* elvet (nem pedig szerződéses, normatív szabályt) alkalmazta, addig a csendes-óceáni kísérleti atomrobbantások ügyében a Bíróságnak elviekben lehetősége lett volna az elv kifejtésére, figyelemmel arra is, hogy két évvel az ítélet előtt fogadták el az elvet először deklaráló, bár normatív erővel nem rendelkező dokumentumot, Stockholmi Nyilatkozat az Emberi Környezetről címmel. Nem kétséges, hogy a Bíróság az ügy érdemében való esetleges állásfoglalásában nem kerülhette volna meg a kérdést. Mivel azonban a Bíróság ítéletében úgy foglalt állást, hogy az alperes francia állam egyes vezető tisztségviselői által tett nyilatkozatok folytán a felperes államok kereseti kérelmei teljesültek, így a felperesi kérelmek már alaptalanná váltak. Ezért érdemben az Ausztrália és Új-Zéland által hivatkozott, környezeti vonatkozású, a *sic utere tuo* elv szerinti általános károkozási tilalomról való döntésre végül nem kényszerült a hágai testület.

Bár a vizsgált szakasz a fentiek tükrében nem vonult be a nemzetközi jog történetébe mint a környezeti tárgyú ítélkezés kezdő és prosperáló időszaka, azonban ez leginkább az elé terjesztett ügyek jellegének és nem a Bíróság attitűdjének volt köszönhető. Utóbbi kapcsán azért elmondható, hogy elviekben lehetősége lett volna a környezeti implikációk hangsúlyozására, függetlenül az ügyek fő fókuszától, mivel egyet kell értenünk Kooijmans azon felvetésével, hogy a Bíróság Statútuma nem „kényszerzubbony” (*straitjacket*), amely nem hagy teret a progresszív értelmezésnek.¹⁵

2. AZ ELSŐ EXPLICIT KÖRNYEZETI TÁRGYÚ ÜGYEK MEGJELENÉSE A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG ELŐTT

Az előző pontban bemutatott jogesetek a környezeti implikációk kétségtelen létezésén túl nem befolyásolták alapjaiban a nemzetközi környezetjogi bírósági praxist, hiszen ha volt is a jogvitáknak környezetvédelmi vonatkozása és a vitatott tevékenységeknek kárként jelentkező hatása, az ítélkezés folyamatában az egyéb jogi szempontok voltaképpen „kiiktatták” a megfelelő dogmatikával és hatékony jogi eszközökkel még nem rendelkező környezetjogi vetületeket. A kifejezetten kör-

¹⁴ Lásd VIÑUALES (8. lj.) 236–237.

¹⁵ Pieter KOOLJMAN: „The ICJ in the 21st Century: Judicial Restraint, Judicial Activism, or Proactive Judicial Policy” *International and Comparative Law Quarterly* 2007/4. 742.

nyezetvédelmi prioritásokra fókuszáló ügyek tehát egészen az 1990-es évekig nem kerültek a Nemzetközi Bíróság ügylajstromára.¹⁶

A környezetet károsító magatartások jogvita tárgyává való tétele – legalábbis az egyik fél, tipikusan felperes állam részéről – az 1980-as évek végétől jelenik meg egyértelműen. Ez minden bizonnyal összefüggésben van a környezet védelme terén a Stockholmi Világkonferencia után bekövetkezett paradigmaváltással, amelynek eredményeként az 1990-es évek első feléig a nemzetközi környezetvédelmi jog jelentős fejlődésen és intézményesülési folyamaton ment keresztül. Talán nem túlzás azt sem állítani, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jog jogalkotási szempontból, figyelemmel az ez időben elfogadott nagyszámú nemzetközi szerződésre, az 1990-es évekig rohamosan fejlődött, míg a 2000-es évekre ez a folyamat kétségkívül megtorpant. Az 1990-es években bekövetkezett változások eredményeként azonban a Bíróság napirendjére került több, kifejezetten vagy döntően környezetjogi vonatkozású ügy.

2.1. A NAURUI FOSZFÁTFÖLDEK ÜGYE

Egy olyan jogvitára is rávilágítok, amely ugyan jelentős környezeti implikációkkal járt, de mégsem sorolható egyértelműen a Nemzetközi Bíróság környezeti tárgyú ügyeinek sorába. Már csak azért sem, mert a Bíróság nem hozott ítéletet az ügyben, mivel azt – figyelemmel a vitarendezés egyéb eszközeiről történt megállapodásra – végzésével levette a napirendről, így érdemben nem volt lehetősége a környezeti vonatkozású felelősségi kérdésekről döntenet. A Nauru és az egykori gyámsági terület felett a terület igazgatásának jogkörét akkoriban gyakorló Ausztrália (az Egyesült Királyság és Új-Zéland nevében is gyakorolta ezt a jogot) között lezajlott jogvita¹⁷ lényegében a Nauru területén levő foszfátföldek külföldi tulajdonosok által való kiaknázása során keletkezett károkkal volt kapcsolatos. Az 1960-as évek előtt a terület igazgatásáért felelős államok (elsősorban a nevükben eljáró Ausztrália) irányítása alatt folyó foszfátkitermelés miatt a kis óceániai sziget (ma már független szigetállam) természeti környezete jelentős mértékben károsodott.

A függetlenség elnyerése után Nauru kormánya a foszfátföldek rehabilitációjának igényével lépett fel Ausztráliával szemben, melynek bilaterális úton történő rendezése megghiúsult, ezután Nauru keresettel fordult a Bírósághoz, hivatkozva arra, hogy Ausztrália megsértette Nauru népének a természeti kincsei és erőforrásai feletti permanens szuverenitásának tiszteletben tartására vonatkozó elvet, amely a terület igazgatását ellátó állam számára jelent kötelezettségeket. Ezáltal pedig jelentős kár következett be Nauru területén, a sziget környezeti szisztémá-

¹⁶ Vö. VIÑUALES (8. lj.) 236–244. A Nemzetközi Bíróság által tárgyalta környezetjogi esetek második hullámához a *bős-nagymarosi vízlépcső ügyét* és a *naurui foszfátföldek ügyét* sorolják (244–253.), míg a környezeti esetjog harmadik hulláma az ún. *papírmalmok (Paper Mills Case)* és *légi permetezések (Aerial Herbicide Case)* ügyeivel köszöntött be (253–257.).

¹⁷ *Case Concerning Certain Phosphate Lands in Nauru* (Nauru v. Australia), Judgment of 26 June 1992, I.C.J. Reports 1992, 240. Magyar nyelvű ismertetését lásd LAMM (7. lj.) 349–358.

jában, ezért Ausztráliával szemben kárigényt terjesztett elő, illetve igényt tartott a Brit Foszfát Társaság (mint a kiaknázást végző vállalat) tengerentúli vagyonából Ausztráliának mint a terület igazgatását végző államnak jutó részre.

Az ausztrál pergátló kifogásokat a Bíróság ítéletében elutasította, így az ügy érdemben folytatódhatott a Bíróság előtt. Mivel azonban a jogvita az Egyesült Királyság és Új-Zéland perben állása nélkül nem volt elbíráható (tekintve, hogy az egykori gyámsági terület felett e két állam is jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezett), ezért a kérdéses államok a vita egyéb módon való rendezéséről állapodtak meg, így a Nemzetközi Bíróság előtti további eljárásról lemondtak. Mindezek következtében, a Bíróságnak nem nyílt alkalma az egykori gyámsági területen okozott környezeti és vagyoni károk vonatkozásában döntést hozni, pedig minden bizonnyal megkerülhetetlen tényező lett volna a környezeti károk miatti felelősség kérdése az ítélet esetleges *ratio decidendi*jében.

2.2. AZ EGÉSZSÉGÜGYI VILÁGSZERVEZET ÁLTAL KÉRT TANÁCSADÓ VÉLEMÉNY

Az Egészségügyi Világszervezet (*World Health Organization – WHO*) 1993-ban tanácsadó véleményért fordult a Nemzetközi Bírósághoz, a feltett kérdés szerint a fegyveres konfliktus idején a nukleáris fegyverek állam által való használatának jogszerűségéről. A kérelem számos egészségügyi és környezeti negatív következményre rávilágított, amelynek alapján e fegyverek alkalmazásának legalitásáról és azok nemzetközi joggal, különösen pedig a WHO Alkotmányával való összeegyeztethetőségről kért véleményt a szervezet a hágai testülettől.¹⁸

Az ügyben azonban a Bíróság végül úgy foglalt állást, hogy az ENSZ Alapokmányának 96. cikk 2. bekezdése szerinti feltétel nem teljesült az ügy vonatkozásában, miszerint: „a szakosított intézmények a Közgyűlés által bármikor megadható felhatalmazás alapján a tevékenységük körében felmerülő jogi kérdésekben szintén tanácsadó véleményt kérhetnek a Bíróságtól.” A Bíróság érvelése szerint ugyanis a WHO Alkotmányában nincs arra utalás, hogy az érintett kérdéskör a szervezet tevékenységi körébe tartozna, így a feltett kérdéstről nem adhat tanácsadó véleményt.¹⁹ A Bíróság a vélemény 21. szakaszában kiemelte azt is, hogy a feltett kérdés szerint a nukleáris fegyverek bevetésének jogszerűségét az egészségügyi és környezeti hatásokra figyelemmel kellene értékelni. Ebből pedig levezette, hogy egyrészt ugyan e hatások vizsgálata beletartozhat a WHO tevékenységi körébe, másrészt azonban az ilyen fegyverek alkalmazásának jogszerűsége mint tárgykör már nem része a WHO Alkotmányának, így ez ügyben, e kombinatív kérdésfeltevessel nem fordulhat tanácsadó véleményért a Nemzetközi Bírósághoz.

¹⁸ *Request for an Advisory Opinion transmitted to the Court under a World Health Assembly Resolution of 14 May 1993. Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict*, www.icj-cij.org/docket/files/93/7648.pdf.

¹⁹ *Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, 76–84.

Noha az ügyben a Bíróságnak nem volt alkalma a környezeti hatások egyes kérdéseire rávilágítani, a véleményhez három bíró (Koroma,²⁰ Shahabuddeen²¹ és Weeramantry²²) csatolt különvéleményt, amelyekben már markáns környezetjogi érvelés és szemléletes környezetjogi fejlődéstörténet is megjelenik.

2.3. A NUKLEÁRIS FEGYVEREKSEL VALÓ FENYEGETÉSNEK VAGY EZEK ALKALMAZÁSÁNAK JOGSZERŰSÉGE TÁRGYÁBAN HOZOTT TANÁCSADÓ VÉLEMÉNY

Az ENSZ Közgyűlése – az Egészségügyi Világszervezet kérelme után, de még a tanácsadó vélemény meghozatala előtt – 1995. január 6-án elfogadott *49/75. számú határozatával*²³ fordult a Nemzetközi Bírósághoz, tanácsadó véleményt kérve abban a kérdésben, hogy a nukleáris fegyverekkel való fenyegetés vagy azok alkalmazása bizonyos körülmények között jogszerű lehet-e a nemzetközi jogban. A feltett kérdés vonatkozásában szembetűnő volt, hogy a tanácsadó véleményezési eljárás során a nemzetközi környezetvédelmi jog egyes kérdései csekély súllyal eshettek latba.

A tanácsadó vélemény iránti kérdésben megfogalmazottakhoz kötött Bíróság a kötelező erővel nem rendelkező véleményében már hosszabban szolt egyes környezetjogi tárgykörökről (miközben a kérelemben feltett kérdésben az ENSZ Közgyűlése a nukleáris fegyverek használatának környezeti hatásaira explicit módon nem utalt), ez a megváltozott és „ambiciózusabb” felfogás már kétségtelenül a Nemzetközi Bíróság környezetjogi juriszdikciójának bizonyítékaként könyvelhető el.²⁴

Miután az államoktól beérkezett álláspontok egy része kifejezetten utalt a környezeti vonatkozásokra, ezért a Bíróság hangsúlyosan vizsgálta például a környezetmódosító eljárások katonai vagy bármely más ellenséges szándékú alkalmazásának eltiltásáról szóló ún. ENMOD-egyezmény 1. cikkét vagy a Stockholmi Nyilatkozat 21. és a Riói Nyilatkozat 2. elvét; noha ez utóbbiak kapcsán néhány állam ellenvetésének adott hangot, amikor az adott instrumentumok *soft law* jellege okán tartotta ezeket az ügyben irrelevánsnak.²⁵

A Nemzetközi Bíróság a nukleáris fegyverek használatának, illetve az azzal való fenyegetésnek a jogszerűsége tárgyában 1996-ban hozott tanácsadó véleményében²⁶

²⁰ Lásd *Dissenting Opinion of Judge Koroma*, www.icj-cij.org/docket/files/93/7419.pdf.

²¹ Lásd *Dissenting Opinion of Judge Shahabuddeen*, www.icj-cij.org/docket/files/93/7415.pdf.

²² Lásd *Dissenting Opinion of Judge Weeramantry*, www.icj-cij.org/docket/files/93/7417.pdf.

²³ *Request for an Advisory Opinion from the International Court of Justice on the Legality of the Threat and Use of Nuclear Weapons*, G.A. Res. 49/75 (A/RES/49/75), 49th Session, 90th plen. mtg. 15 December 1994.

²⁴ Erről lásd Michael MATHESON: „The Environmental Effects of Nuclear Weapons and the 1996 World Court Opinion” *Vermont Law Review* 2001. 773–777.

²⁵ A *soft law* és a bírósági jogfejlesztés kapcsolatáról lásd Kovács Péter: *A nemzetközi jog fejlesztésének lehetőségei és korlátai a nemzetközi bíróságok joggyakorlatában* (Budapest: PPKE JÁK 2010) 145–152.

²⁶ Vö. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Advisory Opinion of 8 July 1996, I.C.J. Reports 1996, 226.

két nagy horderejű megállapítást tett, amelyek a környezetvédelmi jog fejlesztése és a környezeti kárfelelősség kapcsán nyernek megkülönböztetett fontosságot, még ha egy tanácsadó véleményből általános jogi kötelezettségek nem feltétlenül vezethetők is le. Egyrészt a hágai testület kifejtette, hogy: „*a környezet nem absztrakció, hanem életteret, életminőséget és az ember tényleges egészségét jelenti.*”²⁷ Ez az érvelés – amely egyébként a későbbiekben visszaköszön a Bős-Nagymaros-ügyben is – rámutat a környezetet mint integráns egységet szemlélő bírósági felfogásra, amely az elmúlt évtizedekhez képest szemléletváltást tükrözött a Nemzetközi Bíróság joggyakorlatában. Az 1980-as évek előtt indult ügyekben a környezet még inkább a maga absztraktivitásában, inkább másodlagos tényezőként (például a halászati kérdésekben a halállomány mint környezeti erőforrás jelentősége erőteljesen háttérbe szorult) és más célkitűzésekkel (például gazdasági érdekek) együttesen szerepelt az ítélezési gyakorlatban, míg a környezeti kárfelelősség által leginkább érintett területek, úgymint a biológiai élettér szempontjai, csak később nyertek általános elismerést. A tanácsadó vélemény másik fontos, a környezeti szempontokat érintő érvelése szerint:

„az államok azon általános kötelezettségének megléte, hogy biztosítsa, jogkörük és felügyeletük területén belül végzett tevékenységeik során más államok vagy nemzeti ellenőrzésükön kívül eső területek környezetének megóvását, ma már a környezettel kapcsolatos nemzetközi jog részévé vált.”²⁸

Utóbbi tételmondat voltaképpen a már több ízben jelzett *sic utere tuo* elv szinte változatlan dogmatikai jellemzőkkel továbbélő változatának tekinthető, amely így a károkozás általános tilalmára utal, és véleményem szerint a Bíróság már 1996-ban ennek szokásjogi megalapozottságára és általános érvényesülésére utalt (a „ma már a környezettel kapcsolatos nemzetközi jog részévé vált” formula támasztja alá ezt az álláspontot).²⁹

A Bíróság azonban már konkrétabb megállapításokat tett, amikor például a katonai célok elérése során a környezet érdekeinek figyelembevételéről elmélkedett (a tanácsadó vélemény 29. szakasza e körben analógnak tekinthető a Riói Nyilatkozat 24. elvével³⁰), vagy a környezetrombolás kapcsán véleményként fogal-

²⁷ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Advisory Opinion of 8 July 1996, I.C.J. Reports 1996, 241–242. para. 27–32.

²⁸ Lásd *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Advisory Opinion of 8 July 1996, I.C.J. Reports 1996, 240–241. para. 29.

²⁹ Viñuales megjegyzi, hogy a környezet védelmére vonatkozó eme kötelezettséget a nemzetközi jog részeként említi a Bíróság, nem pedig az általános nemzetközi jog részeként, amely valóban jelentős különbségnek tűnik. Lásd VIÑUALES (8. lj.) 246. Weeramantry bíró ugyanakkor hangsúlyozza különvéleményében, hogy a vélemény 26. bek.-e nem egyértelmű, felsorolja az elveket: generációk közötti méltányosság, emberiség közös öröksége, elővigyázatosság, szennyező fizet, Föld erőforrásai feletti gondnokság. Weeramantry szerint ezeknek az elveknek az érvényessége nem függ a szerződéses rendelkezésektől. Ezek a nemzetközi szokásjog részei. Ezek – *sine qua non* – az emberi túlélés alkotóelemei. Lásd *Dissenting Opinion of Judge Weeramantry*, www.icj-cij.org/docket/files/95/7521.pdf.

³⁰ A 24. elv alapján a „*hadviselés eredendően pusztító hatással van a környezetre. Ezért az államok*

mazta meg, hogy e magatartás nem igazolható katonai szükségszerűséggel, és ez egyértelműen ellenkezik a nemzetközi jog szabályaival. A Bíróság megjegyezte ugyanakkor azt is, a Közgyűlés által feltett kérdés a környezet védelmére vonatkozó szerződések fegyveres konfliktusra való alkalmazhatóságát nem érinti, de arra már utalhat, hogy az ezekből fakadó kötelezettségek előírnak-e tartózkodási kötelezettséget egy tevékenységre nézve egy katonai konfliktus idején. A Bíróság e körben elismerte, hogy a környezet védelmére vonatkozó kötelezettségek nem foszthatják meg az államokat az önvédelem jogának alkalmazásától, mindazonáltal, az államoknak figyelembe kell venniük a környezeti megfontolásokat a legitim katonai célkitűzések szükségessége és arányossága kapcsán. A környezet érdekeinek tiszteletben tartását pedig egy olyan elemként fogja fel a vélemény, amely a szükséges és arányosság elveinél értékelésre kell, hogy kerüljön.³¹

Az ENSZ Közgyűlése által feltett kérdés érdemi megválaszolása során a Bíróság érvelése szerint a környezet védelmére vonatkozó kötelezettségek, előírások kifejezetten nem tiltják a nukleáris fegyverek használatát,³² illetve *a minore ad maius* a nemzetközi jog szabályai alapján nem dönthető el egyértelműen a kérdés.

A Bíróság a rendkívül problematikus körülmények ellenére, a tanácsadó vélemény jellege, azaz kötelező erővel nem rendelkező volta miatt bátrabban foglalkozhatott a környezetvédelmi implikációkkal, főként annak tükrében, hogy ennek egyes aspektusait maguk az államok hozták a Bíróság tudomására, és ajánlották annak figyelmébe. Ugyanakkor a Trail Smelter-ügyből kölcsönzött és a Korfuszoros ügyében is megjelenő *sic utere tuo* elvet, azaz általános határon áterjedő károkozási tilalmat a Bíróság megerősítette, azonban immáron konkrétan a környezet védelmére vonatkozóan, miszerint az állami területen végzett tevékenységnek figyelemmel kell lennie az államterületen túl, más állam területének vagy állami területnek nem minősülő terület környezeti érdekeire.³³

2.4. A BŐS-NAGYMAROSI VÍZLÉPCSŐ ÜGYE

A bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer közös építéséről és üzemeltetéséről szóló 1977-es magyar-csehszlovák bilaterális szerződés értelmezése és alkalmazása képezte a jogvita alapját.³⁴ A Csehszlovákia államutódlása következtében időközben magyar-szlovák vitává alakult jogeset elbírálásakor a Bíróságnak *egyrészt* a magyar fél 1989-es, a munkálatok felfüggesztésével, majd abbahagyásával járó

fegyveres konfliktusok idején tartsák tiszteletben a környezet védelméről rendelkező nemzetközi jogot; és szükség szerint működjenek együtt annak továbbfejlesztésében”.

³¹ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Advisory Opinion of 8 July 1996, I.C.J. Reports 1996, 242. para. 30.

³² *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Advisory Opinion of 8 July 1996, I.C.J. Reports 1996, 243. para. 33.

³³ VIÑUALES (8. l.) 246.

³⁴ 1977-es szerződés. Kihirdette: 1978. évi 17. tvr. a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság között a Gabčíkovo-Nagymarosi Vízlépcsőrendszer megvalósításáról és üzemeltetéséről szóló szerződés kihirdetéséről.

magatartását és az 1977-es szerződés felmondását, *másrészt* a szlovák fél egyoldalúan tett lépéseit, elsősorban az ún. C-variáns megépítésére és üzembe helyezésére irányuló magatartását kellett minősítenie.

A felek érvelése már a kezdetektől rámutatott arra, hogy a kompromisszum révén 1993-ban a Bíróság elé került ügyben a szerződési joggal kapcsolatos szlovák érvek és főként a nemzetközi környezetvédelmi joggal kapcsolatos magyar érvek adják meg a jogvita lényegi argumentációs bázisát.³⁵

A Bíróság ítéletében³⁶ megerősítette azt a – nukleáris fegyverekkel való fenyegetés és azok alkalmazásának jogszerűsége tárgyában hozott tanácsadó véleményben kimondott – tételt, miszerint: „az államok azon általános kötelezettségének megléte, hogy biztosítsa [...] más államok [...] környezetének megóvását, ma már a környezettel kapcsolatos nemzetközi jog részévé vált.” Ennek ellenére a Bíróság inkább az ügy szerződési jogi vonatkozásaira alapuló szlovák érvelést fogadta el ítéletében, míg a környezetvédelmi jogi implikációkra épülő magyar érvelést nagyrészt elutasította.

A szlovák fél szerződésjogi érvei voltaképpen az 1977-es szerződés Magyarország általi jogellenes felmondására és a munkálatok befejezésére épültek, amelyből egyenesen következhetett – a szlovák fél álláspontja szerint legalábbis – például a C-variáns üzembe helyezésének a „megközelítő alkalmazás” elvével való igazolási kísérlete. Ezt az elvet hívta segítségül a szlovák fél, amikor jelezte, hogy a C-variáns üzembe helyezését ellenintézkedésnek tekinti, amelyet a magyar fél jogellenes lépésére adott válaszként fogott fel. A Nemzetközi Bíróság 1997. szeptember 25-én kelt ítéletében megállapította, hogy Magyarországnak nem volt joga felfüggeszteni, és abbahagyni a munkálatokat, az 1977-es szerződés egyoldalú felmondása jogellenes lépés volt, következésképpen a két állam közötti szerződés továbbra is hatályban van; ellenben a C-variáns üzembe helyezése jogellenes lépés volt Csehszlovákia, majd Szlovákia részéről, mivel ezzel megfosztotta Magyarországot a Duna méltányos és ésszerű használatától.³⁷

Témánk szempontjából ugyanakkor Magyarország érvei már jóval érdekesebb és tanulságosabb példával szolgálhatnak. A magyar álláspont szerint 1989-ben, a vízlepcsőrendszerrel kapcsolatos munkálatok miatt ökológiai szükséghelyzetbe került az ország, amely érv talán az időközben felgyorsuló, és 1996-ban egy tervezet eredményező Nemzetközi Jogi Bizottságban lefolyt államfelelősségi kodifikáció szükséghelyzetre vonatkozó munkaanyagának figyelembevételével releváns tényezőnek hatott. Mivel a szükséghelyzet a Nemzetközi Jogi Bizottság előtt felelősséget kizáró körülményként szerepelt, ezért eme érvelés elfogadhatósága és bizonyíthatósága a kárfelelősség és tágabb kontextusban a felelősség vonatkozó kapcsolódási pontjait alapjaiban befolyásolhatta volna. A szükséghelyzetre történő utalás

³⁵ Az ügy bemutatását lásd a Bíróság magyar bírójától: HERCZEGH Géza: „Bős-Nagymaros” *Valóság* 2004/2. 1–20. Herczegh Géza ugyanitt leírja, már az ügy kezdetétől látható volt, hogy az ügy a „nemzetközi szerződések jogának és a környezetvédelem jogának csatája lesz”. Uo. 8.

³⁶ Lásd *Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. Judgment of 25 December 1997, I.C.J. Reports 1997, 7.

³⁷ *Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. Judgment of 25 December 1997, I.C.J. Reports 1997, 79. para. 155.

egyébiránt a Szigetköz ökoszisztémája, valamint a Duna vízhozama és vízminősége (amely Magyarországon több millió ember életkörülményeit és életminőségét határozza meg) kapcsán beállt változásokkal, illetve ezek potenciális veszélyével volt magyarázható.³⁸ A magyar fél környezeti szükséghelyzettel való érvelését mint az elővigyázatossági klauzula egy alkalmazási módját végül a Bíróság nem fogadta el (lásd az ítélet 54. szakaszát), ami nagyban tükrözi *egyrészt* a környezetvédelmi elvekkel kapcsolatos 1997-ben tapasztalható hozzáállást; *másrészt* azokat az igen szigorú – egyébiránt szokásjogi (sic!) – feltételeket, amelyeket a Nemzetközi Jogi Bizottság tevékenységéből, annak tervezetéből (a szükséghelyzetről szóló 33. cikkéből), illetve egyéb munkaanyagaiból a Bíróság átemelt saját ítélkezési gyakorlatába. *Harmadrészt* a magyar érvelés nem győzte meg a Bíróságot arról, hogy 1989-ben „súlyos”, „azonnali” és valós „veszély” állt fenn, és Magyarország csak e lépések árán tudta volna a veszélyt megakadályozni.³⁹

Összességében a Nemzetközi Bíróság 1997-es ítéletében mindkét felet elmarasztalta különféle jogsértésekért. Magyarország egyrészt jogellenesen mondta fel az 1977-es szerződést, míg Szlovákia jogellenesen járt el a C-variáns üzembe helyezésekor, *de facto* a Duna elterelésekor. A Nemzetközi Bíróság szerint a továbbiakban a két félnek tárgyalásokat kell folytatnia annak érdekében, hogy a fennálló helyzet figyelembevételével elérjék az 1977-es szerződésben rögzített célokat. Ennek kapcsán azonban hangsúlyozandó a progresszív értelmezés elmélete, ugyanis a Nemzetközi Bíróság álláspontja szerint:

„a környezetvédelmi jog legújabb kötelező erejű normái az 1977-es Szerződés megkötése után léptek hatályba [...] ugyanakkor [...] a környezetvédelmi jog legújabb normái vonatkoznak a Szerződés alkalmazására, és hogy a Felek megegyezés alapján belefoglalhatják ezeket a Szerződés [...] alkalmazásába.”⁴⁰

A két állam közötti kormányközi, kormányzati szintű tárgyalások – az ítélet figyelembevételével – azóta is folynak, egyelőre kevés sikerrel.⁴¹

A Bős-Nagymaros-ügy talán elsődleges hozadéka, hogy eloszlatta azokat a két-

³⁸ *Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. Judgment of 25 December 1997, I.C.J. Reports 1997, 35–36. para. 40.

³⁹ *Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. Judgment of 25 December 1997, I.C.J. Reports 1997, 38–42. para. 46–54.

⁴⁰ *Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. Judgment of 25 December 1997, I.C.J. Reports 1997, 64–65. para. 112. Ugyanebben a szakaszban azonban a Bíróság maga is elismeri, hogy: „*ezek a cikkek nem pontosan meghatározott teljesítési kötelezettségeket tartalmaznak, hanem azt írják elő a Feleknek, hogy kötelezettségeik megvalósítása során biztosítsák, hogy a Duna vízének minősége ne romoljon, a természet védelme biztosítva legyen és hogy figyelembe vegyék az új természetvédelmi előírásokat.*” Ezzel azonban a Bíróság nem azt mondta ki, hogy a *soft law* alapú szokásjogi szabályok automatikusan alkalmazhatóak a nemzetközi szerződésekre, sokkal inkább tűnik úgy, hogy egy deklarativ szokásjogi szabállyal történő közös szerződésmódosítás mellett foglalt állást.

⁴¹ Az ügy utóéletéről, az 1997-es ítélet óta történtek összefoglalásáról lásd SZABÓ Marcel: „The Implementation of the Judgment of the ICJ in the Gabčíkovo-Nagymaros Dispute” *Iustum, Aequum, Salutare* 2009/1. 15–25.

ségeket és félelmeket, amelyek a környezeti vonatkozású ügyek, valamint a nemzetközi környezetvédelmi jog viszonylagos kiforratlansága, illetve a környezeti érdekek speciális állami védelme és annak transznacionális hatásai közötti látszólagos ellentmondás miatt kirajzolódni látszottak. Ennek praktikus eredménye az volt, hogy az államok a hasonló tárgyú ügyekkel már „bátrabban” fordulhattak az ENSZ legfőbb bírói fórumához.

Mindezekre figyelemmel kétségtelenül igaz az állítás, hogy az 1990-es évektől már nem lehet alábecsülni a Bíróság hozzájárulását a nemzetközi környezetvédelmi jog fejlődéséhez. Noha ezt leginkább az 1996-os nukleáris fegyverek jogszerűsége tárgyában hozott tanácsadó vélemény eredményezi (sok esetben az államok által küldött vélemények, álláspontok tekinthetők egyfajta környezetjogi felfogásban végbemenő változás egyértelmű bizonyítékául), valamint azok az egyes nyilatkozatok, egyéni vélemények, amelyeket egyes bírók (leginkább Weeramantry bíró, a Bíróság alelnöke) tettek, amelyek ha *ratio decidendiként* nem is, de *obiter dicta*ként relevanciával bírnak, és beható tanulmányozásra érdemesek.⁴²

2.5. A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG KÖRNYEZETI KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZÓ KAMARÁJA

A speciális kamara felállításának gondolata már 1986-ban megfogalmazódott,⁴³ de csak a Riói Világkonferencia után jött létre a testület, amikor a nemzetközi környezetvédelmi jog léte már nem képezhetette különösebb vita tárgyát. A Nemzetközi Bíróság 1993-ban, a Statútum 26. cikk (1) bekezdése⁴⁴ alapján, saját tagjai közül egy héttagú (*Schwebel* elnök, valamint *Bedjaoui*, *Evensen*, *Herczegh*, *Ranjeva*, *Shahabuddeen* és *Weeramantry* bírák), környezetjogi-környezetvédelmi kérdésekkel foglalkozó tanácsot (kamarát) alakított, tekintettel a nemzetközi környezetvédelmi jog, valamint a környezet védelme terén végbement fejlődésre és változásra. E változást szemlélteti, hogy a kamara alapításakor két ügy (naurui foszfátföldek és bōsi vízlépcső ügye) is szerepelt a Bíróság napirendjén, amelyeknek egyértelmű környezetjogi vetületei voltak, és várható volt az ilyen természetű iták számának növekedése, amely várakozást a későbbi évtizedek igazoltak is, ellenben ezekben a kamarának a felek végül nem szántak semmiféle szerepet.

Elviekben egy kisebb létszámú testület egyik nagy előnye lehetett volna – amint arra *Merrills* rámutatott –, hogy integrálja az állandó bíraskodás és a választottbíráskodás kombinációjával a két bíraskodási forma előnyeit,⁴⁵ miközben a megfelelő tapasztalat birtokában a negatív vonatkozások, a hatékony bíraskodást akadályozó

⁴² VIÑUALES (8. lj.) 233.

⁴³ Egyébiránt *Guillaume*, a Bíróság későbbi (2000–2003) elnöke 1990-ben vetette fel explicit módon egy ilyen típusú kamara létrehozásának gondolatát. Vö. FITZMAURICE (5. lj.) 305.

⁴⁴ Az idézett cikk (1) bek.-e szerint a Bíróság „*időről időre saját rendelkezése szerint három vagy több bíróból álló egy vagy több tanácsot alakíthat, bizonyos meghatározott ügycsoportok [...] letárgyalása végett*”.

⁴⁵ Vö. JOHN MERRILLS: *International Dispute Settlement* (Cambridge: Grotius Publications Limited 21991) 130.

tényezők kiküszöbölésére is alkalmasnak mutatkozott egyidejűleg. Egy ilyen típusú testületnek ugyanakkor jelentős presztízst és legitimációs bázist szolgáltathatott az a tény, hogy szervezetileg mégis a Nemzetközi Bírósághoz kötődik, mivel az ENSZ legfőbb bírói fórumának berkein belül, annak hét nagy tudású, a nemzetközi jogban rendkívüli jártassággal rendelkező bírója részvételével jött létre. A Kamara viszont érdemben egyetlen ügygel sem foglalkozott, és 2006-ban megszűnt (hivatalosan: „nem választottak tagokat”).

A Bíróság környezeti ügyekkel foglalkozó kamarájának létrehozását az adott korszak sajátosságainak tükrében kell szemlélni. A Rió de Janeiróban tartott 1992-es világtalálkozó mérföldkőnek számított a nemzetközi környezetvédelmi jog intézményesedésének folyamatában, mely felismerés már akkor, a konferencia idején és az 1990-es évek elején nyilvánvalóvá vált. A több nagy hatású dokumentum, amelyeket Rióban elfogadtak, illetve aláírtak, a fenntartható fejlődés koncepciójának, elvének tartalma, a Riói Nyilatkozatban megfogalmazott elvárások a nemzetközi közönség valamennyi szereplőjére jelentős hatást gyakoroltak. A maga módján minden állam és nemzetközi szervezet igyekezett lehetőség szerint valamiféle „hozzáadott értéket” nyújtani a „jogág” fejlődéséhez, ami gyakorta ígéretes és hasznos, viszont számos esetben felesleges és túlzó elvárásokat, eredményeket szült. A Bíróság – átérezve ebbéli felelősségét – a joghatóságához és lehetőségeihez mérten egy környezeti kamara megalkotásában látta a saját tevékenységének „hozzáadott értéket”, még akkor is, ha e Kamara megalakítása végül a kudarcok sajnálatos sorát gyarapítja. Mindenesetre a Kamara gyors létrehozása elméletben bebizonyította, hogy a Bíróság érzékeny az új problémákra, és képes gyorsan reagálni az újabb kihívásokra. Ennek elismerése változást jelent az elmúlt évtizedekhez képest, amikor az ilyen típusú innovatív szemlélet még nem feltétlenül jellemezte-jellemezhetette a Nemzetközi Bíróságot.

3. A RELEVÁNS ESETJOG A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG KÖRNYEZETI TÁRGYÚ JOGALKALMAZÁSÁNAK HARMADIK SZAKASZÁBAN

A nukleáris fegyverek alkalmazásának jogszerűsége tárgyában hozott tanácsadó vélemény, valamint a bős-nagymarosi vízlépcső ügye fémjelezte második korszak után két tendencia figyelhető meg a nemzetközi környezeti kérdések bírói fórumok előtt zajló elbírálásában. *Egyrészről* a környezetjogi elvek mind több nemzetközi szerződésben jelentek meg, ez utóbbiak száma is jelentősen megnövekedett az 1990-es évek folyamán (még ha számuk növekedése nem is volt egyenes arányban hatásukkal). *Másrészről* a 2000-es évek közepétől öt kifejezetten környezetjogi tárgyú eset került a Bíróság elé, amelyek közül két ügyben már ítélet is született, egy ügyben a felperes állam visszavonta kérelmét,⁴⁶ két ügyet pedig egyesített

⁴⁶ A *légi permetezés ügyének* háttérben az állt, hogy kolumbiai hatóságok az Ecuadorral határos területeken kokacserje-ültetvényeket permeteztek a levegőből, aminek eredményeként súlyos károk keletkeztek ecuadori területen. A permetezések egyébiránt egy összetett stratégia részét

a Bíróság, amely ügyben hamarosan ítélet is várható. Nem kétséges, hogy ez a – még jelenleg is tartó – szakasz a környezeti tárgyú nemzetközi bíraskodás „aranykorának” tekinthető, amely hosszabb távon is meghatározza a környezeti jurisdikciót, figyelemmel arra, hogy az államok a jövőben attól tehetik függővé egyes környezeti implikációkkal járó ügyeik peresíthetőségét, hogy a Nemzetközi Bíróság ezekben az ügyekben milyen álláspontot és szerepfelfogást képvisel.

3.1. AZ URUGUAY-FOLYÓN ÉPÍTETT PAPIRMALMOK ÜGYE

Az ügy háttérében az állt, hogy a felperes Argentína állítása szerint Uruguay egyoldalúan engedélyezte az Uruguay-folyón (mint határfolyón), az argentin várossal, Gualaguaychúval szemben papírmalmok építését, ezáltal megsértve a két állam között hatályban lévő, az adott folyó használatára irányadó kötelezettséget.⁴⁷ Az Uruguay-folyó optimális és ésszerű használatára vonatkozó közös mechanizmus létrehozására egy nemzetközi szerződés keretében 1961-ben került sor, míg e szerződés 7. cikkében kifejtett szabályozási és együttműködési kérdések intézményesítésére 1975-ben, egy statútum keretében felállították az Uruguay-folyó Adminisztratív Bizottságát (CARU – *Comisión Administradora del Río Uruguay*). Argentína érvelése szerint Uruguay a malmok építése során nem tett eleget az 1961-es szerződés előírásainak, a CARU égisze alatt pedig elmulasztotta a szükséges előzetes értesítési és konzultációs kötelezettségeit teljesíteni. Argentína szerint a malmok építése az Uruguay-folyóban és annak környezetében szennyezést idéz elő, a helyi lakosság jelentős részét súlyos veszélynek teszi ki (folyószennyezés, biodiverzitás romlása, egészségre káros hatások, halászati erőforrások károsodása) és szélsőségesen súlyos következményekkel jár a turizmusra és egyéb gazdasági érdekeire.

Argentína kérelme tartalmazta, hogy a Bíróság kötelezze Uruguayt *egyrészt* ideiglenes intézkedésként a két malom építési munkálatainak felfüggesztésére (a további károsodás megakadályozása céljából, preventív céllal, a megelőzés környezetjogi elvének gyakorlati hivatkozásával), *másrészt* az Argentínával való együttműködésre, az Uruguay-folyó vízi környezetének védelme és megőrzése érdekében, mert a malmok tervezett építése veszélyt jelent a vízminőségre, a folyóra és környezetére, ezzel pedig Argentínát jelentős és helyrehozhatatlan kár érné. Argentína

képezték, mellyel a kolumbiai kormány a különböző drogbandák és az ehhez társult bünszervezetek ellen lépett fel, elsősorban a kábítószer-előállítás „nyersanyaga” származási helyének, a kokacserje-ültetvényeknek a megsemmisítése szándékával. 2008. március 31-én Ecuador kérelmet nyújtott be a Nemzetközi Bírósághoz (*Letter No. 15080-GM/2008 To the Registrar, International Court of Justice, 31 March 2008*), amelyben kifogásolta Kolumbia tevékenységét, amiért a szomszédos állam a gyomirtó szernek a levegőből történő permetezése következményeként súlyos károkat okozott a határ ecuadori oldalán élő embereknek, növény- és állatállomáynak, valamint a természeti környezetnek. Az ügy lekerült a Bíróság ügylajstromáról, mivel a felperes Ecuador visszavonta kérelmét. Lásd *Case Concerning Aerial Herbicide Spraying* (Ecuador v. Colombia), Order of 13 September 2013, I.C.J. Reports 2013, 278.

⁴⁷ Az ítéletet részletesen elemzi BRUHÁCS János: „Argentína és Uruguay vitája: a Nemzetközi Bíróság 2010. évi ítélete az Uruguay folyó menti papírgyár ügyében” *JURA* 2012/2. 40–50.

kárként jelölte meg – a hagyományos kárfogalom elemein túl (háromszázezer lakost érintő környezetszennyezés, a biodiverzitás, különösen a halállomány súlyos vesztesége, stb.) – a folyó károsodása miatt kialakult súlyos következményeket, amelyek a turizmust és a gazdasági érdekeket veszélyeztetik elsősorban.

A Bíróság 2010. április 20-án kelt ítéletében⁴⁸ úgy találta, hogy Uruguay bizonyos eljárási kötelezettségek (elsősorban tájékoztatási kötelezettség) megsértése miatt valóban felelős, de ennek Bíróság általi deklarálása szankcióként önmagában megfelelő elégtételt jelent Argentína számára, míg lényeges „anyagi jogi” jogsértést a Bíróság nem vélt felfedezni Uruguay részéről, így eltekintett egyéb felelősségi kérdésekről, kártérítési kötelezettség megállapításától.⁴⁹ A Bíróság szerint az 1975-ös szerződést ugyan megsértette Uruguay, de ezek a jogsértések eljárási jellegűek voltak, és nincs arra bizonyíték, hogy az érdemi szabályokat megsértették volna, mivel a papírmalom az alkalmazható szennyezési szabályoknak megfelelően működik, és a legjobb elérhető technikát alkalmazza az üzemeltetők. A Nemzetközi Bíróság szerint a környezeti hatásvizsgálat bizonyos esetekben kötelező lehet, ez szokásjogi erővel bíró szabály (noha lényegi tartalmáról hallgat az ítéletben),⁵⁰ amely különösen akkor alkalmazható, ha megosztott természeti erőforrás van veszélyben, és jelentős határon áttérjedő kár fenyeget. A Bíróság az ítéletben kifejtette továbbá, hogy az elvárható gondosság (*due diligence*) egy kötelezettséget foglal magában, azonban ennek részletezésére már nem tért ki a testület.

A Bíróság judikatúrájában a Bős-Nagymaros-ügy után immáron másodszor szorult valamelyest háttérbe – az eljárási, illetve szerződési vonatkozásokhoz képest legalábbis – a határ menti folyók használatára, az azok feletti rendelkezés irányadó szabályaira, nemzetközi jogi elveire vonatkozó általános megjegyzések és ebből következően a felelősségi kérdések ítéletbe foglalása, minek tükrében erősen kétségesse válhat egy egységes, környezet-specifikus bírói szemlélet lényegi megalapozása. Bruhács helyesen mutat rá ugyanakkor, hogy a papírmalmok ügyében hozott ítélet és a bősi vízlépcső ügyében hozott ítélet között van egy alapvető különbség, miközben a bősi ügyben a Bíróság arra kötelezte a peres feleket, hogy jóhiszemű tárgyalás útján állapodjanak meg az ítélet végrehajtásáról (azóta sem sikerült), addig a papírmalmok ügyében 2010-es ítéletében a *status quo* fenntartása mellett foglalt állást a Bíróság.⁵¹

⁴⁸ *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, I.C.J. Reports 2010, 14.

⁴⁹ E körben érdemes megemlíteni *Al-Khasawneh* és *Simma* bírók elgondolkodtató közös ellenvéleményét, akik szükségesnek tartották volna az argentin kereset elutasítása előtt ökológiai szakértőknek a perben való alkalmazását, mivel a Bíróság nem volt a kellő technikai, természettudományos ismeretek birtokában. Lásd közös ellenvélemény (*Joint Dissenting Opinion of Judges Al-Khasawneh and Simma*) 1–17. szakaszait: www.icj-cij.org/docket/files/135/15879.pdf. A hágai testület egyébként már 2006-ban elutasította Argentína ideiglenes intézkedések előírására vonatkozó kérelmét, így a Bíróság az építkezés felfüggesztésére nem kötelezte az alperes Uruguayt.

⁵⁰ Itt az ítélet legalábbis következetlen abban a vonatkozásban, hogy ha szokásjogi szabály, akkor nem igaz az a megállapítás, hogy ez csak bizonyos esetekben lenne alkalmazható.

⁵¹ Vö. BRUHÁCS (47. l.) 40.

Az ügy és az ítélet jelentősége azonban vitathatatlan, mivel például a bõsi vízlépcső ügyében hozott ítéletnél továbbment abban a vonatkozásban, hogy a nemzetközi környezetvédelmi standardok (elsősorban elvek) tisztázását bizonyos fokig elvégezte a testület.⁵² A határfolyó mint közös érdek és környezeti forrás *méltányos és ésszerű használatának* kötelezettsége (melyet az 1961-es szerződés is előír), a *megelőzés elvének* szokásjogi és a *due diligence* kötelezettségéből fakadó jellege⁵³ (lásd az ítélet 101. szakaszát), valamint a *környezeti hatásvizsgálat előzetes lefolytatásának követelménye* nevesítésével⁵⁴ a Bíróság olyan elveket, az államok számára követendő intézkedéseket rögzít, amelyek ma már a nemzetközi környezetvédelmi jog *corpusa* megkérdőjelezhetetlen alkotórészeinek minősülnek,⁵⁵ önmagában szemléltetve a környezeti szempontú bíraskodás érezhető, de a nemzetközi jog egyéb területeihez képest igencsak lassú és nehézkes fejlődését. Ugyanakkor a bírói testület megjegyzi, hogy az elvárható gondosság, megelőzés és elővigyázat (*vigilance* és nem *precaution*) követelménye nem teljesül, ha a folyóminőséget befolyásoló munkákat, tevékenységet tervező fél nem folytatja le a környezeti hatásvizsgálatot az ilyen tevékenység lehetséges következményeit illetően.⁵⁶ Azonban a Bíróság szerint minden állam jogosult belső jogalkotásában vagy engedélyezési eljárásaiban meghatározni a környezeti hatásvizsgálat speciális tartalmát, figyelemmel a tervezett fejlesztés természetére és nagyságára, valamint azoknak a környezetre gyakorolt várható káros hatására.⁵⁷

A papírmalmok ügyében hozott legfontosabb újdonságnak tehát az tekinthető, hogy ez volt az első eset, amikor egy nemzetközi bírói fórum a határokon áttérjedő következmények előzetes becslését nem pusztán szerződéses kötelezettségként, hanem a nemzetközi jog általános követelményeként rögzíti.⁵⁸ Emellett immáron

⁵² A nemzetközi bírói fórumok korábbi döntéseivel kapcsolatos ítélezési attitűdről lásd bővebben Kovács (25. lj.) 101–119.

⁵³ *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, I.C.J. Reports 2010, 55–56. para. 101.

⁵⁴ *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, I.C.J. Reports 2010, 82–84. para. 204–205.

⁵⁵ Ellenben az elővigyázatosság elvéről a Bíróság nem szólt ítéletében, mi több, a bevettnek tekinthető és elvként nevesített *'precaution'* kifejezés helyett az árnyaltabb jelentésű – egyébként már a bõsi vízlépcső döntésében is megjelenő – *'vigilance'* szót használja az ítélet. Vö. *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, I.C.J. Reports 2010, 82–83. para. 204. Az elővigyázatosság elvéről – még a papírmalmok ügyében hozott ítélet előtti helyzetet elemezve – lásd Agne SIRINSKIENE: „The Status of Precautionary Principle: Moving Towards a Rule of Customary Law” *Jurisprudence* 2009/4. 349–364.

⁵⁶ *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, I.C.J. Reports 2010, 82–83. para. 204.

⁵⁷ *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, I.C.J. Reports 2010, 83–84. para. 205.

⁵⁸ Alan BOYLE: *Developments in International Law of EIA and their Relation to the Espoo Convention*, www.unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/mop5/Seminar_Boyle.pdf. Bruhács szerint az ügyben hozott ítélet legfontosabb hozzájárulásai a nemzetközi környezetvédelmi jog fejlődéséhez, hogy: „a Bíróság gondosan elemezte a környezetvédelem eljárási kötelezettségeit, újból hitet tett az evolatív szerződésértelmezési módszer alkalmazhatósága mellett, a nemzetközi folyókat egyértelműen és következetesen »megosztott természeti erőforrásnak« minősítette [...] Az ítélet néhány vonatkozása különös figyelmet érdemel, így a fenntartható fej-

elkerülhetetlen volt, hogy a Bíróság a jogeset olyan vonatkozásairól is *expressis verbis* szóljon, mint a határokon túl jelentkező károk iránti felelősség kérdése és ezek minősíthetősége a nemzetközi jogsértések vonatkozásában. E kérdések ilyen egyértelműen nem kerülhettek elő a nukleáris fegyverek alkalmazásának jogszerűsége tárgyában hozott tanácsadó véleményben, valamint a bõsi vízlépcső ügyének ítéletében.

3.2. AZ ANTARKTISZI BÁLNAVADÁSZAT ÜGYE

A jogvita alapját egyes japán bálnavadász hajók tevékenysége képezi, mivel az ausztrál fél állítása szerint a japán bálnakutatás (az antarktiszi speciális bálnakutatási program – ún. JARPA-programok keretében) számos szerződéses rendelkezést, közöttük a bálnavadászat szabályozásáról szóló 1946-os egyezményt sérti. Az Antarktiszhez közeli vizekben folyó vadászatot a japán fél az 1946-os egyezmény 8. cikkének (1) bekezdésére hivatkozva a „bálnakutatás érdekében” folytatja.

Az ügyben a Nemzetközi Bíróság 2014. március 31-én hirdetett ítéletet,⁵⁹ így ez a döntés tekinthető 2015 közepén az utolsó környezeti tárgyú ügyben hozott ítéletnek, ezáltal minden bizonnyal tükrözi a Bíróság kurrens és ez idő tájt irányadó környezetjogi felfogását is. Általánosságban helytálló az a megállapítás, hogy a felperes Ausztrália és Új-Zéland által nevesített környezeti szempontokat fogadta el a Bíróság, ellentétben Japán érveivel, az alperes állam ugyanis az antarktiszi bálnavadászatot, az e célból kiadott engedélyeket, vadászati koncessziókat kutatási célokkal magyarázta. Az irányadó 1946-os egyezmény szerint ugyanis kutatási célok elérése érdekében a vadászati tilalmat rögzítő VIII. cikkének (1) bekezdése nem alkalmazható, pontosabban ilyen tárgyú kutatásokat lehetővé tévő engedélyek kiadására jogosult a szerződő fél.⁶⁰ Az ítéletben a Bíróság egyhangúlag mellett foglalt állást, hogy van joghatósága, valamint nagy többséggel (12:4 arányban) úgy határozott, hogy a Japán által folytatott JARPA II-program nem összeegyeztethető a bálnavadászat szabályozásáról szóló egyezmény VIII. cikk (1) bekezdésével, következésképpen Japánnak vissza kell vonnia minden JARPA II vonatkozásában fennálló jóváhagyást, engedélyt, koncessziót; és tartózkodnia kell a további engedélyek kiadásától.

A Bíróság ítélete – bár kétségtelenül jelentős mérföldkőnek tekinthető egy állatfaj védelmének és egy vitatott állami magatartás tilalma vonatkozásában – ugyanakkor számos szempontból hiányérzetet kelthet. Az ítélet nem tartalmaz hivatkozást a bõsi vízlépcső ügyében és az uruguayi papírmalmok ügyében hozott ítéletekre, az azokban foglalt bírósági megállapításokra. Bár az ügyek tárgyai merőben eltér-

lődésről, a prevenció elvéről, a környezeti hatásvizsgálatról és [...] a parti államok érdekközöségéről szóló megállapítás.” Lásd BRUHÁCS (47. lj.) 46.

⁵⁹ *Whaling in the Antarctic* (Australia v. Japan: New Zealand intervening), Judgment of 31 March 2014, www.icj-cij.org/docket/files/148/18136.pdf.

⁶⁰ Jelen esetben ilyen tárgyú engedélyeket kapott az állami tulajdonban álló Cetkutató Intézet – Institute of Cetacean Research (*Nihon Geirui Kenkyūjo*).

nek egymástól, ugyanakkor lehetőség lett volna akár egyes elvi jelentőségű, korábbi megállapításokat pontosítani, „továbbfejleszteni”, de mindezt nem került sor. A ’megelőzés’ (*prevention*) szó sem fordul elő az ítéletben, amely egy ilyen tárgyú, már jelentős káreseményt előidéző folyamatos magatartás esetében legalábbis meglepetésszerűnek tűnik (főként annak tükrében, hogy a felperesek hivatkoztak erre kereseti kérelmükben). Az elővigyázatosság kérdéskörét azonban érinti, de valódi tartalommal továbbra sem tölti meg a testület, elsősorban Új-Zéland keresete kapcsán említi a Bíróság, valamint kiemeli, hogy a JARPA II bizonyos módosított eljárása nevesített módon az elővigyázatosságon alapul, továbbá a JARPA II-program tizenkét éves kutatási időszaka is az elővigyázatossági megközelítésen alapul.⁶¹ A Bíróság szerint ugyanakkor elvárható lett volna Japán részéről az is, hogy a JARPA II-program keretében együttműködjenek nemzeti vagy nemzetközi kutatóintézetekkel, figyelemmel a programnak az Antarktisz élővilágára és a környezetre gyakorolt hatásaira.⁶² Ez a megállapítás a tudományos kutatási és mérési eredmények szükségességére mutat rá annak érdekében, hogy ezeket az elővigyázatosság elve szerint a fél vagy felek tekintetbe vegyék későbbi magatartásaik során, bár az ’elővigyázatosság’ kifejezést itt érezhetően kerüli a hágai testület.

Cançado Trindade bíró párhuzamos indoklása (amelyből számos környezeti tárgyú kérdéskör kapcsán egyértelmű kritika olvasható ki a Bíróság túlzott visszafogottsága, tartózkodása miatt) szerint az ügy egyedülálló lehetőséget kínált a Bíróságnak, hogy a jövő generációk érdekében hozott kollektív szabályozás rendszeréről is részletesen kifejtse álláspontját, és sokkal tágabb vetületei vannak az ügynek, minthogy a bálnavadászat szabályozásáról szóló egyezmény szerint pusztán eldöntse a felek közötti jogvitát, megállapítása szerint ugyanakkor a Bíróság ezeket a lehetőségeket nem aknáztta ki.⁶³ *Greenwood* bíró is hasonlóan kritikusan foglal állást párhuzamos indoklásában,⁶⁴ amikor úgy fogalmaz, hogy a Bíróság látszólag nem mutatott érdeklődést a japán bálnavadász-program tágabb erkölcsi, etikai vagy környezeti implikációira, és csupán azt vizsgálta, hogy a JARPA II-program összhangban van-e Japán nemzetközi kötelezettségeivel a bálnavadászat szabályozásáról szóló egyezmény szerint.

⁶¹ *Whaling in the Antarctic* (Australia v. Japan: New Zealand intervening), Judgment of 31 March 2014, 52. para. 176.

⁶² *Whaling in the Antarctic* (Australia v. Japan: New Zealand intervening), Judgment of 31 March 2014, 62–64. para. 213–222.

⁶³ *Separate Opinion of Judge Cançado Trindade*, para. 87. Lásd www.icj-cij.org/docket/files/148/18146.pdf.

⁶⁴ *Separate Opinion of Judge Greenwood*, para. 1. Lásd www.icj-cij.org/docket/files/148/18150.pdf.

3.3. A NICARAGUA ÁLTAL HATÁRMENTI TERÜLETEKEN VÉGZETT BIZONYOS TEVÉKENYSÉGEK ÜGYE (COSTA RICA V. NICARAGUA) – ÉS A SAN JUAN-FOLYÓ MELLETT ÉPÜLŐ ÚT ÜGYE (NICARAGUA V. COSTA RICA)

A két állam között két ügyben⁶⁵ folyt eljárás a Nemzetközi Bíróság előtt.⁶⁶ Először Costa Rica eljárást kezdeményezett Nicaragua ellen (*Nicaragua által határmenti területeken végzett bizonyos tevékenységek ügye*), mert a felperes állítása szerint az alperes hadseregének katonái jogellenesen bevonultak államterületére, amit a későbbiekben – noha a benyomás tévedésen, konkrétan egy téves Google Térképen alapult – nem kívántak elhagyni, katonai táborokat létesítettek, fenntartva ezzel a jogellenességen alapuló, a nemzetközi jog durva megsértését előidéző állapotot. A határmenti San Juan-folyónál a megszálló nicaraguai csapatok bizonyos építési munkálatokba kezdtek, amelyek – costa ricai érvelés szerint – hatalmas környezeti károkat okoztak a kérdéses határmenti területen, így Costa Rica területén.⁶⁷ Nicaragua részben a tévedésre, részben pedig a saját (vitatott) területi szuverenitására, illetve arra alapozta érvelését, hogy a csatornatisztításra, valamint egyéb hasznos és szükséges munkákra kivezényelt katonák egyébként sem lépték át az államhatárt, miközben Nicaragua még környezeti hatásvizsgálatot is elvégzett a kérdéses szakaszon.

A Nemzetközi Bíróság az ügyben 2011 márciusában hozott végzésében⁶⁸ ideiglenes intézkedésként elrendelte 1) a nicaraguai csapatok visszavonását a costa ricai államterületről, illetve mindkét fél civil, katonai és biztonsági személyzetét a vitatott státusú és hovatarozású területekről; 2) az előbbi ponttól eltekintve costa ricai civil személyzet kiküldését a vitatott státusú területre, de csak a visszafordíthatatlan környezeti károsodás elkerülése céljából (erről a tevékenységről a ramsari egyezmény titkárságát és Nicaraguát előzetesen értesítenie kell); 3) mindkét fél számára, hogy a vitát bonyolultabbá tevő és kiterjesztő, elmélyítő magatartástól tartózkodjanak; illetve 4) mindkét fél számára, hogy a fentiekben taglalt előzetes és ideiglenes intézkedésekről tájékoztassák a Bíróságot.⁶⁹

⁶⁵ *Certain Activities carried out by Nicaragua in the Border Area* (Costa Rica v. Nicaragua) és *Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River* (Nicaragua v. Costa Rica).

⁶⁶ Az ügy alapját is képező jogviták, véleménykülönbségek egyébiránt a 19. században gyökereznek, ezek részletes áttekintését magyarul lásd RAISZ (13. lj.) 281–283. Raisz megjegyzi, hogy a felek eleinte az Amerikai Államok Szervezetének égisze alatt, illetve az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt képzelték el a vita rendezését. Lásd RAISZ (13. lj.) 284.

⁶⁷ A terület a nemzetközi jelentőségű vadvizekről szóló *ramsari egyezmény* szerint védettnek tekinthető, noha ott esőerdők és védett vizes élőhelyek irtása folyt. Lásd 1971-es ramsari egyezmény. Kihirdette: 1993. évi XLII. tv. a nemzetközi jelentőségű vadvizekről, különösen mint a vízimadarak tartózkodási helyéről szóló, Ramsarban, 1971. február 2-án elfogadott Egyezmény és annak 1982. december 3-án és 1987. május 28. – június 3. között elfogadott módosításai egységes szerkezetben történő kihirdetéséről.

⁶⁸ *Certain Activities carried out by Nicaragua in the Border Area* (Costa Rica v. Nicaragua), Order of 8 March 2011, I.C.J. Reports 2011, 8–9. para. 9.

⁶⁹ Vö. *Certain Activities carried out by Nicaragua in the Border Area* (Costa Rica v. Nicaragua), Order of 8 March 2011, I.C.J. Reports 2011, 27–28. para. 86.

2011. december 22-én Nicaragua – egyfajta válaszként – kezdeményezett eljárást Costa Rica ellen (*San Juan-folyó mellett épülő út ügye*) arra hivatkozva, hogy az alperes megsértette Nicaragua területi szuverenitását, és jelentős környezeti károkat okozott a területén (mivel a határterület mellett, a folyó mentén útépitésbe kezdett, aminek igen súlyos környezeti konzekvenciáira mutat rá Nicaragua, részletezve az ökoszisztéma addig tapasztalt módosulásait). A felperes kérelmében kéri a Nemzetközi Bíróságot, hogy mondja ki: 1) a Costa Rica részéről történt cselekmények jogsértő jellegét, 2) ítéljen meg kártérítést a felperesnek, illetve 3) nevesítse annak kötelezettségét, hogy a jövőben előzetes és megfelelő környezeti hatásvizsgálatot kell lefolytatni minden olyan munkálat előtt, amely egy közös határfolyón történik, valamint 4) kötelezze Costa Ricát a további útépitési munkálatok befejezésére (amelyek Nicaragua jogait sértik vagy sérthetik), továbbá a felperes indítványozza, hogy 5) Costa Rica a megfelelő környezeti hatásvizsgálatról, ennek részleteiről szolgáltatson anyagot és bizonyítékot Nicaragua számára (ez a felperes állítása szerint nem történt meg).⁷⁰

Már az eljárások kezdeti fázisaiban is nyilvánvaló volt, hogy a két ügy nem tárgyalható teljesen függetlenül egymástól (ahogyan erre a második ügyben Nicaragua kérelme is következtetni enged), márcsak azért sem, mert egy konkrét jogvita az eredője mindkét ügynek, így bármely ügyben hozott döntés jelentős befolyással lesz a másik ügyre is. Ezért a Bíróság 2013. április 17-én hozott végzésében⁷¹ egyesítette a két ügyet, és 2013 decemberében végzésben határozott egyes kérdésekről.⁷²

Bizakodásra adhat okot az a tény, hogy az utóbbi évek jogfejlődése rámutatott, a Bős-Nagymaros, illetve az Uruguay-folyóra tervezett malmok ügye, az Ecuador és Kolumbia közötti légi permetezés ügye (ha eljárási okok miatt nem is született ítélet az ügyben), valamint az ún. antarktisi bálnavadászat ügye hosszabb távon a nemzetközi környezetvédelmi jogalkotás kiteljesedésével a nemzetközi környezetvédelmi jog fokozatos fejlődését és fejlesztését vonhatja maga után. Ebben lehet nagy szerepe a Costa Rica és Nicaragua között zajló két jogvitának is, különösen azon tény ismeretében, hogy a Nemzetközi Bíróság végzésével elrendelt ideiglenes intézkedés az első volt a hágai testület történetében, amikor kifejezetten környezeti károk elkerülése és a környezeti helyzet romlásának megelőzése érdekében rendelt el ilyen intézkedéseket – függetlenül attól, hogy ezen intézkedések felek általi végrehajtása a későbbiekben korántsem volt problémamentesnek nevezhető.

2015 nyarán az eljárás szóbeli szakasza zajlik, amelynek során Costa Rica kérte a Bíróságtól, hogy 1) utasítsa el Nicaragua kérelmeit; 2) deklarálja, hogy Costa Rica szuverenitása alá tartozik az ügyben vitatott terület, és Nicaragua megsértet-

⁷⁰ *Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 22 December 2011, Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River* (Nicaragua v. Costa Rica).

⁷¹ *Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River* (Nicaragua v. Costa Rica), *Joinder of Proceedings*, Order of 17 April 2013, I.C.J. Reports 2013, 184.

⁷² *Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River* (Nicaragua v. Costa Rica); *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area* (Costa Rica v. Nicaragua), *Provisional Measures*, Order of 13 December 2013, I.C.J. Reports 2013, 398.

te Costa Rica területi szuverenitását és környezeti integritását az 1971-es ramsari egyezményből fakadó kötelezettségek figyelmen kívül hagyásával; nem tájékoztatta Costa Ricát a San Juan-folyót érintő munkálatokról; nem tett eleget a környezeti hatásvizsgálat követelményének; 3) kötelezze arra Nicaraguát, hogy nem folytathat olyan folyami munkálatokat (például kotrás), amelyek olyan méreteket öltenek, hogy Costa Rica területén, annak környezetében károkat okoznak, valamint tiltsa el olyan folyókotrási munkálatoktól, amelyek a San Juan-folyó alsó szakaszát érintik károsan, valamint folytasson le környezeti hatásvizsgálatot, és fizessen kártérítést Costa Ricának az okozott károkért; és 4) szolgáltatson megfelelő biztosítékot és garanciát arra nézve, hogy nem ismétlődik meg Nicaragua jogellenes magatartása, valamint fizesse meg Costa Rica eljárási költségeit.

Nicaragua ellenkérelmében kérte a Bíróságtól 1) Costa Rica kereseti kérelmének és előterjesztéseinek elutasítását; valamint 2) annak deklarációját, hogy a kérdéses terület vonatkozásában Nicaragua teljes szuverenitást élvez, amelyet Costa Ricának tiszteletben kell tartani; Nicaragua jogosult a San Juan-folyón való hajózást elősegítő munkálatok elvégzésére.

A szóbeli szakasz végén (2015. április vége) Nicaragua a következő előterjesztéssel fordult a Bírósághoz: 1) ismerje el a testület, hogy Costa Rica megsértette Nicaragua területi szuverenitását, és károkat okozott nicaraguai államterületen, valamint hangsúlyozza a bírói testület a munkálatok kapcsán releváns nemzetközi szerződéseket (például az 1971-es ramsari egyezmény, az 1992-es biodiverzitás egyezmény⁷³); 2) kötelezze Costa Ricát minden olyan nemzetközi jogot sértő tevékenységének megszüntetésére, amellyel megsértette Nicaragua jogait; és állítsa helyre a *status quo antea*, azaz Nicaragua teljes szuverenitását az adott folyószakaszon, és kötelezze Costa Ricát a felmerülő károk megfizetésére; 3) kötelezze Costa Ricát arra, hogy a jövőben az adott területen ne folytasson fejlesztési tevékenységet megfelelő környezeti hatásvizsgálat nélkül, amelyet megfelelő időben Nicaragua tudomására kell hozni; és tartózkodjon attól, hogy az 1856-os számú úton megfelelő garanciák nélkül veszélyes anyagokat szállítson; és 4) deklarálja, hogy Nicaragua jogosult a San Juan-folyón való hajózást elősegítő munkálatok elvégzésére, ideértve a folyó egyes szakaszain folyókotrási munkálatok lefolytatását annak érdekében, hogy a hajózást akadályozó tényezőket eltávolítsa.

Míg a szóbeli szakasz lezárását követően Costa Rica kérte a Bíróságtól (2015. május eleje), hogy az összes, Nicaragua által előterjesztett kérelmet utasítsa el.

A felek kérelmeiből egyértelműnek tűnik, hogy a Bíróság akár mérőföldkőnek is tekinthető környezeti tárgyú ítélet meghozatala előtt áll, amelynek keretében a határmenti természeti erőforrások (folyóvizek) kapcsán fontos megállapítások megtételére nyílik lehetőség. Megkerülhetetlennek tűnik továbbá például a ramsari egyezmény követelményeinek folyókotrási és egyéb folyómedret érintő munkálatokkal való összehangjáról és a környezeti hatásvizsgálatról való döntés, és az ügyben meghozandó ítélet kapcsán a Bíróság először fog találkozni voltaképpen

⁷³ 1992-es biodiverzitás egyezmény. Kihirdette: 1995. évi LXXXI. tv. a *Biológiai Sokféleség Egyezmény kihirdetéséről*.

azonos súlyú környezeti tárgyú hivatkozásokra, amikor is a felek érvelésében közel azonos súllyal esnek latba környezeti kérdések és érdekek. Ez utóbbi kapcsán nagyban eltérhet az ítélet a Bős-Nagymaros, a papírmalmok és a bálnavadászat ügyeiben hozott ítéletektől, ahol nem voltak ilyen mértékben azonosak és analógok a felek környezeti érdekei, mivel adott esetben egyes felek előterjesztéseiben előtérbe kerültek szerződési jogi (például Szlovákia a bősi vízlépcső ügyében), kutatásra fókuszáló (Japán a bálnavadászat ügyében) és fejlesztésre vonatkozó, sok esetben pedig eljárási természetű (Uruguay a papírmalmok ügyében) érvek. Ez az aszimmetrikus helyzet – látszólag, a periratok ismeretében – a Costa Rica és Nicaragua közötti egyesített ügyben már nem áll fenn, így a két fél közötti környezeti igények és hivatkozások kapcsán a Nemzetközi Bíróság akár a környezeti tárgyú ítélezés legfontosabb mérföldkövét „fektetheti le” szimbolikusan a Békepalotában.

4. KONKLÚZIÓ

A Nemzetközi Bíróság mára eljutott oda, hogy számos környezeti tárgyú ügyben hozott már ítéletet, mi több, a Costa Rica és a Nicaragua közötti egyesített jogvitában további lehetősége mutatkozik egy ambiciózusabb környezeti ítélezési szerepvállalásra, amelyet – többek között – *Cançado Trindade* és *Greenwood* bírók a bálnavadászat ügyhöz fűzött párhuzamos indoklásaikban is hiányoltak már.

A Környezetvédelmi Ügyek Kamarája ugyan 2006-tól nem működik a Bíróságon (ráadásul mandátumát eléje került ügy nélkül fejezte be), továbbá időközben megkezdte működését a tengeri környezet védelmével kapcsolatos ügyekben is eljáró Tengerjogi Törvényszék, valamint az Állandó Választottbíróság égisze alatt elfogadták a természeti erőforrásokkal és környezettel kapcsolatos viták rendezésének kiegészítő szabályait,⁷⁴ azonban a Nemzetközi Bíróság ebbéli mértékadó szerepe továbbra sem kérdőjeleződött meg. Ha környezeti jurisdikcióról beszélünk a nemzetközi jogban, továbbra is a Nemzetközi Bíróság esetjogát kell elsősorban tanulmányoznunk, a Tengerjogi Törvényszék és a választottbíróságok szerepe nem háványította el az ENSZ legfőbb bírói szervének fontosságát a környezeti károkkal kapcsolatos jogviták rendezésében. Egyértelműen megfigyelhető ugyanakkor egy nyilvánvaló trend is, miszerint a környezeti bíráskodás egyfajta „szerves fejlődésen” ment keresztül, amikor a Bíróság – figyelemmel persze az ügyek tárgyára és egymástól merőben eltérő természetére – egyre magabiztosabban foglalt állást a szintén fejlődésben lévő környezetjogi elvek, kötelezettségek vonatkozásában.⁷⁵

⁷⁴ Lásd Permanent Court of Arbitration, *Optional Rules for Arbitration of Disputes Relating to the Environment and/or Natural Resources* és *Optional Rules for Conciliation of Disputes Relating to the Environment and/or Natural Resources*, www.pca-cpa.org/showfile.asp?fil_id=589.

⁷⁵ Philippe Sands öt olyan tényezőt nevesít, amelyek a koherens környezetjogi ítélezés számára akadályt jelentenek, amelyek a következők: a) számos bizonytalan tartalmú szabály és elv jellemzi a területet; b) ezekben a jogvitákban sokszor egymásnak ellentmondó – gyakran természetudományos viták tárgyát is képező – ismeretek és nézetek alapjaiban befolyásolják a jogvita kimenetelét; c) ezekben az ügyekben általában a környezetjogi érvelés mellett megjelenik más jogi érvelés is, amely adott esetben kikristályosodottabb és konkrétabb kötelezettségeket rögzít; d) a fejlődő és

Stephens szerint ugyanakkor a környezeti ügyekben sem minősíthető általánosan a nemzetközi bíraskodás egyfajta intézményes csodaszernek (*panacea*), hiszen az egyedi környezeti rezsimek miatt a jogesetek, állami érdekek és így a megoldások is különbözőek.⁷⁶ Ehhez kapcsolódóan érdemes röviden vizsgálni a Nemzetközi Bíróság Statútuma részes államainak a Statútum 36. cikke szerinti egyoldalú alávetési nyilatkozatait. E szakasz szerint a „*részes Államok bármikor kijelenthetik, hogy ipso facto (önmagában) és külön megegyezés nélkül, minden olyan Állammal szemben, amely ugyanazt a kötelezettséget vállalja, kötelezőnek ismeri el a Bíróság joghatóságát*” bizonyos esetekre nézve. Az államok alávetési nyilatkozataiban ugyanakkor figyelemre méltóak a kivételek, ugyanis ezekre az esetkörökre nézve az adott állam vonatkozásában a Bíróságnak nincs joghatósága. Környezeti tárgyú kivételeket öt állam (Barbados, Lengyelország, Málta, Románia és Szlovákia) esetében találhatunk. Így a viszonyosság fennállása alapján sem ismeri el a Bíróság joghatóságát Barbados a tenger élő erőforrásaival és a tengeri környezet védelmével kapcsolatos jogvitákban;⁷⁷ Lengyelország általában a környezet védelmével kapcsolatos ügyekben;⁷⁸ Málta a tengeri környezet védelmével kapcsolatos vitákban;⁷⁹ míg Románia⁸⁰ és Szlovákia⁸¹ – Lengyelországhoz hasonlóan – általában a környezetvédelemmel kapcsolatos valamennyi jogvitában.

Hosszú utat tett meg maga a Bíróság is, amíg „*a környezet nem absztrakció, hanem életteret, életminőséget és az ember tényleges egészségét jelenti*” tételmondattól, párhuzamos indoklásokban és különvéleményekben fellelhető bátrabb bírósági szerepvállalást felvázoló nézőpontokon és *obiter dicta*-ban megjelenő környezetjogi érvelésen keresztül eljutott oda, hogy immáron a környezeti hatásvizsgálat elvét az általános nemzetközi jog szabályai közé sorolja, és egy függőben lévő ügy kapcsán lehetősége van még ennél is markánsabb környezetjogi tételeket rögzíteni. Kovács Péter szavaival ugyanakkor egyet kell értenünk, aki a történelmi korszak nemzetközi bírói fórumok döntéseit befolyásoló szerepéről írt elmélkedésében rámutat arra, hogy más területekhez (például tengerjog, az ENSZ egyes szervezeti és intézményi kérdései) képest a környezet védelme kapcsán a Nemzetközi Bíróság „már kevésbé volt teátrális”, és igencsak tartózkodó megállapításokat tett.⁸²

A környezeti ügyekben fellelhető általános kötelezettség továbbra is – a Trail Smelter-ügyben hozott választottbírói ítélet óta – a római jogi eredetű *sic utere*

fejlett államok között is jelentős eltérések vannak egyes környezeti tárgyú rendelkezések végrehajtása kapcsán; illetve e) az államok számos környezeti jogvitában alternatív vitarendezési módokban érdekeltek. Vö. Philippe SANDS: „Litigating Environmental Disputes: Courts, Tribunals and the Progressive Development of International Environmental Law” in Tafsir Malick NDIAYE – Rüdiger WOLFRUM (szerk.): *Law of the Sea, Environmental Law and Settlement of Disputes. Liberum Amicorum Judge Thomas A. Mensah* (Leiden – Boston: Martinus Nijhoff 2007) 313–316.

⁷⁶ Tim STEPHENS: *International Courts and Environmental Protection* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 365.

⁷⁷ Lásd www.icj-cij.org/jurisdiction/index.php?p1=5&p2=1&p3=3&code=BB.

⁷⁸ Lásd www.icj-cij.org/jurisdiction/index.php?p1=5&p2=1&p3=3&code=PL.

⁷⁹ Lásd www.icj-cij.org/jurisdiction/index.php?p1=5&p2=1&p3=3&code=MT.

⁸⁰ Lásd www.icj-cij.org/jurisdiction/index.php?p1=5&p2=1&p3=3&code=RO.

⁸¹ Lásd www.icj-cij.org/jurisdiction/index.php?p1=5&p2=1&p3=3&code=SK.

⁸² Vö. Kovács (25. lj.) 169–170.

tuo et alienum non laedas elve, amely nemzetközi jogi köntösben azt jelenti, hogy az államok általános kötelezettsége annak biztosítása és ellenőrzése, hogy a joghatóságuk alá tartozó tevékenységek más államok területeinek és az állami ellenőrzés alá nem tartozó területek környezetében ne okozzanak kárt. Ez ma már a nemzetközi jog corpusának része – ahogyan a Bíróság is állást foglalt a nukleáris fegyverek alkalmazásának jogszerűsége tárgyában hozott tanácsadó véleményében. Viñuales szerint ahhoz képest, hogy az 1970-es évektől milyen nagyszámú és fontosságú környezeti tárgyú szerződést fogadtak el, a Bíróság előtti ügyekben ezek megjelenítése legfeljebb csak „visszafogott” volt. Ugyanakkor azt is leszögezi, hogy a nemzetközi jognak csak nagyon kevés területe ért el olyan gyors fejlődést, mint a nemzetközi környezetvédelmi jog,⁸³ ez pedig hosszabb távon jelentheti a környezeti tárgyú jogviták számának valószínűsíthető növekedését is.

⁸³ Lásd VIÑUALES (8. l.) 258. Erről lásd még Hisashi OWADA: „International Environmental Law and the International Court of Justice” *Iustum, Aequum, Salutare* 2006/3–4. 5–32.

VÁRADI ÁGNES*

A JOGI SZEMÉLYEK JOGÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK ELŐSEGÍTÉSE AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS TAGÁLLAMAI JOGÁBAN**

A jogi személyek hatékony jogérvényesítésének elősegítése témakörében összekapcsolódik az igazságszolgáltatással összefüggő jogok értelmezése (tisztesleges eljárás, joghoz való hozzáférés) az uniós jogi elveknek nemzeti jogokra gyakorolt hatásával (tényleges érvényesülés elve, Alapjogi Charta hivatkozhatósága) és egyes általános perjogi alapkérdésekkel (kereshetőségi jog, perképeség). A téma szoros összefüggést mutat egyes társadalmi érdekek képviselőiténél és védelmének hatékonyságával (nem kormányzati szervek fellépése társadalmi érdekek védelmében), jogpolitikai megfontolásokkal, és költségvetési, gazdasági kérdésekkel is. A tanulmány célja azoknak a szempontoknak a bemutatása, amelyek meghatározhatják a jogi személyek jogérvényesítését elősegítő intézmények rendszerét elsősorban a polgári jogi jellegű jogviták esetében. Ennek részeként kerülnek áttekintésre a jogpolitikai érvek és ellenérvek, az Európai Unió tagállamaiban kialakult szabályozási modellek, valamint az Európai Bíróság gyakorlata az eljárási szabályzatok és az elbírált esetek tükrében.

A jogi személyek hatékony jogérvényesítésének elősegítése az utóbbi időben több okból is előtérbe került az Európai Unióban elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. Ezt példázza többek között az, hogy: a) az Európai Unió Bírósága (EuB) több ügyben¹ is vizsgálta a nem kormányzati szervezetek (NGO-k) joghoz való hozzáféréseinek kérdését, különös tekintettel az Aarhusi Egyezményre² és annak euró-

* PhD, tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: varadi.agnes@tk.mta.hu.

** A tanulmány az MTA TK Jogtudományi Intézetében 2015. január 29-én műhelyvitára bocsátott, „Legal aid for legal persons in the European Union law” című írás alapján készült. A végleges változat elkészítéséhez nagy segítséget jelentettek az opponensek, Somssich Réka és Zódi Zsolt megjegyzései, tanácsai, valamint a műhelyvitán hozzászóló kollégák javaslatai és felvetései, amelyeket ezúton is köszönök.

¹ C-279/12. sz. *Fish Legal és Emily Shirley kontra Information Commissioner és mások* ügyben 2013. december 19-én hozott ítélet [ECLI:EU:C:2013:853]; C-260/11. sz. *The Queen, kérelme alapján David Edwards és Lilian Pallikaropoulos kontra Environment Agency és mások* ügyben 2013. április 11-én hozott ítélet [ECLI:EU:C:2013:221].

² ENSZ Európai Gazdasági Bizottság, a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságának a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhushban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény; a Tanács 2005/370/EK határozata (2005. február 17.) a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságának a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló egyezménynek az Európai Közösség nevében való megkötéséről (HL L 124).

pai uniós jogba történő átültetését szolgáló jogforrásokra³; b) az EuB több ügyben is foglalkozott a természetes és jogi személyek EuB előtti perindítási képességének kérdésével olyan ügyekben, amelyek saját⁴ vagy általuk védett érdekeket érintenek; c) az Európai Bizottság konzultációt folytatott arról, miként lehetne javítani a jogérvényesítési lehetőségeket – különösen az NGO-két – a környezeti ügyekben⁵; d) az európai fogyasztóvédelmi konzultációs csoport (*European Consumer Consultative Group*) megállapította, hogy a hatékony jogérvényesítési mechanizmusok hiánya növeli a fogyasztók kiszolgáltatottságát, egyúttal fokozott együttműködést javasolt a nemzeti hatóságok és a fogyasztóvédő csoportok, szervezetek között;⁶ e) az EuB előtt több esetben⁷ merült fel kérdésként, hogy milyen hatással vannak a DEB⁸-ügyben a jogi személyek támogatását szolgáló jogi segítségnyújtás kapcsán kialakított uniós jogi elvek a nemzeti eljárásjogokra. Ezek a szerteágazó példák jól szemléltetik a jogi személyek joghoz való hozzáféréseivel kapcsolatos probléma sokrétűségét: az az igazságszolgáltatással összefüggő jogok értelmezésén túl az uniós jogi elveknek nemzeti jogokra gyakorolt hatásával, általános perjogi alapkérdésekkel, egyes társadalmi érdekek képviselőinek és védelmének hatékonyságával, jogpolitikai megfontolásokkal, sőt költségvetési, gazdasági kérdésekkel is összefügg.

Jelen tanulmány célja azoknak a szempontoknak a bemutatása, amelyek meghatározhatják a jogi személyeknek nyújtható jogi segítségnyújtásnak a rendsze-

³ Az Európai Parlament és a Tanács 2003/4/EK irányelve (2003. január 28.) a környezeti információkhoz való nyilvános hozzáférésről és a 90/313/EGK irányelv hatályaon kívül helyezésétől (HL L 41); az Európai Parlament és a Tanács 2003/35/EK irányelve (2003. május 26.) a környezettel kapcsolatos egyes tervek és programok kidolgozásánál a nyilvánosság részvételéről, valamint a nyilvánosság részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog tekintetében a 85/337/EGK és a 96/61/EK tanácsi irányelv módosításáról (HL L 156); az Európai Parlament és a Tanács 1367/2006/EK rendelete (2006. szeptember 6.) a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi Egyezmény rendelkezéseinek a közösségi intézményekre és szervekre való alkalmazásáról (HL L 264).

⁴ C-583/11P. sz. *Inuit Tapiriit Kanatami és mások kontra Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa* ügyben 2013. október 3-án hozott ítélet [ECLI:EU:C:2013:625].

⁵ Consultation on Access to justice in environmental matters – options for improving Access to justice at Member State level (Konzultáció a joghoz való hozzáférésről környezeti ügyekben – a jogérvényesítés elősegítésének lehetőségei tagállami szinten), ec.europa.eu/environment/consultations/access_justice_en.htm.

⁶ European Consumer Consultative Group Opinion on consumers and vulnerability (7 February 2013) [Európai Fogyasztói Konzultációs Csoport véleménye a fogyasztók kiszolgáltatottságáról], ec.europa.eu/consumers/archive/empowerment/docs/eccg_opinion_consumers_vulnerability_022013_en.pdf.

⁷ Ezek a kérdések általában megválaszolatlanok maradtak, mivel az esetek többségében az ügy nem tartozott az uniós jog hatókörébe, így az EuB hatáskörének hiányát állapította meg. C-265/13. sz. *Emiliano Torralbo Marcos kontra Korota SA, Fondo de Garantía Salarial* ügyben 2014. március 27-én hozott ítélet [ECLI:EU:C:2014:187] 34. pontja; C-413/12. sz. *Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León kontra Anuntis Segundamano España SL* ügyben 2013. december 5-én hozott ítélet [ECLI:EU:C:2013:800] 42. pontja; C-619/10. sz. *Trade Agency Ltd kontra Seramico Investments Ltd* ügyben 2012. szeptember 6-án hozott ítélet [ECLI:EU:C:2012:531] 52. pontja.

⁸ C-279/09. sz. *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH kontra Bundesrepublik Deutschland* ügyben 2010. december 22-én hozott ítélet [EBHT 2010. I-13849. o.].

rét, elsősorban a polgári jogi jellegű jogviták esetében. Ennek részeként szükséges áttekinteni a jogpolitikai érveket és ellenérveket, valamint az EuB egyre bővülő ítélkezési gyakorlata segítségével az alapjogi (elsősorban a tisztességes eljáráshoz való joggal összefüggő), valamint általános uniós jogi szempontokat, amelyek befolyással lehetnek a jogalkotói mérlegelésre. A jogi személyek jogérvényesítésének a tagállamokban létező modelljei mellett részletes elemzésre kerülnek az EuB eljárási szabályzatai is, különös tekintettel a jogi segítségnyújtás EuB előtti szabályozásának a jogi személyek kereshetőségi jogára vonatkozó gyakorlattal való összefüggésére. Mindezen tényezők áttekintésével megállapíthatók a jogi személyeknek nyújtható, nyújtandó jogi segítségnyújtás uniós jogi keretei, amelyek a fent említett tendenciák miatt a jövőben fontos szerepet játszhatnak a tagállami és uniós jogalkotásban egyaránt.

1. A JOGI SZEMÉLYEK TÁMOGATÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE: PRO ÉS KONTRA

A fenti példák előrevetítenek a jogi személyek jogérvényesítésének támogatásával kapcsolatos több, koncepcionális alapkérdést. Egyrészt, milyen szempontok határozzák meg, hogy egy adott jogrendszerben biztosított-e a jogi személyek számára a hozzáférés a jogi segítségnyújtás intézményeihez? Mely jogpolitikai, gazdasági, társadalmi szempontok játszanak szerepet a mérlegelésben? Másrészt, mekkora ennek a mérlegelésnek a terjedelme? Milyen alapjogi keretfeltételek között állapíthatja meg a jogalkotó a jogi személyek támogatásának módját?

Elsőként a szükségesség problémája említendő, azaz, hogy mely tényezők indokolhatják a jogi segítségnyújtáshoz való jog⁹ kiterjesztését a jogi személyekre.

⁹ Ez a jog ilyen formában – a fontosabb nemzetközi emberi jogi dokumentumok közül – kifejezetten csak az Európai Unió Alapjogi Chartájából (Charta), annak 47. cikkéből vezethető le: „azoknak, akik nem rendelkeznek elégséges pénzeszközökkel, költségmentességet kell biztosítani, amennyiben az igazságszolgáltatás hatékony igénybevételéhez erre szükség van.” Más nemzetközi dokumentumok esetében a hatékony jogérvényesítéshez való jog jelenthet kiindulópontot, amely közvetetten magában foglalja a jogérvényesítés hatékonyságának elősegítését is. Ez az értelmezés következik az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 8. cikkéből („tényleges jogorvoslat”), a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 14. cikkéből (terhelt joga védő kirendeléséhez „ingyenesen, amennyiben nem rendelkezik a védő díjazásához szükséges anyagi eszközökkel”), valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, 1950. november 4-én kelt Egyezmény (EJEE) 6. cikkéből („ha nem állnak rendelkezésére eszközök védő díjazására, amennyiben az igazságszolgáltatás érdekei ezt követelik meg, hivatalból és ingyenesen rendelkezjen ki számára ügyvédet”) is. Ezt a rendszert egészíti ki az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) gyakorlata, amely nemcsak az EJEE rendszerében meghatározó, hanem az EuB gyakorlatában is. A Charta 52. cikk (3) bek.-e szerint ugyanis amennyiben a Charta olyan jogokat tartalmaz, amelyek megfelelnek az EJEE-ben foglaltaknak, akkor „e jogok tartalmát és terjedelmét azonosnak kell tekinteni azokéval, amelyek az említett egyezményben szerepelnek”. Ezt az EuB azzal egészítette ki, hogy az EJEE-ben foglalt „jogok tartalmát és terjedelmét nemcsak az EJEE szövege határozza meg, hanem az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélkezési gyakorlata is”. C-279/09, *DEB*, 35. pont; C-450/06. sz. *Varec SA kontra État belge* ügyben 2008. február 14-én hozott ítélet [EBHT 2008. I-0058. o.] 48. pontja.

A nem-profitorientált szervezetek, jogi személyek esetében a válasz némileg könnyebb: esetükben a jogi segítségnyújtás szükségessége elsősorban abból eredeztethető, hogy a szervezett érdekcsoportok általában hatékonyabban képesek egyes társadalmi érdekek védelmében fellépni. Az egyik ilyen esetkör, ha a felek gazdasági-jogi lehetőségeiben lényeges különbség tapasztalható. Különösen tömegügyletek, így a fogyasztóvédelmi jogviták¹⁰ esetében könnyítheti meg az igényérvényesítést valamely érdekképviselő, jogvédő szervezet részvétele. Az NGO-k perbeli fellépésének hatékonysága körében a másik csoportba azok az ügyek tartoznak, ahol részben vagy egészben társadalmi szintű érdekeket hatékonyabban tudnak képviselni, mint az egyén,¹¹ hiszen a jogérvényesítés szükségessége abból ered, hogy össztársadalmi vagy legalábbis jelentős csoportokat érintő érdekről van szó,¹² például a már említett környezeti ügyekben¹³ vagy általános emberi jogi ügyekben történő¹⁴ fellépés esetén. [Már ehelyütt érdemes utalni arra, hogy a kereshetőségi jog korlátozottsága miatt a jogérvényesítésük a pénzügyi szempontok mellett perjogi akadályokba is ütközhet.]

Profitorientált vállalkozások esetében a helyzet több szempontból nehezebb: esetükben mind a jogalkotó,¹⁵ mind a jogirodalom¹⁶ részéről előfordul olyan megköze-

¹⁰ C-472/10. sz. *Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság kontra Invitel Távközlési Zrt.* ügyben 2012. április 26-án hozott ítélet [ECLI:EU:C:2012:242] 33–36. pontjai.

¹¹ Ez a megállapítás is szemlélteti, hogy jelen tanulmány nem osztja azon szerzők álláspontját, akik szerint a jogi személyek jogérvényesítése mögött kizárólag gazdasági megfontolások állhatnak, a civil társadalom érdekérvényesítésében pedig csak mint eszközök, de nem tevékeny tagok vehetnek részt. Gilian K. HADFIELD: „The Price of Law: How the Market for Lawyers Distorts the Justice System” *Michigan Law Review* 2000/4. 1000. Idézi: María Solange MAQUEO RAMIREZ: *Elementos económicos y constitucionales en el análisis de la asistencia jurídica gratuita* [doktori értekezés] (Salamanca: 2011) 273–274, gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/110466/1/DEA_Maqueo_Ramirez_MS_ElementosEconomicos.pdf.

¹² Ezekben az ügyekben ráadásul különösen fontos szerepe van a nyilvánosságnak; ahogyan Eleanor Sharpston főtanácsnok fogalmazott: „*the fish cannot go to court*” (a halak nem perelhetnek). Janez POTOČNIK (European Commissioner for Environment): “*The fish cannot go to Court*” – *the environment is a public good that must be supported by a public voice* [előadás, elhangzott 2012. 11. 23-án Brüsszelben], europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-12-856_en.htm.

¹³ A joghoz való hozzáférés és a környezeti jog összefüggéseiről uniós kontextusban lásd Charles PONCELET: „Access to Justice in Environmental Matters – Does the European Union Comply with its Obligations?” *Journal of Environmental Law* 2012/2. 287, 309.

¹⁴ Vinodh JAICHAND: „Public Interest Litigation Strategies for Advancing Human Rights in Domestic Systems of Law” *Sur – Revista Internacional de Direitos Humanos* 2004/1. 126, www.scielo.br/scielo.php?pid=S1806-64452004000100006&script=sci_arttext&tlng=en.

¹⁵ Így pl. a német *Zivilprozessordnung* (ZPO) 116. §-a szerint jogi személyek és perképességgel rendelkező szervezetek akkor részesíthetők csak költségmentességben, ha igazolják, hogy a perköltségeket maguk nem tudják teljesíteni sem a maguk, sem a bennük gazdasági érdekeltséggel rendelkező harmadik személyek rendelkezésére álló forrásokból. Egyes szerzők szerint emiatt jogi személyek csak rendkívül kevés esetben részesülhetnek költségmentességben. Dieter WEBER – Peter FÖRSCHLER: *Der Zivilprozess: Eine Einführung in Forderungsmanagement, Zivilprozess und Zwangsvollstreckung* (München: Vahlen 2013) 40.

¹⁶ Az EJEB egy konkrét ügyben a jogi segítségnyújtás francia szabályozása kapcsán úgy foglalt állást, hogy nem sérti az EJEE rendelkezéseit, hogy csak természetes személyek és nem profitorientált szervezetek részesülhetnek jogi segítségnyújtásban, mivel a profitorientált vállalkozásoknak a francia jog adójóváírás lehetőségét biztosította a perköltségek körében (igazodva azok sajátosságaihoz). EJEB, *VP Diffusion Sarl kontra Franciaország* ügyben (14565/04) 2008. augusz-

lítés, hogy azok maguk – tevékenységük eredményeként – vagy a tagjaik révén rendelkeznek olyan forrásokkal, vagy forrás-lehetőségekkel (például hitel), amelyekhez szükség esetén nyúlhatnak.¹⁷ Egyes szerzők arra is hivatkoznak, hogy a jogi személy mögött álló személyek a korlátolt felelősség révén már így is kedvezményes helyzetben vannak a jogi személy által viselendő költségek, kötelezettségek vonatkozásában, így a további támogatásuk nem indokolt.¹⁸ Érdemes azonban figyelembe venni azt a tényt is, hogy profitorientált vállalkozások esetében is előfordulhatnak olyan körülmények, ahol az igényérvényesítés támogatásának hatásai túlmutatnak az egyedi jogvitán. Kiindulva egy fizetésképtelen helyzetben lévő vállalkozás esetéből, jogérvényesítésének jogi segítségnyújtással történő támogatása nemcsak, illetve nem elsősorban a fizetésképtelen piaci szereplő helyzetét könnyítené meg, hanem annak hitelezői számára járna előnyökkel: sikeres igényérvényesítés esetén a kielégítés alapját képező vagyon növekedése révén, pervesztesség esetén pedig azzal, hogy a perköltségek nem csökkentik a kielégítésre rendelkezésre álló forrásokat.¹⁹ A gazdasági válság időszakában különösen sok nehézséget okozó körbetartozások esetében a jogi segítségnyújtás – más jogintézményekkel együtt – megkönnyítheti az igényérvényesítést és a likviditás helyreállítását, megelőzve további, nagyobb társadalmi problémák kialakulását. Így szólhatnak gazdasági, jogi és társadalmi érvek is a profitorientált jogi személyek jogérvényesítésének állami támogatása mellett. Mindazonáltal nem hagyható figyelmen kívül ennek a jogpolitikai kérdésnek a nemzetgazdasági tényezőkkel, főként a költségvetés teljesítőképességével való szoros összefüggése,²⁰ valamint az

tus 26-án hozott ítélet. Tamara HERVEY [et al.] (szerk.): *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary* (Oxford: Hart 2014) 1271.

¹⁷ Egy konkrét ügyben egy portugál bíróság előzetes döntéshozatali kérelmében felvetette, hogy a profitorientált tevékenységet folytató jogi személyek kizárása a jogi segítségnyújtás köréből összeegyeztethető-e a hatékony jogvédelem elvével. Mivel azonban az ügy nem tartozott az unió jog hatáskörébe, az EuB hatáskörének hiányát állapította meg. C-258/13. sz. *Sociedade Agrícola e Imobiliária da Quinta de S. Paio Lda kontra Instituto da Segurança Social IP* ügyben 2013. november 28-án hozott végzés [ECLI:EU:C:2013:810].

¹⁸ Juan José BONILLA SÁNCHEZ: *Personas y derechos de la personalidad* (Madrid: Reus 2010) 303.

¹⁹ Ez az érv jelent meg pl. a spanyol alkotmánybíróság STC 117/1998. sz. ítéletében is, tribunalconstitucional.es/es/jurisprudencia/Paginas/Sentencia.aspx?cod=20245.

²⁰ Az Európa Tanács igazságszolgáltatás hatékonyságának értékelésével foglalkozó bizottsága (CEPEJ) részletes értékelést folytatott le a jogi segítségnyújtásra fordított költségvetési összegek és az igénybevételek gyakorisága körében. Megállapítást nyert, hogy nemcsak a jogi segítségnyújtás feltételei, hanem a nyújtott összegeknek a felosztása (ügyvédi költségekre, illetékekre, egyéb díjakra) jelentős eltérést mutatnak a vizsgált országokban. A 2010-es adatok alapján Németországban százezer lakosként nyolcszázhatvan volt a jogi segítségnyújtásban részesített ügyek aránya, egy ügyben pedig átlagosan ötszáznegyven euró költségvetési támogatást biztosítottak. Ausztriában ugyanez az arány kettőszázötvenhárom ügy/százezer lakos és ezerharminc euró/ügy volt; Bulgáriában ötszázhatvan-nyolc ügy/százezer lakos és kilencvenhárom euró/ügy; Magyarországon pedig nyolcvan ügy/százezer lakos és harmincnegyzven euró/ügy volt. The European Commission for the Efficiency of Justice: CEPEJ Report Evaluating European Judicial Systems (2012) 67–68, coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2012/Rapport_en.pdf. A költségvetési ráfordítások további részletes összehasonlító elemzése: Jean-Paul JEAN – Hélène JORRY: *Judicial Systems of the European Union Countries* (2013) 11, coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2012/CEPEJ%20pays%20UE%20rapport%20JPJ-HJ%20V%20finale%2025%20juin%202013_ariial10_final_en.pdf.

a tényező sem, hogy amennyiben a jogosultság feltételei nem megfelelően kidolgozottak, az jelentős, indokolatlan munkaterhet róhat a bírósági rendszerre is.²¹ Éppen ezért tekinthető az európai uniós országok perjogi szabályozásában gyakorinak az a megoldás, melyben a jogi személyeknek nyújtható jogi segítségnyújtást korlátokhoz kötik.

2. A JOGALKOTÓI MÉRLEGELÉS KERETEI

Ezen a ponton merül fel a problémakör másik koncepcionális kérdése: milyen alapjogi és uniós jogi feltételrendszer határozza meg a jogi segítségnyújtás jogi személyekre történő kiterjesztését; mely elvek határolják le a jogalkotói mérlegelést?

Elsőként – hivatkozva az EuB már említett jogeseteire – arra a kérdésre szükséges válaszolni, hogy a jogi személyek jogérvényesítésének elősegítése hogyan, milyen módon kapcsolódik a tisztességes eljáráshoz való jogból levezethető állami, jogalkotói kötelezettségek rendszeréhez. A legáltalánosabb kiindulópontot a DEB-ügyben hozott határozat jelentheti, amely a Chartának a hatékony jogérvényesítéshez való jog uniós kereteit rögzítő 47. cikkét értelmezve kimondta, hogy az nem tartalmaz olyan megállapítást, amely természetes személyekre korlátozná ezt a jogot.²² Ez a kijelentés viszont felveti a kérdést, hogy amennyiben a jogi személyek is jogosultak lehetnek jogi segítségnyújtásra, akkor ezt nem a természetes személyekkel azonos feltételek mellett kellene számukra biztosítani? Az EuB azonban nem adott egyértelmű választ, mindössze annyit rögzített, hogy a jogi személyek esetében a jogalkotónak sokkal szélesebb körű mérlegelési jogköre van azzal, hogy a jogi személyek támogatásának feltételeit nem állapíthatja meg önkényesen.²³

Ez pedig átvezet a második kérdéshez: az uniós jognak mely, a Chartán kívüli egyéb általános követelményeit kell figyelembe venni a jogi személyek jogi segítségnyújtási mechanizmusának meghatározásakor? Az EuB gyakorlata értelmében nem ellentétes az uniós joggal, ha egyes szociális juttatások, támogatások rendszerének kialakításánál a jogalkotó figyelembe veszi a költségvetés teljesítőképességét.²⁴ Mindazonáltal ez a mérlegelés nem vezethet sem a jog kiüresedéséhez, sem más általános uniós jogi alapelvek sérelméhez. A feltételek objektivitásának fent említett követelményén túl – részben a DEB-ítéletből is következően – kiemelt

²¹ Christoph G. PAULUS: *Zivilprozessrecht: Erkenntnisverfahren, Zwangsvollstreckung und Europäisches Zivilprozessrecht* (Heidelberg – Dordrecht – London – New York: Springer 2013) 72–73.

²² Az EuB érvelése azon alapult, hogy a Charta VI. Fejezetében foglalt valamennyi jog személyi hatálya azonos megfogalmazást tartalmaz, mint a 47. cikk vonatkozó rendelkezése. Így ha a jogi segítségnyújtás körében csak a természetes személyekre korlátozódna a jog, akkor az magával vonná olyan jogok hatályának szűkítését, mint a jogorvoslathoz való jog. Ez pedig mindenképpen ellentétes lenne a Charta céljával. C-279/09, DEB, 39–40 pont.

²³ Ezt a követelményt az EuB az EJEB gyakorlatából vezette le: C-279/09, DEB, 49. és 61. pontjai.

²⁴ C-571/10. sz. *Servet Kamberaj kontra Istituto per l'Edilizia sociale della Provincia autonoma di Bolzano (IPES) és mások* ügyben 2012. április 24-én hozott ítélet [ECLI:EU:C:2012:233] 70–75. pontjai.

szerephez jut a hatékonyság kérdése.²⁵ Amikor ugyanis a német *Kammergericht* előterjesztette az előzetes döntéshozatali kérelmet, akkor a kérdése arra irányult, hogy:

„[a]ggályos-e az olyan nemzeti szabályozás, amely szerint a bíróság előtti igényérvényesítés költségei előlegezésétől függ, és jogi személy még akkor sem részesülhet költségmentességben, ha nem tudja megfizetni ezt az előleget, tekintettel arra, hogy a kártérítési jog feltételeinek, valamint az állam [uniós] jog alapján fennálló felelősségének megállapítása iránti tagállami eljárásnak a nemzeti szabályozása nem teheti gyakorlatilag lehetetlenné vagy túlzottan nehézé az említett felelősség elvei szerinti kártérítéshez jutást?”²⁶

Az EuB azonban átfogalmazta a kérdést, és az ítéletben már azt vizsgálta, hogy a hatékony bírói jogvédelem elvével ellentétes-e az előzetes döntéshozatali kérelemben ismertetett nemzeti szabályozás.²⁷ Az EuB által választott megoldást kétféleképpen értékelhetjük: Az egyik lehetséges felfogás, hogy az EuB azért vonta ki a tényleges (hatékony) érvényesülés elvét a vizsgált kérdésből, mert tisztában volt a kérdés messzemenő pénzügyi kihatásaival. Az általános uniós jogi alapelvre alapozott döntés ugyanis nem csak Németországban, hanem az Unió más tagállamaiban is jelentős problémákhoz vezethetett volna, hiszen az ügy tulajdonképpen az uniós jogon alapuló állami felelősség hatékony kikényszeríthetőségét érintette.²⁸ Ez az érv az egyik oldalon racionálisnak tűnik, két szempontból azonban megkérdőjelezhető. Egyrészt az EuB-nak a konkrét ügyben kifejtett érvelése jelentős mértékben támaszkodott az EJEB gyakorlatára, már pedig utóbbi fórum – rendeltetése miatt – sokkal kevésbé veszi, veheti figyelembe döntéseinek gazdasági kihatásait, mint az EuB. Másrészt pedig a hatékony érvényesülés elvéből az nem következik, hogy természetes és jogi személyek számára ugyanazon jogintézményeket kellene biztosítani a jogérvényesítésük elősegítésére, mindössze az, hogy az uniós jogból következő jogok érvényesítése nem válhat lehetetlenné vagy aránytalanul nehézé.²⁹

Ezért inkább az a felfogás tűnik megfelelőnek, amely szerint az EuB azért fogalmazta át a kérdést, és helyezte át a hangsúlyt a tényleges érvényesülés elvéről a

²⁵ A tényleges érvényesülés mint uniós jogi alapelv értelmezése kapcsán: Koen LENAERTS – Ignace MASELIS – Kathleen GUTMAN: *EU Procedural Law* (Oxford: Oxford University Press 2014) 111; Anne THIES: „General Principles in the Development of EU External Relations Law” in Marise CREMONA – Anne THIES (szerk.): *The European Court of Justice and External Relations Law* (Oxford: Hart 2013) 155–157; Markus FRISCHHUT: *Grundlagen des Rechts der Europäischen Union* (Wien: Linde 2013) 49–51.

²⁶ C-279/09, *DEB*, 26. pont.

²⁷ C-279/09, *DEB*, 33. pont.

²⁸ Burkhard HESS: „Procedural Harmonisation in a European Context” in X. E. KRAMER – C. H. van RHEE (szerk.): *Civil Litigation in a Globalising World* (The Hague: Springer 2012) 167.

²⁹ C-2/06. sz. *Willy Kempter KG kontra Hauptzollamt Hamburg-Jonas* ügyben 2008. február 12-én hozott ítélet [EBHT 2008. I-00411. o.] 57. pontja; C-33/76. sz. *Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG kontra Landwirtschaftskammer für das Saarland* 1976. december 16-án hozott ítélet [EBHT 1976. 01989. o.] 5. pontja; C-432/05. sz. *Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd kontra Justitiekanslern* ügyben 2007. március 13-án hozott ítélet [EBHT 2007. I-02271. o.] 43. pontja.

hatékony jogvédelem elvére,³⁰ mert így lehetősége nyílt az alapjogokra való hivatkozás alkalmazási körének pontosabb meghatározására. Megállapította ugyanis, hogy a bírói jogvédelem hatékonysága nemcsak az uniós joggal szemben támasztott követelmény, hanem az egyes tagállami belső jogokban kidolgozott intézményeknek, alkalmazott intézkedéseknek is összhangban kell lenniük a jogérvényesítés hatékonyságának Chartában foglalt garanciáival.³¹ Egyes szerzők – továbbmenve – azt állítják, hogy az EJEE-ből a jogi személyek részére a jogi segítségnyújtásnak még a DEB-ítéletben kidolgozott – meglehetősen puha – keretfeltételei sem vezethetők le egyértelműen,³² ezért a DEB-ítélet annak példája, amikor a Chartában biztosított jogok szélesebbek az EJEE-ben biztosítottaknál.³³ Így tulajdonképpen a hatékony jogvédelem e speciális biztosítékának egységes értelmezése jött létre az Unióban.

A jogalkotói mérlegelés körében figyelembe veendő további minimumszabályok körét elsősorban az EuB szociális területen hozott határozatainak figyelembevételével állapíthatjuk meg, hiszen ezek a joggyakorlás feltételeinek költségvetési meghatározottsága miatt sok hasonlóságot mutatnak a jogi segítségnyújtás problémakörével. Ezek megerősítik, hogy a mérlegelés során figyelembe veendő minimum elvárás³⁴ különösen a hatékony érvényesülés biztosítása, a feltételek objektív meghatározása³⁵ és az egyenlő bánásmód megteremtése.³⁶ Ezen elvek, mérlegelési keretek felvázolását követően megvizsgálandó, hogy az európai uniós tagállamokban milyen modellek alakultak ki a jogi személyek jogi segítségnyújtásban részesítésére.

³⁰ Johannes SAURER: *Der Einzelne im europäischen Verwaltungsrecht* (Tübingen: Mohr Siebeck 2014) 151.

³¹ Marek SAFJAN: „Areas of Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: Fields of Conflict?” *EUI Working Paper Law* 2012/22. 12. Továbbá Koen LENAERTS: „Die EU-Grundrechtcharta: Anwendbarkeit und Auslegung” *Europarecht* 2012/1. 6.

³² Sybe DE VRIES – Ulf BERNITZ – Stephen WEATHERILL: *The Protection of Fundamental Rights in the EU After Lisbon* (Oxford: Hart 2013) 74.

³³ Sybe DE VRIES: „The Protection of Fundamental Rights Within Europe’s Internal Market After Lisbon – An Endeavour for More Harmony” *The Europa Institute Working Paper* 4/10. 22.

³⁴ Egy menedékjogi tárgyú ügyben az EuB megállapította, hogy a befogadóhálózat telítettsége (mint az állam rendelkezésére álló pénzügyi és infrastrukturális lehetőségek szűkössége) nem indokolhatja a menedékjogot kérőkre vonatkozó minimumszabályoktól való eltérést: „E tekintetben hangsúlyozni kell, hogy a tagállamok feladata, hogy a menedékkérők befogadása minimumszabályainak e szervezetek által történő tiszteletben tartását felügyeljék, mivel a befogadó hálózat telítettsége nem igazolhatja az e szabályok tiszteletben tartásától való bármely eltérést.” C-79/13, *Federaal agentschap voor de opvang van asielzoekers kontra Selver Saciri és mások* ügyben 2014. február 24-én hozott ítélet [ECLI:EU:C:2014:103] 50. pontja.

³⁵ Egy egészségügyi termékek finanszírozásával kapcsolatos (és ezért egyben a jelenlegi vizsgálat tárgyán némileg túlmutató, az áruk szabad áramlásával is összefüggő) ügyben az EuB megállapította, hogy az uniós jog nem akadályozza, hogy „a tagállamok egészségbiztosítási rendszereik pénzügyi egyensúlya érdekében a gyógyszerészeti termékek fogyasztásának szabályozására intézkedéseket hozzanak”, de egyben biztosítani kell, hogy a „pénzügyi ösztönzők rendszere objektív ismérvekben alapul, és nem tesz hátrányos megkülönböztetést”. C-62/09. sz. *The Queen, kérelme alapján Association of the British Pharmaceutical Industry kontra Medicines and Healthcare Products Regulatory Agency* ügyben 2010. április 22-én hozott ítélet [EBHT 2010. I-03603. o.] 36–37. pontjai.

³⁶ Egy szociális ellátásokkal kapcsolatos ügyben az EuB azt is kimondta, hogy az egyenlő bánásmód követelményét akkor is alkalmazni kell, ha az adott szektorra irányadó jogforrás (a konkrét esetben egy irányelv) nem tartalmaz arra való utalást. C-571/10, *Servet Kamberaj*, 85. pont.

3. A JOGI SZEMÉLYEK JOGÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK ELŐSEGÍTÉSE – TAGÁLLAMI MODELLEK³⁷

A tagállami modellek felvázolása során az első csoportot azok a nemzeti jogok képezik, amelyekben a jogi személyek számára a jogi segítségnyújtás igénybevétele kifejezetten kizárt. Ezzel a megoldással találkozhatunk Lettország,³⁸ Románia³⁹ vagy Luxembourg⁴⁰ esetében. Bár ez a megoldás jelentősen egyszerűsíti a jogalkotó helyzetét – hiszen elmaradnak a fent részletezett bonyolult, számos érdek és elvárás közötti egyensúlyozást igénylő helyzetek –, a DEB-ítélet után annak fenntartása több szempontból vitathatóvá vált. Jól példázza ezt Ausztria esete. Az osztrák *Zivilprozessordnung* egy módosítása miatt 2009. július 1-je és 2012. december 31-e között kizárólag természetes személyek igényelhetek jogi segítségnyújtást a polgári perben. A módosítás mellett három érv szólt. Egyrészt, hogy az uniós tagállamok többsége, sőt még a jogi segítségnyújtásról szóló irányelv⁴¹ is kizárja a jogi személyek támogatását. Másrészt, a jogalkotó azzal érvelt, hogy ezzel a módosítással csökkenthető a visszaélések veszélye, különösen a fizetéseképtelenségi eljárásokban. Harmadrészt, a jogalkotó szerint a jogi személyek bonyolult jogosultsági feltételeinek ellenőrzése miatt, a jogosultságuk kizárása csökkentheti a bíróságok munkaterhét.⁴² A DEB-ítélet azonban a módosítás ellenzőinek szolgáltatott hivatkozási alapot.⁴³ Így az osztrák alkotmánybíróság normakontroll eljárására került sor, amelyben megállapítást nyert, hogy a jogi személyek kizárása ellentétes az egyenlő bánásmód elvével.⁴⁴ Így a hatályos osztrák szabályozás – a később ismertető német modellhez hasonlóan – tartalmaz lehetőséget a jogi személyek igényérvényesítésének jogi segítségnyújtás formájában történő támogatására.

A második modellt – és egyben a másik végletet – azon országok szabályozása jelenti, ahol a jogi személyek a természetes személyekkel azonos feltételek mellett jogosultak jogi segítségnyújtásra. A hatékony jogvédelem elvének e széles körű

³⁷ Jelen fejezetnek nem célja valamennyi uniós tagállam szabályozásának részletes ismertetése.

A tanulmány ehelyütt mindössze arra törekszik, hogy felvázoljon egyes modelleket, szabályozási csoportokat, amelyek lehetővé tehetik a jogalkotói megközelítés elemzését.

³⁸ Az állam által biztosított jogi segítségnyújtásról szóló törvény 1. és 3. szakasza: *likumi.lv/doc.php?id=104831*.

³⁹ A polgári ügyekben alkalmazható jogi segítségnyújtásról szóló GEO51/2008 rendelet 4. szakasza: *dreptonline.ro/legislatie/ordonanta_instituire_ajutor_materie_civila_oug_51_2008.php*.

⁴⁰ Lásd *mj.public.lu/services_citoyens/assistance_judiciaire/beneficiaires/index.html*.

⁴¹ A Tanács 2003/8/EK irányelve (2003. január 27.) a határon átnyúló vonatkozású jogviták esetén az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés megkönnyítése érdekében az ilyen ügyekben alkalmazandó költségmentességre vonatkozó közös minimumszabályok megállapításáról, HL L026.

Terjedelmi okok miatt – mivel a jogi személyekre az irányelv hatálya nem terjed ki – a tanulmány nem tartalmazza az irányelv részletes ismertetését.

⁴² Az összefoglalás alapja Peter G. MAYR: *Die zivilverfahrensrechtlichen Neuerungen des Budgetbegleitgesetzes* (2009) 7, *uibk.ac.at/zivilverfahren/aktuelles/budgetbegleit_uebersicht.pdf*.

⁴³ Mathias REIMANN (szerk.): *Cost and Fee Allocation in Civil Procedure* (Dordrecht – Heidelberg – London – New York: Springer 2011) 76.

⁴⁴ Verfassungsgerichtshof, a G 26/10-11. sz. ügyben, 2011. október 5-én hozott ítélet 45. pontja.

(kiterjesztő, és emiatt ritkának mondható) értelmezését követi például a cseh⁴⁵ és a lengyel,⁴⁶ és a polgári perjogi szabályozás.

A harmadik lehetőséget az jelenti, ha a jogalkotó biztosítja ugyan a jogi személyek igényérvényesítésének elősegítését, de a jogi segítségnyújtás igénybevételének lehetőségét esetükben valamely szempontból szűkítően határozza meg a természetes személyekhez képest. A korlátozás szempontjai közül elsőként az a megoldás emelhető ki, amikor a jogalkotó egyszerűen szigorúbb feltételeket állapít meg a jogi személyek számára. Ennek példája a már említett német modell, ahol egyrészt igazolni kell, hogy sem a kérelmező jogi személynek, sem a benne gazdasági érdekeltséggel rendelkező (mögötte álló) személyeknek nincs megfelelő forrása a pereskedés költségeinek fedezésére; másrészt pedig bizonyítandó, hogy a konkrét ügyben az igényérvényesítés elmaradása ellentétes lenne a közérdekkel.⁴⁷ Míg az első, anyagi forrásokra vonatkozó esetben megállapíthatunk párhuzamokat a természetes személyek számára előírt feltételekkel (a család anyagi helyzete általában figyelembevételre kerül); a második, a közérdekkel összefüggő feltételt mindenképpen szűkítő, addicionális feltételként értelmezhetjük a jogi személyek esetében.⁴⁸

Szintén megoldást jelenthet, ha a jogalkotó a jogi segítségnyújtásban részesíthető jogi személyek körét szűkíti. Erre jelent példát a jogi segítségnyújtásról szóló spanyol törvény,⁴⁹ amelynek 2. § c) pontja szerint a közhasznú társaságok és bejegyzett alapítványok lehetnek jogosultak jogi segítségnyújtásra, amennyiben nem rendelkeznek az igényérvényesítéshez szükséges forrásokkal. Erre a lehetőségre tekintettel a törvény 3. § (5) bekezdése a rászorultság fogalmának jogi személyek esetében alkalmazandó definícióját adja: a jogosultság akkor áll fenn, ha a jogosult szervezet, illetve alapítvány igazolja, hogy a megelőző adóévben mérleg szerinti eredménye nem haladta meg az IPREM (*Indicador Público de Renta de Efectos Múltiples*; állami jövedelemmutató) háromszorosát. Megjegyzendő, hogy a törvény 2. § b) pontja és a második kiegészítő rendelkezés lehetővé teszi egyes intézmények (társadalombiztosítási intézmények, Vöröskereszt, fogyasztóvédelmi szervezetek, fogyatékkal élőket segítő közhasznú szervezetek) számára, hogy további feltételek igazolása nélkül is részesülhessenek jogi segítségnyújtásban.⁵⁰

⁴⁵ *A polgári perrendtartásról szóló 99/1963 Sb. tv.* 138. szakasza, zakonyprolidi.cz/cs/1963-99.

⁴⁶ *A polgári peres eljárás költségeiről szóló 2005. évi tv.* 103. szakasza, isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20051671398.

⁴⁷ A ZPO 116. szakasza, gesetze-im-internet.de/zpo/_116.html.

⁴⁸ A természetes személyek jogosultsági feltételei körében előírt egyéb, objektív kritériumok (elsősorban a rosszhiszeműség hiánya) a ZPO 116. § értelmében jogi személyek esetében is megfelelően irányadók.

⁴⁹ *1/1996. tv. az ingyenes jogi segítségnyújtásról*, boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1996-750.

⁵⁰ Ez a megoldás több szempontból hasonlít az olasz szabályozásra, ahol nonprofit-szervezetek és nem gazdasági tevékenységet végző egyesületek szintén jogosultak lehetnek jogi segítségnyújtásra a polgári perben. (Bár a bírósági költségekről szóló törvény 74. §-ában foglalt általános rendelkezés szerint csak „polgárok” lehetnek jogosultak a támogatásra, a 119. § kifejezetten szól a fent említett szervezeteknek nyújtható támogatásról.) Lásd altalex.com/documents/news/2014/09/10/patrocino-a-spese-dello-stato#parte3.

A jogi személyek korlátozott hozzáférésén alapuló modellek harmadik típusát az az eset jelenti, amikor a jogalkotó a tárgyi hatályt korlátozza jogi személyek esetében, azaz a támogatásoknak csak bizonyos formáit teszi elérhetővé számukra. Ennek példaként a magyar perjogi szabályozás említhető. A jogi segítségnyújtás fő formáját a hatályos polgári perrendtartásban szabályozott költségmentesség⁵¹ jelenti, amelyet a jogalkotó *expressis verbis* csak természetes személyek számára tesz elérhetővé. Az illetékekről szóló törvény (Itv.)⁵² azonban egy szűkebb körű támogatás, a személyes illetékfeljegyzési jog körében nem zárja ki egyértelműen a jogi személyek támogatását. Mindazonáltal a törvény további szakaszi nem tartalmaznak iránymutatást arra nézve, hogy jogi személyek esetében milyen módon lehet/ kell a jogosultságot megállapítani. Ez azonban nem jelenti, hogy a jogi személyek kiesnének e kedvezmény hatálya alól. A költségmentesség engedélyezésének alapjául szolgáló körülmények igazolásáról szóló 2/1968. (I. 24.) IM rendelet 1. § (3) és (4) bekezdése ugyanis részletes szabályokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy jogi személyek és jogi személyiség nélküli gazdálkodó szervezetek hogyan tudják a jogosultságukat igazolni illetékfeljegyzési jog kérése esetén. Ebből az következik, hogy a magyar jogban – a jogi segítségnyújtás fogalmát sztrikten, kifejezetten rászorultsági támogatásként⁵³ értelmezve – csak az illetékfeljegyzési jog biztosított a jogi személyeknek. Megjegyzendő azonban, hogy az Itv. 5. § (2) – (4) bekezdése egyes társadalmi, közhasznú célokat ellátó szervezetek (például egyházak, alapítványok) számára illetékmentességet is biztosít azzal a feltétellel, hogy igazolják, a korábbi adóévben vállalkozási tevékenységből származó jövedelmük után társasági adófizetési kötelezettségük nem keletkezett. Ezek a támogatások együttesen szolgálják a jogi személyek jogérvényesítésének – részben rászorultsági alapú, részben tevékenységhez kapcsolódó –, a természetes személyekhez képest szűkebb körű támogatását.

4. JOGI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG ELŐTT

Érdekes tapasztalatokkal szolgálhat annak vizsgálata, hogy az EuB hogyan értelmezi a jogi személyek támogatása kapcsán saját maga által kidolgozott elveket, azaz, hogy az EuB előtt folyamatban lévő eljárásokban mely személyek és milyen feltételekkel igényelhetnek költségmentességet.

A Bíróság előtti eljárásokat tekintve a helyzet több szempontból egyszerűbbnek tűnik, hiszen a Bíróság és a Törvényszék közötti hatáskörmegosztásból⁵⁴ adódóan a Bíróság előtt magánfelek jóval ritkábban vesznek részt. A Bíróság eljárási szabályzata magánfelek közvetlen keresetei vonatkozásában nem tartalmaz külön rendelkezést. Ez arra vezethető vissza, hogy ilyen keresetek a Bíróság elé csak a Törvényszék íté-

⁵¹ A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. tv. 84. szakasza.

⁵² Az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. tv. 59–61. szakaszai.

⁵³ A jogi segítségnyújtás fogalmának részletes értelmezéséhez lásd Ágnes VÁRADI: *Verfahrenshilfe im Zivilprozess* (Hamburg: Dr. Kovac 2014).

⁵⁴ Lásd curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/#competences; curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7033/#compet.

lete elleni fellebbezés okán kerülhetnek. Azaz vélelmezni kell, hogy közvetlen keresetek esetében a Törvényszék költségmentességről hozott döntése az egész eljárásban, ideértve a jogorvoslatot is, irányadó. A Bíróság eljárási szabályzata arra az esetre tér csak ki, ha az előzetes döntéshozatali eljárásban az alapügy felei kívánnak véleményt kifejteni. Az eljárási szabályzat erre vonatkozó rendelkezése nem tartalmaz korlátozást arra, hogy mely személyek terjeszthetnek elő költségmentességi kérelmet:

„Ha az alapeljárásban részt vevő fél az eljárás költségeit teljes egészében vagy részben nem képes viselni, az eljárás során bármikor költségmentességet kérelmezhet.”⁵⁵

Így a jogi személyek sem kizártak a kedvezmény köréből. A kérelmezőnek a rászorultságát igazolnia kell, minden olyan információ és igazoló irat csatolásával, amely lehetővé teszi gazdasági helyzetének értékelését, mint például illetékes nemzeti hatóság által kiállított, e gazdasági helyzetet tanúsító okirat.

Tekintettel arra, hogy – ahogyan a nemzeti modellek áttekintése is megmutatta – a jogi személyek támogatása az egyes nemzeti jogokban nem feltétlenül azonos elvek mentén történik, mint a Bíróság előtt, fontos rögzíteni, hogy az EuB előtt a költségmentesség akkor is igényelhető, ha a nemzeti jog ezt a lehetőséget egyébként nem biztosítja.⁵⁶

A Törvényszék előtti eljárásban már több kérdés merül fel, hiszen a magánfelek által benyújtható keresetek a Törvényszék előtt összpontosulnak, így ezekben az eljárásokban jut hangsúlyosabb szerephez a hatékony jogérvényesítés elősegítése. Mindazonáltal a Törvényszék eljárási szabályzata értelmében csak természetes személyek részesülhetnek költségmentességben:

„Az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáférés céljából a Törvényszék előtti eljárásokban az alábbi szabályok szerint lehet biztosítani a költségmentességet. [...] Az a természetes személy, aki gazdasági helyzeténél fogva teljes egészében vagy részben képtelen az 1. § szerinti költségek viselésére, költségmentességben részesülhet.”⁵⁷

Jogi személyek (ideértve az NGO-kat és az érdekképviselői szervezeteket) e megfogalmazás alapján nem tartozhatnak a költségmentességre vonatkozó szabályok hatálya alá. A támogatás feltételei között szerepel továbbá a rászorultság, valamint a per tárgyához kapcsolódó kritériumként, hogy a kereset ne legyen nyilvánvalóan elfogadhatatlan vagy nyilvánvalóan megalapozatlan.⁵⁸ A rászorultság igazolása a Bíróság esetében említetthez hasonlóan alakul. Ez jól szemlélteti, hogy az EuB előt-

⁵⁵ A Bíróság eljárási szabályzata 115. cikk (1) bek., curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-10/rp_hu.pdf.

⁵⁶ C-152/79, *Kevin Lee kontra Minister for Agriculture* ügyben 1980. május 6-án hozott ítélet [EBHT 1980. 01495. o.]. Részletes elemzése T. P. KENNEDY (szerk.): *European Law* (New York: Oxford University Press 2011) 118.

⁵⁷ A Törvényszék eljárási szabályzata, 94. cikk 1–2. §, curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2008-09/txf7_2008-09-25_11-29-34_692.pdf.

⁵⁸ Hasonlóképpen: C-156/12. sz. *GREP GmbH kontra Freitstaat Bayern* ügyben 2012. június 13-án hozott végzés [ECLI:EU:C:2012:342] 46. pontja.

ti eljárásokban igényelhető költségmentesség nem választható el élesen a nemzeti szabályozástól, a nemzeti hatóságok és az EuB együttműködése elengedhetetlen.⁵⁹ Ami a kereset tartalmát jelentő feltételt illeti, a Törvényszék eljárási szabályzatának 95. cikk 2. §-a szerint a kérelmezőnek csatolnia kell egy rövid leírást a kereset tárgyáról, a tényállásról és a keresetet alátámasztó érvekről. A Törvényszék a nyilvánvaló megalapozatlanságot általában akkor állapítja meg, ha a keresetben foglaltak elbírálására egyértelműen nem rendelkezik hatáskörrel.⁶⁰

A Törvényszék (Elsőfokú Bíróság) egy szabadalmi tárgyú ügyben foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a jogi személy képviselőjében eljáró természetes személy igényelhet-e költségmentességet olyan eljárásban, ahol a fél a jogi személy.⁶¹ A konkrét esetben a felperes vállalkozás csődeljárás alatt állt, a céget képviselő ügyvéd azzal érvelt, hogy a társaság vagyona ellen indított csődeljárás csődbiztosaként a keresetet ő nyújtotta be, őt kell felperesnek tekinteni, és így jogosult költségmentességre. A Törvényszék ezt az érvelést több ponton is hibásnak minősítette: Önmagában az, hogy a német jog szerint a csődbiztos jogosult lehet jogi segítségnyújtásra, nem befolyásolja a kérelem elbírálását, hiszen az EuB előtti eljárásra annak eljárási szabályzata irányadó. Ez a megállapítás – fordított élel ugyan – de a Lee-ügyből (57. lj.) következő elvet erősíti: a nemzeti jogban fennálló vagy éppen hiányzó jogosultság és az EuB előtti jogosultság kérdése élesen elkülönül, nincsenek hatással egymásra. A döntés kifejezetten utal a felperes azon kijelentésére is, mely szerint a költségmentességi kérelem elutasítása esetén a perköltségek viselése nem a felperes természetes személyt, hanem az általa képviselt jogi személyt terhelné. Ebből következően a tényleges jogosultja a támogatásnak a jogi személy lenne, ami ellentétes lenne az eljárási szabályzattal, hiszen az kifejezetten a jogi személyek támogatásból való kizárását tartalmazza.

Ehelyütt érdemes kitérni egy érdekes összefüggésre az EuB-nak a magánszemélyek és jogi személyek kereshetőségi jogával kapcsolatban kidolgozott gyakorlata és az EuB előtt igénybe vehető jogi segítségnyújtás között. A magánszemélyek és jogi személyek kereshetőségi jogának bizonytalansága alapvetően arra vezethető vissza, hogy a hagyományos perjogi felfogás szerint a felperesnek igazolnia kell, hogy a megkérdőjelezett jogi norma rendeltetését tekintve arra hivatott, hogy ne csak a társadalom egészét, de egyes személyek érdekeit is védje, s a felperes ehhez a védendő csoporthoz tartozik.⁶² Ebből a megfogalmazásból következően, jogi személyek, különösen érdekképviselői, érdekvédelmi szervezetek vagy valamely közhasznú feladatot ellátó NGO-k esetében a kereshetőségi jog megalapozása különösen nehéz. Ahogyan az EuB fogalmazott:

⁵⁹ T-101/09 AJ sz. *Maftah kontra Tanács és Bizottság* ügyben 2010. augusztus 18-án hozott végzés [ECLI:EU:T:2010:327] 14–19. pontjai.

⁶⁰ Pl. T-20/11 AJ sz. *Z kontra Magyarország* ügyben 2011. március 10-én hozott végzés [ECLI:EU:T:2011:85]; T-437/07 AJ sz. *Bocskay*-ügyben 2008. április 23-án hozott végzés [ECLI:EU:T:2008:126].

⁶¹ T-316/07. sz. *Commercy AG kontra Belső Piaci Harmonizációs Hivatal (védjegyek és formatervezési minták)* ügyben 2009. január 22-én hozott ítélet [EBHT 2009. II-00043. o.] 16–30. pontjai.

⁶² A fogalom meghatározás alapját lásd Jonas EBESSON: *Access to Justice in Environmental Matters in the EU* (The Hague: Kluwer 2002) 237.

„az a körülmény azonban, hogy a jogalanyok, akikkel szemben valamely intézkedés érvényesül, szám szerint vagy akár egyedileg többé-kevésbé pontosan meghatározhatók, semmi esetre sem jelenti, hogy e jogalanyokat ezen intézkedés által személyekben érintettnek kell tekinteni, amennyiben csupán az állapítható meg, hogy az intézkedés a benne meghatározott objektív jogi vagy ténybeli helyzet folytán alkalmazandó.”⁶³

Ezen a szigorú követelményen némileg enyhített a Lisszaboni Szerződés – kitágítva a magánszemélyek (természetes és jogi személyek) keresetindításának lehetőségét azáltal, hogy:

„olyan harmadik fordulatot iktatott be az EUMSZ 263. cikk negyedik bekezdésébe, amely rugalmasabbá tette a természetes és jogi személyek által benyújtott megsemmisítés iránti keresetek elfogadhatósági feltételeit. E fordulat ugyanis, anélkül hogy a természetes és jogi személyek által benyújtott megsemmisítés iránti keresetek elfogadhatóságát alárendelné a személyes érintettség feltételének, e jogorvoslatot az olyan „rendeleti jellegű jogi aktusok” tekintetében biztosítja, amelyek nem vonnak maguk után végrehajtási intézkedéseket, és amelyek a felperest közvetlenül érintik.”⁶⁴

Így tehát az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) jelenlegi 263. cikk (4) bekezdése értelmében, szűk körben a közvetlen érintettség igazolása is elegendőnek bizonyulhat.⁶⁵ A közvetlen érintettség ebben a kontextusban azt követeli meg:

„egyrészt, hogy a kifogásolt intézkedés közvetlen hatást gyakoroljon a jogalany jogi helyzetére, és másrészt, hogy ne hagyjon mérlegelési lehetőséget az intézkedés végrehajtásával megbízott címzettek számára, mert az ilyen végrehajtás tisztán automatikus jellegű, és köztes szabályok alkalmazása nélkül, egyedül a kifogásolt szabályozás alapján történik.”⁶⁶

Ebből pedig az is következik, hogy egyes szabályozó aktusok, elsősorban határozatok esetében a magánszemélyek keresetindítási jogosultsága jelentősen kibővült.⁶⁷

⁶³ C-362/06. sz. *Markku Sahlstedt és társai kontra az Európai Közösségek Bizottsága* ügyben 2009. április 23-án hozott ítélet [EBHT 2009. I-02903. o.] 31. pontja.

⁶⁴ C-583/11P, *Inuit*, 57. pontja.

⁶⁵ Az EUMSZ 263. cikk (4) bek.-ének és a kapcsolódó bírói gyakorlatnak az ismertetése meghaladná jelen tanulmány kereteit. A témáról részletesebben lásd Alexander H. TÜRK: *Judicial Review in EU Law* (Cheltenham: Edward Elgar 2009) 166–169; Damian CHALMERS – Gareth DAVIES – Giorgio MONTI: *European Union Law: Text and Materials* (Cambridge: Cambridge University Press 2014) 444–457; Rudolf STREINZ: *Europarecht* (Heidelberg: C. F. Müller 2012) 237.

⁶⁶ T-262/10. sz. *Microban International Ltd és Microban (Europe) Ltd kontra Európai Bizottság* ügyben [EBHT 2011. II-07697. o.] 2011. október 25-én hozott ítélet 27. pontja.

⁶⁷ Mindazonáltal kérdéses maradt, hogy pl. érdekvédelmi, érdekképviselési feladatot ellátó NGO-k esetében fennáll-e a közvetlen érintettség, hiszen a jogérvényesítés mögött részben vagy teljesen közérdek áll. A közvetlen kapcsolat hiánya a felperes és a per tárgya között általában egyértelműen kizárja a kereshetőséget az EUMSZ 263. cikk (4) bek.-e alapján. Az a kör pedig, amelyben az

A kérdésben elsősorban érintett Törvényszék eljárási szabályzata azonban mintha nem reagálna erre a változásra: bár a kereshetőségi jog értelmezése a fentiek szerint némileg kibővült a korábbi szabályozáshoz képest, a költségmentesség, azaz a jogérvényesítés elősegítése korlátozott maradt. Kérdés tehát, hogy a jogi személyek költségmentességéből való kizárásával vajon nem ér-e el a Törvényszék éppen a DEB-ügyben kifejtettekkel ellentétes, de legalábbis attól divergáló hatást.

Ráadásul az EuB egy ügyben – éppen a kereshetőségi jog kapcsán – a nemzeti bíróságokra nézve követelményként fogalmazta meg, hogy úgy kell értelmezniük és alkalmazniuk a jogorvoslatra vonatkozó nemzeti eljárási szabályokat, hogy lehetővé tegyék a természetes és jogi személyek számára minden olyan intézkedés vagy bírósági döntés megtámadását, amellyel egy közösségi jogi aktust alkalmaznak velük szemben.⁶⁸

Ha viszont a tényleges kereshetőségi joggal párhuzamosan a jogi segítségnyújtás tárgyi hatálya mellett⁶⁹ személyi hatálya is erősen korlátozott marad, az a bírósági útra kerülő ügyek számának jelentős korlátozását is okozhatja, hiszen a jogérvényesítést támogató eszközök (jogi segítségnyújtás, perköltség-támogatás, tanácsadás) hiányában még azokat is visszatarthatja a perindítástól, akiknek igénye egyébként megalapozott lenne.⁷⁰

Míndez pedig visszavezet a bevezetőben felvázolt jogpolitikai kérdésekhez, a mérlegelés terjedelméhez, azzal, hogy az EuB gyakorlata, saját eljárási szabályai mindenképpen orientáló szerepet töltenek be, így vélhetően azoknak a preferált jogpolitikai felfogás irányába lenne szerencsés hatniuk.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

A jogi személyek jogérvényesítésének elősegítése körében az európai uniós áttekintést követően az alábbi megállapítások tehetők: Elsőként elmondható, hogy a Charta, és különösen a hatékony bírói jogvédelemhez való jognak az uniós értelmezése egyre fontosabb szerepet tölt be a jogi segítségnyújtás, jogérvényesítés elősegítése témakörben.⁷¹

uniós jogalkotás *expressis verbis* lehetővé teszi a csoportos keresetindítást (ami részben feloldhatná ezt a problémát), meglehetősen szűk.

⁶⁸ C-263/02. sz. *Az Európai Közösségek Bizottsága kontra Jégo-Quéré & Cie SA.* ügyben 2004. április 1-jén hozott ítélet [EBHT 2004. I-03425. o.] 32. pontja.

⁶⁹ A Bíróság eljárási szabályzata 117. cikke, a Törvényszék eljárási szabályzata 94. cikk 1. §-a a költségmentesség terjedelmét a jogsegély és a képviselet költségeire korlátozza.

⁷⁰ Ezt a megállapítást támasztja alá a Bizottság által felállított szakértői csoport véleménye is, amely az Aarhusi Egyezmény végrehajtását vizsgálta tizenhét tagállamban. A kutatás során valamenynyí tagállamban ki tudták mutatni a hatékony jogérvényesítés legalább egy indikátorának (egyének perképessége, NGO-k perképessége, perköltségek, hatékonyság) jelentős sérelmét. Jan DARPÖ: „Effective Justice? Synthesis report of the study on the Implementation of Articles 9.3 and 9.4 of the Aarhus Convention in Seventeen of the Member States of the European Union (2012)”, *ec.europa.eu/environment/aarhus/pdf/synthesis%20report%20on%20access%20to%20justice.pdf*.

⁷¹ SAURER (30. lj.) 151–152.

A jogi személyek támogatásának szükségessége viszont nem csak alapjogi érvekkel támasztható alá, hanem egyes társadalmi-gazdasági szempontok is szólhatnak mellette. A tagállami modellek felvázolása, valamint a jogi személyek támogatása mellett és ellen szóló érvek áttekintése alapján elmondható, hogy a nem-profit-orientált, illetve közhasznú tevékenységet végző szervezetek támogatása indokolt és szabályozási oldalról könnyen megvalósítható lehet. Ebben az esetben azonban az érintett szervezetek jogérvényesítéséhez az is szükséges, hogy mind a nemzeti jogokban, mind az uniós jogban megfelelő kereshetőségi joggal rendelkezzenek az általuk képviselt, illetve védett érdekeket tekintve.

Profitorientált, vállalkozási tevékenységet végző jogi személyek esetében a helyzetet nehezíti, hogy tevékenységük alapján automatikusan nem részesíthetők támogatásban, csak rászorultsági alapon, ennek feltételei azonban a jogi személyek gazdasági sajátosságai miatt nehezen állapíthatók meg egységesen, így a visszaélések is nehezen kiszűrhetők. Ezért a jogalkotói mérlegelés kereteinek kijelölésénél az EuB egyre bővülő gyakorlata mindenképpen orientáló szerepet tölthet be.

A jogi segítségnyújtás elvi alapjainak ilyen típusú tisztázása azért is szükséges lehet, mert a hatékony jogérvényesítési és jogvédelmi mechanizmusok nem csak a rászorulókat megsegítésére lehetnek alkalmasak, hanem hozzájárulhatnak egyes nagyobb csoportokat érintő vagy akár össztársadalmi szintű érdekek érvényesítésének hatékonyabbá tételéhez, és ezáltal – közvetett módon – a társadalmi stabilitás növeléséhez is.⁷²

⁷² Kris SHEPARD: *Rationing Justice: Poverty Lawyers and Poor People in the Deep South* (Baton Rouge: Louisiana State University Press 2007) 102.

RECENZÍÓ

FUGLINSZKY ÁDÁM: KÁRTÉRÍTÉSI JOG
(BUDAPEST: HVG-ORAC 2015) 902.

Ritka esemény, ha a teljes magyar kártérítési jogot átfogó jelleggel, elméleti és gyakorlati szempontból is bemutató mű jelenik meg. Az egyébként szép számú, kártérítési témájú magyar nyelvű könyvek közül eddig alig néhány vállalkozott erre a feladatra. A gyakorló jogászok körében legkedveltebb ilyen művek a hatályos magyar kártérítési jogszabályok magyarázatai: a régi és az új Ptk. kommentárjai,¹ valamint a kártérítési jogi kézikönyvek.² Ezek közös vonása, hogy a tételes kártérítési szabályokat elsősorban a bírói gyakorlat ismertetésével mutatják be, elméleti mélységű elemzésre nem törekednek. Külön csoportot alkotnak a kártérítési jog egyes résztémáit feldolgozó monográfiák, amelyek a választott szűkebb kérdéskört elméleti mélységben, nem ritkán összehasonlító szemlélettel tárgyalják.³ Megemlíthetők továbbá a kártérítési jog bemutatására kitérő egyetemi kötetmi jogi tankönyvek,

¹ A régi Ptk. kommentárjai közül a leggyakrabban használtak: EÖRSI Gyula – GELLÉRT György (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv magyarázata* (Budapest: KJK 1981); GELLÉRT György (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv Magyarázata* (Budapest: KJK 2007); PETRIK Ferenc (szerk.): *Polgári jog – Kommentár a gyakorlat számára* (Budapest: HVG-ORAC 2012); valamint OSZTOVITS András (szerk.): *A Polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény magyarázata* (Budapest: Opten 2011). Az új Ptk. kommentárjai közül kiemelhetők: VÉKÁS Lajos – GÁRDOS Péter (szerk.): *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz* (Budapest: Wolters Kluwer 2014); WELLMANN György (szerk.): *Polgári Jog. Kötelmi jog. Első és Második Rész (Az új Ptk. magyarázata V/VI.)*, illetve *Polgári jog. Kötelmi jog Harmadik, Negyedik, Ötödik és Hatodik rész (Az új Ptk. magyarázata VI/VI.)* (Budapest: HVG-ORAC 2015); OSZTOVITS András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja* (Budapest: Opten 2014); valamint CSEHI Zoltán (szerk.): *Az új Polgári Törvénykönyv magyarázata. Kommentár a 2013. évi V. törvényhez* (Budapest: Menedzser Praxis 2014).

² A főbb, jelenleg használt általános kártérítési jogi kézikönyvek időrendi sorrendben: PETRIK Ferenc (szerk.): *A kártérítési jog* (Budapest: KJK 1991); BÁRDOS Péter: *Kárfelelősség a Polgári Törvénykönyv rendszerében* (Budapest: HVG-ORAC 2001); PETRIK Ferenc: *Kártérítési jog. Az élet, testi épség, egészség megsértésével szerződésen kívül okozott károk megtérítése* (Budapest: HVG-ORAC 2002); FÉZER Tamás (szerk.): *A kártérítési jog magyarázata* (Budapest: CompLex 2010).

³ Ha csak az utóbbi néhány évtized termését nézzük, megemlíthetők a teljesség igénye nélkül, időrendi sorrendben: HARMATHY Attila: *Felelősség a közreműködőért* (Budapest: KJK 1974); ZOLTÁN ÖDÖN: *Kártérítési felelősség a környezet védelmében* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1985); KECSKÉS László: *Perelhető-e az állam? Immunitás és kárfelelősség* (Budapest: KJK 1988); LÁBADY Tamás: *Fejezetek a felelősségbiztosítás köréből* (Pécs: Szikra 1989); NOCHTA Tibor: *A magánjogi felelősség útjai a társasági jogban* (Pécs: Dialóg Campus 2005); DÓSA Ágnes: *Az orvos kártérítési felelőssége* (Budapest: HVG-ORAC 2010); BORBÁS Beatrix: *A bírói hatalom kárfelelőssége* (Budapest: HVG-ORAC 2014). Emellett nagy ivű, történeti és összehasonlító jogi művek készültek többek között a következő témákban: MÁDL Ferenc: *A deliktualis felelősség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1964); SÓLYOM László: *A polgári jogi felelősség hanyatlása* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977); FÖLDI András: *A másért való felelősség a római jogban* (Budapest: Rejtjel 2004); FUGLINSZKY Ádám: *A polgári jogi felelősség útjai vegyes jogrendszerben. Québec, Kanada* (Budapest: ELTE Eötvös 2010). E példalózó felsorolás nem tér ki a könyvként meg nem jelent, kártérítési témájú doktori értekezésekre.

bár az egyes kártérítési jogi témák részletes kifejtésére ezek a műfaji sajátosságok miatt nyilvánvalóan nem vállalkozhatnak.⁴

Végül külön csoportba sorolhatók a 20. század kiemelkedő kártérítési jogi gondolkodóinak átfogó munkái. A mai jogirodalom elsősorban három ilyen alaplámra szokott hivatkozni, amelyek közül történetileg első Grosschmid Béni *Fejezetek kötetmi jogunk köréből* című monumentális műve,⁵ amelynek mondandóját a Grosschmid tanítványai által írt *Glossza* bontja ki.⁶ A szöveg keletkezésének időpontját tekintve második Marton Géza *A polgári jogi felelősség* című posztumusz műve,⁷ amely kiegészül a kéziratot közreadó Zlinszky János jegyzeteivel. Végül a harmadik ilyen nagy monográfia Eörsi Gyula *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség* című munkája,⁸ amely már az 1959. évi Ptk. hatálybalépését követően készült, azonban a bírói gyakorlatra még nem tudott reflektálni. Ez a három könyv minden, kártérítési joggal foglalkozó jogász számára megkerülhetetlen és kötelező olvasmány, gondolati gazdagságukat a jogirodalom azóta sem múlta felül. Kétségtelen tény azonban, hogy mindhárom a jelenlegitől eltérő jogszabályi környezetben született, továbbá keletkezésük időpontjából kifolyólag nem lehettek tekintettel az utóbbi fél évszázad bírói gyakorlatára és tudományos eredményeire. Ráadásul, ahogyan Menyhárd is utal rá, Eörsi és Marton két alternatív, egymástól dogmatikailag jelentősen eltérő felelősségi elméletet épített fel,⁹ ami – a mai tételes kártérítési jogtól való időbeli és felfogásbeli távolsággal együtt – szintén nehezíti műveik gyakorlati használhatóságát.

A rövid körkép nem lenne teljes Eörsi 1966-ban megjelent, *A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve* című munkája nélkül,¹⁰ amely – Fuglinszky Ádám könyvéhez talán leginkább hasonló módon – már a bírói gyakorlat alapján mutatja be a régi Ptk. kártérítési szabályait, azonban e mű is kis híján fél évszázados, ezért számos tekintetben szükségképpen elavult.

A fenti vázlatos *enumeratio* alapján is szembeötlő, hogy hiányzik egy olyan átfogó kötet, amely a hatályos magyar kártérítési jog valamennyi kérdését elemzi, mégpedig nem kizárólag elméleti vagy gyakorlati szempontból, hanem egyszerre mindkét oldalról megközelítve. Ezt a hiányt töltötte be Fuglinszky Ádám *Kártérítési jog* című műve.

⁴ A teljesség igénye nélkül a régebbi tankönyvirodalomból megemlíthető VILÁGHY Mikós – Eörsi Gyula: *Magyar Polgári jog I–II.* (Budapest: Tankönyvkiadó 1962; Akadémiai Kiadó 1965), amely Menyhárd szerint a Ptk. autentikus magyarázataként a tudományos igényű kézikönyv szerepét is betöltötte, lásd MENYHÁRD Attila: „A polgári jog tudománya Magyarországon” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 240. Az újabb időből kiemelhető Ujváriné tankönyve, amely külön kötetben, és más tankönyveknél nagyobb terjedelemben tárgyalja a témát: UJVÁRINÉ Antal Edit: *Új magyar polgári jog. Felelősségtan* (Miskolc: Novotni 2014).

⁵ GROSSCHMID Béni: *Fejezetek kötetmi jogunk köréből* (Budapest: Grill 1932) (jubileumi kiadás).

⁶ SZLADITS Károly (szerk.): *Glossza Grosschmid Béni Fejezetek kötetmi jogunk köréből című művéhez* (Budapest: Grill 1932).

⁷ MARTON Géza: *A polgári jogi felelősség* (Budapest: Triorg 1992).

⁸ EÖRSI Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1961).

⁹ MENYHÁRD (4. lj.) 240.

¹⁰ EÖRSI Gyula: *A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve* (Budapest: KJK 1966).

A könyv több szempontból is egyedülálló. Elsőként lehet említeni azt a páratlanul gazdag forrásanyagot, amelyre a mű támaszkodik. Fuglinszky Ádám feldolgozta a régi Ptk. bírói gyakorlatát, még hozzá nemcsak a különböző folyóiratokban közzétett ítéleteket (BH, BDT, ÍH, KGD), hanem a birosag.hu honlapon elérhető anonimizált ítéletek tömegét is.¹¹ A feldolgozás a Legfelsőbb Bíróság, illetve Kúria ítéletein túl az ítéltáblák határozataira is kiterjed. A könyv azonban nem pusztán ismerteti a bírói gyakorlatot, hanem több esetben kritizálja is, és ami még fontosabb: minden esetben jelzi, hogy a szerző álláspontja szerint a bírói gyakorlat mennyiben lehet irányadó az új Ptk. alkalmazása során.

E kötet minden korábbi, kártérítési témájú könyvnél bővebb körben dolgozza fel a magyar kártérítési jogi szakirodalmat: az általánosan ismert és olvasott könyveken, tanulmányokon túl nehezebben hozzáférhető, szűkebb körben ismert folyóiratokban és tanulmánykötetekben megjelent írásokra is hivatkozik. A szerző tudományos és szakmai alázatát mutatja, hogy nem rekesztette ki a feldolgozott cikkek közül a fiatalabb, kevésbé befutott szerzők műveit sem, ezért az olvasó a könyv forrásaként biznyára találkozik majd új nevekkkel.

Már a fenti, általános áttekintés alapján is megállapítható: Fuglinszky Ádám könyve éppen úgy megfelel a joggyakorlat igényeinek, mint amennyire alkalmas az elméleti kutatómunka megalapozására. A használhatóságot tovább fokozza a részletes tárgymutató és irodalomjegyzék, amelyek sajnos a magyarországi jogi szakkönyvek esetében nem tekinthetők általánosnak. Nagy előnye továbbá, hogy egy szerző munkája, mivel ez biztosítja az egységes szemléletmódot, a könyv belső arányosságát és tartalmi koherenciáját.

A kötet közel ezer oldal terjedelmű, így tartalmának akárcsak rövid bemutatása is meghaladná a jelen recenzió kereteit. Az alábbiakban ezért a cél inkább a könyv szerkezetének jelzesszerű áttekintése és egy-egy érdekesebb gondolat kiemelése.

A könyv hét részből áll, amelyek közül az első „A kártérítési jog alapkérdései” címet viseli. Stilszerű, és a mű elméleti igényességét mutatja, hogy a szerző nem a tételes jog ismertetésével és elemzésével indítja munkáját, hanem a kártérítési jog főbb elméleti alapkérdéseit tárgyaló fejezettel. Itt elemzi a szerző részletesen a kártérítési jog funkcióit (reparáció, prevenció, elégtétel), valamint a modern kártérítési jog sarokkövének tekinthető teljes kártérítés elvét. Helyesen állapítja meg, hogy a teljes kártérítés „a gyakorlatban szinte elérhetetlen, végrehajthatatlan [...] a teljes kártérítés elve így tulajdonképpen illúzió, fikció, fogalmi képtelenség” (47. o.). Ez a felismerés azonban nem eredményezi az elv feladását, mindössze annak visszafogottabb, gyakorlatiasabb megfogalmazását, amely szerint a teljes kártérítést „a modern kártérítési jog olyan célkitűzésének kell tekintenünk, amely a gyakorlatban az eredeti állapot (illetve a kár bekövetkezése nélküli hipotetikus állapot) lehető legteljesebb mértékben történő megközelítését fogja jelenteni” (50. o.). Ez a pragmatizmus az egész művön végigvonul, a szerző nem áldozza fel a gyakorlati szempontokat a dogmatikai tisztaság oltárán.

¹¹ Lásd <http://birosag.hu/ugyfelkapcsolati-portal/anonim-hatarozatok-tara>.

Az első részben kap helyet a kontraktuális és a deliktuális felelősség viszonyának elemzése, amelyben a könyv a Ptk. 6:145. §-ában foglalt *non-cumul* elvet (más néven a párhuzamos igényérvényesítés tilalmát) mutatja be. A szerző támaszkodik korábbi összehasonlító jogi kutatásaira is, amit a jogintézmény külföldi eredete is messzemenően indokoltta tesz.¹² A rendkívül alapos és színvonalas fejezetnek komoly gyakorlati jelentősége van, tekintettel arra, hogy az új Ptk. elválasztotta egymástól a kontraktuális és a deliktuális felelősség szabályait, és ezért megnőtt a két felelősségi alakzat elhatárolásának a fontossága. Végül e fejezet tárgyalja a szerződéses felelősségkorlátozást, annak különböző módjait és jogszabályi korlátait. Gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy számos szerződéses felelősségkorlátozó kikötés nincs tekintettel a jogszabályi korlátokra. Ezekkel kapcsolatban a szerző helyesen foglal állást akként, hogy az ilyen kikötés csak annyiban érvénytelen, amennyiben a konkrét károkozásra olyan módon – szándékosan, avagy az emberi élet, testi épség, egészség megkárosításával – került sor, amely vonatkozásában a Ptk. tiltja a felelősség korlátozását vagy kizárását, tehát a kikötés a maga teljességében nem lesz érvénytelen (84. o.).

A könyv második része a kontraktuális felelősség szabályait mutatja be, mégpedig nemcsak az általános felelősségi szabályokat, hanem az egyes szerződéseknél érvényesülő különös szabályokat is (letét, vezető tisztségviselő „belső” felelőssége, személyszállítási, fuvarozás, szállítmányozás stb.). A szerző korábbi kutatásaira is építve külön elemzi az előreláthatósági klauzula egyes kérdéseit,¹³ valamint a közreműködőért való felelősséget. Tekintettel arra, hogy az új Ptk. kontraktuális felelősségi rendszere jelentős mértékben a Bécsi Vételi Egyezmény rendelkezésein alapul, módszertanilag helyes és gyakorlati szempontból is szerencsés, hogy a mű a Ptk. értelmezésekor támaszkodik az Egyezmény gyakorlatára (különösen az objektív kimentés és az előreláthatóság körében, 111–116. o. és 181–184. o.).¹⁴

A könyv harmadik része a deliktuális felelősség szabályait elemzi. Az új Ptk. változásai e körben is kihívás elé állítják a téma mélyebb bemutatására törekvő művet. Két példa is alátámaszthatja a megállapítást. Az új Ptk. törvényerőre emelte a bírói gyakorlat és a jogirodalom egy része által régóta emlegetett tételt, miszerint minden károkozás jogellenes, kivéve, ha fennáll valamely, a törvényben kifejezetten szabályozott jogellenességet kizáró ok (6:520. §). Az újabb jogirodalom (Menyhárd,¹⁵ Csehi¹⁶) élesen bírálja ezt a megközelítést, és a szerző maga is

¹² FUGLINSZKY (3. lj.) 152–156, 264–265.

¹³ FUGLINSZKY Ádám: „Az előreláthatósági klauzula egyes kérdései, avagy kinek, mikor és mit kell előrelátnia” *Magyar Jog* 2011/7. 412–425.

¹⁴ A magyar szakirodalomból elsősorban SÁNDOR Tamás – VÉKÁS Lajos: *Nemzetközi Adásvétel* (Budapest: HVG-ORAC 2005), de a könyv felhasznál német kommentárokat is.

¹⁵ MENYHÁRD Attila: „Kihívások a mai magánjogi dogmatikában” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet* (Miskolc: Bibo 2007) 305–306; valamint uő.: „Grundfragen des Schadenersatzrechts aus ungarischer Sicht” in Helmut KOZIOŁ (szerk.): *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus rechtsvergleichender Sicht* (Wien: Sramek 2014) 341–343.

¹⁶ CSEHI Zoltán: *Diké kísértése. Magánjogi és kultúrtörténeti tanulmányok* (Budapest: Gondolat 2005) 290–292.

megállapítja, hogy „nem volna haszontalan a jogellenesség-fogalom koncepcionális átgondolása” (222. o.). További példa lehet az előreláthatóság elve, amelyvel kapcsolatban az új Ptk. kimondja, hogy nem állapítható meg az okozati összefüggés azzal a kárral kapcsolatban, amelyet a károkozó nem látott előre és nem is kellett előre látnia (6:521. §). Tekintettel arra, hogy az előreláthatósági szabály ugyanazt a jogpolitikai célt szolgálja, mint a régi Ptk. alkalmazása során követett okkiválasztó elméletek (például adekvát kauzalitás), ezért tisztázni kell, hogy mi az okozatossági elméletek és az előreláthatóság viszonya. A kérdés már csak azért is égető, mert a Ptk. bizonyos esetekben kizárja az előreláthatósági klauzulát (például tartást pótló járadék esetében, 6:529. § (1) bekezdés), az okozati összefüggés azonban ilyen esetekben is bizonyítandó. A szerző azt tartaná kívánatosnak, ha e fogalmak

„a koncentrikus körök modellje szerint működnének együtt és egymásra tekintettel; vagyis az ok-okozati összefüggés szempontrendszere lenne a »külső védelmi gyűrű«, amely már kiszűrte bizonyos túlzó és parttalan kártérítési igényeket; az előreláthatóság pedig egyfajta »belső várként« működne e tekintetben” (274. o.).

A negyedik rész a különös deliktuális felelősségi tényállásokat mutatja be. Itt szól a mű a vezető tisztségviselők megszigorodott, és mai napig sokat vitatott felelőségéről. A szerző nem foglal egyértelműen állást a lehetséges értelmezések között, ám végül úgy tűnik, egy szűk értelmezést tart elfogadhatónak, és e felelőség fennállásához megköveteli, hogy a károsult sem a jogi személlyel, sem a vezető tisztségviselővel ne álljon szerződéses kapcsolatban (duplán deliktuális tényállás), továbbá a vezető tisztségviselő magatartása ne legyen betudható a jogi személynek (450–451. o.). Érdemes még megemlíteni a bírósági jogkörben és a jogalkotással okozott károk esetköreit is, ahol a szerző bírálja a jelenlegi, szűkítő, illetve egyenesen elutasító bírói gyakorlatot.¹⁷ Ami a bírósági jogkörben okozott károkat illeti, a szerző javasolja, hogy a bírói gyakorlat tekintsen el vagy a jogerős ítéletek tartalmi immunitásától, vagy pedig a kirívóan súlyos jogsértés doktrínájától (542–543. o.). A jogalkotással okozott károk tekintetében az új Ptk. kihirdetett normaszövege – szemben a korábbi tervezetekkel¹⁸ – nem tartalmaz semmiféle szabályt. A szerző a kodifikációs folyamat és a jogirodalom elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy van esély a jogalkotással okozott kár megtérítésének sikeres érvényesítésére az általános deliktuális felelősségi alakzat alapján. A jogellenesség feltétele, hogy az Alkotmánybíróság megsemmisítse a jogszabályt, a felróhatóság pedig attól függ, hogy az alaptörvény-ellenességnek mi volt az oka, az mennyire volt nyilvánvaló (585. o.).

¹⁷ A jogalkotással okozott kár tekintetében lásd pl. BH 1994. 312., BH 2002. 264., EBH 2010. 2130, a bírói jogkörben okozott kár tekintetében pedig BH 1993. 32., BDT 2006. 496., BDT 2009. 1949.

¹⁸ VÉKÁS Lajos (szerk.): *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez* (Budapest: CompLex 2008) 1139 (a tervezet 5:550. §-a); valamint VÉKÁS Lajos (szerk.): *Az új Polgári Törvénykönyv Bizottsági Javaslatok magyarázatokkal* (Budapest: CompLex 2012) 514–515 (a tervezet 6:547. §-a).

Az ötödik rész a kár fogalmát, elemeit és a megtérítendő kár összegét elemzi, a hatodik rész a kártérítési módokról szól, külön elemmezve a jövedelem pótló és a tartást pótló járadékot, a kártérítés esedékességét és a kártérítési igény elévülését. Végül a hetedik rész a sérelemdíjat, a nem vagyoni kártérítés helyébe lépő új jogintézményt mutatja be. Itt vizsgálja a szerző azt a megoldásra váró problémát, hogy a bíróságok miként kezelik majd a bagatell ügyeket, vagyis amikor történt személyiségi jogsértés, azonban annak a súlya elhanyagolható. A szerző helyesen *contra legem* felfogásnak tartja és elveti azt a felfogást, amely szerint a bíróságok ilyen esetben nem ítélnének meg sérelemdíjat (840. o.). Mivel a sérelemdíjnak nem feltétele a „nem vagyoni hátrány” bizonyítása, ezért a személyiségi perek számának növekedését prognosztizálja (844. o.), és arra számít, hogy megerősödik majd az a bírói gyakorlat, amely a hozzátartozó elvesztését önmagában – a szokásos gyászon és fájdalomon túlmenő kóros pszichés elváltozás irányában is – személyiségi jogsértésnek tekinti (845–851. o.).

A könyv előszava nemcsak azt rögzíti, hogy a mű mire vállalkozik és mire nem, hanem jelzi, hogy az milyen helyet foglal el a szerző személyes és szakmai életútjában. Az olvasónak nem lehet kétsége afelől, hogy a kötet megírása mögött komoly munka áll, amely másfél évnyi intenzív írói erőfeszítést, tágabb értelemben viszont tíz évnyi kártérítési jogi kutatómunkát foglal magában. Remélni lehet azonban, hogy a szerző nem hagyja magára könyvét, és hasonlóan a vezető külföldi kézikönyvekhez, időközönként frissített kiadásokat jelent meg. Ez már csak azért is indokolt lenne, mert a mű bár az új Ptk. kártérítési jogát mutatja be, időben az előtt jelent meg, hogy az új Ptk.-n alapuló első kártérítési tárgyú kúriai ítéletek megismerhetők lennének. A könyv tartalma tehát jelenleg meggyőző és megalapozott prognózis arról, hogy a bírói gyakorlat miként alkalmazza majd az új Ptk.-t. Egy kézikönyv azonban nem maradhat meg a prognózis szintjén, ha időközben kialakul a most még csak „megjövendőlt” bírói gyakorlat.

Az új kiadások elkészítése során az időközben megjelent szakirodalom és bírói gyakorlat eredményeinek feldolgozásán túl érdemes lehet némileg kiegészíteni a könyvet. Jelenleg ugyanis sem a régebbi (elsősorban a II. világháború előtti), sem a külföldi szakirodalom feldolgozása nem teljesen egyenletes. Bizonyos kérdéskörök esetében egészen Martonig, az Mtj.-ig, sőt Grosschmidig visszamegy a téma bemutatása (például kártérítési módok, 787. o.), más helyen azonban hiányzik ez a visszatekintés (például jogellenesség, felróhatóság, 220–224. o., illetve 283–294. o.). Hasonlóképpen a jogegységesítés eredményeként született mintatörvényekre való utalás is csak bizonyos helyeken jelenik meg (például *Principles of European Tort Law*-ra¹⁹ hivatkozik a kártérítési jog alapkérdéseinél 48–50. o., illetve az általános kártérítésnél 762. o.).

Nehezebb kérdés, hogy szükséges-e a mű jogösszehasonlító jellegének erősítése. A szerző azt a módszert választotta, hogy azon jogintézmények esetében vizsgálja meg részletesen a külföldi gyakorlatot, amelyeket az új Ptk. más jogrendszerekből vett át (például előreláthatóság, *non-cumul* elv). Egy alapvetően magyar

¹⁹ *Principles of European Tort Law. Text and Commentary* (Vienna – New York: Springer 2005).

közönségnek és jelentős részben gyakorló jogászoknak szánt könyv esetében ez a megközelítés nem kifogásolható. Azonban esetenként tovább megy, és a magyar jogban régóta létező, klasszikus kártérítési jogi jogintézmények elemzésekor is utal a külföldi (elsősorban német és angol) gyakorlatra (például a kár fogalmánál, 722. o.). Nem lenne tehát teljesen idegen a könyv jellegétől, ha a következő kiadásokban tovább erősödne az összehasonlító jogi szemlélet.

Összességében megállapítható, hogy Fuglinszky Ádám műve egyedülálló, amely nemcsak a további kártérítési jogi kutatásoknak nyújt majd biztos alapot és kiindulópontot, hanem a joggyakorlat számára is megkerülhetetlen kézikönyv lesz.

Boronkay Miklós*

JULIA V. ZAPARIJ (SZERK.): KONSZTYTUCIONALIZM
V SZOVREMENNOJ MIROVOJ I ROSSZIJSZKOJ ISZTORIJI. VTORIJE
JELCINSZKIJE CSTYENYIJA (JEKATYERINBURG: URALSZKIJ
FEGYERALNIJ UNYIVERSZITYET – FOND JELCINA 2014) 161.

1. A tanulmánykötet jellegű könyv a 2013-ban megtartott nemzetközi tudományos konferencia előadásait tartalmazza. A rendezvény és a kötet kiadásának apropóját az 1993 decemberében elfogadott és most is hatályos oroszországi alkotmány huszadik születésnapja szolgáltatta. Ezt a jogi dokumentumot a szakirodalom néha jalcini alkotmánynak is nevezi, mivel Borisz Jelcin államfő hivatali idejében készült.¹ Elsődlegesen azonban nem kaphatja ezt a jelzőt az 1993. évi alkotmány; sokkal fontosabb ugyanis az, hogy ennek az alkotmánynak az elfogadásával zárult le az 1991-ben függetlenné vált Oroszországi Föderáció egyik legnagyobb közjogi válsága – az 1993 kora ősszel egészen a fegyveres összecsapásig fajuló szembenállás az első demokratikus legitimitású orosz elnök és parlament között.

Ez a konfliktus az államfő győzelmével és a törvényhozás feloszlásával zárult le. Ebben valószínűleg meghatározó szerepe volt annak, hogy a hadügyminiszter alárendeltségében működő egységek kiálltak az elnök mellett, illetve a meghatározó külföldi nagyhatalmak is elfogadták ezt a végkimenetelt, függetlenül annak jogi megítélésétől. Az október eleji események ugyan eldöntötték a hatalom kérdését, de még mindig hátra volt az új alkotmány elfogadásának a kérdése. Ez azért volt problematikus, mert 1993 őszén Oroszországban nem működött a lakosság által elfogadott olyan parlament, amely képes lett volna elfogadni az ország új alaptörvényét. Az elnök azért úgy döntött, hogy népszavazásra bocsátja az új alkotmány szövegét.

* Ügyvéd, Szecskey Ügyvédi Iroda, 1055 Budapest, Kossuth tér 16–17.
E-mail: miklos.boronkay@szecskey.com.

¹ E dokumentum megszületéséről lásd HALÁSZ Iván: „Az új oroszországi föderalizmus: Régiók és a központ viszonya az 1993. december 12-i alkotmányban” *Jogtudományi Közöny* 1996/12. 519–530.

A lakosság végül jóváhagyta az államfőhöz közeli szakértők által kidolgozott alkotmányt, amely ugyan látszólag, illetve formálisan a félprezidenciális modell jegyeit viseli magán, de az oroszországi politikai és mentális kontextusban inkább szuperprezidenciális alkotmányként viselkedik.²

2. Borisz Jelcinnél tudni kell, hogy a politikai karrierje az 1970-es években éppen Kelet-Oroszországban és Urál-vidéken ívelt felfelé. Itt szerezte meg az első komolyabb tapasztalatait és a politikában oly szükséges kapcsolatokat, illetve itt tett szert némi ismertség is. Ez a vidék akkor is fontos bázisául szolgált, amikor már az országos szinten folytatta a politikai küzdelmeit – igaz, akkor már nem mint a helyi kommunista funkcionárius, hanem a radikális demokrata erők egyik frontembereként. Erre az 1980-as és 1990-es évek fordulóján került sor. A 2000-ben először a hatalomból, majd 2007-ben az élők sorából is eltávozott Jelcin – egyébként sokak által vitatott és az oroszországi lakosság által nagyon ambivalensen kezelt – emléket valószínűleg ezért éppen itt őrzik meg és ápolják valamivel intenzívebben, mint másutt a nagy Oroszországban.

A kultuszápolás egyik legfőbb intézményi kerete a konferenciát szervező Jelcin Alap és az azzal együttműködő Uráli Szövetségi Egyetem, amely a kötet alapjául szolgáló konferenciát is szervezte. Az említett konferenciának sokatmondó címe volt: Második jelicini felolvasások. Ez azt jelenti, hogy a rendezvény nem volt előzmények nélküli – az első felolvasásokra már 2012 tavaszán került sor. Ezt a kontextust azért kellett ennyire kiemelni, mert mindez természetesen hatással volt a most ismertetett kötet tartalmára és az egyes tanulmányok jellegére. Ugyanakkor ki kell hangsúlyozni, hogy itt nem egyszerűen egy, a jelicini örökséget kritikátlanul kezelő munkáról van szó, akkor is, ha a tanulmányok többsége inkább a pozitívumokat igyekezett meglátni a Borisz Jelcin alkotmányos örökségében.

3. Lehetetlen egy rövid recenzióban ismertetni mindegyik publikált előadás és hozzászólás tartalmát. A kötet ugyanis a viszonylag rövid terjedelme ellenére összesen huszonöt fejezetet és az összeállító előszavát tartalmazza. Sőt, külön kell megemlíteni azokat a hivatalos és néha protokoll jellegű, néha nagyon is érdekes üdvözlő hozzászólásokat, illetve kommentárokat, amelyeket a szerkesztők a kötet elejére tettek. Az üdvözlők között megtalálható ugyanis a jelicini éra egyik fontos tisztviselője, az elnöki adminisztráció egyik államtitkára, Gennagyij Eduardovics Burbulisz, aki nyilván sok érdekes dologra emlékezhet, illetve üdvözlését fejezte ki az orosz alkotmánybíróság egyik tagja is (Gadisz Abdullajevics Gadzsijev). Az üdvözlők között megtalálhatók a rendezvényt szervező uráli egyetemek rektorai, illetve a Jelcin Alap vezetői is. Ebben a részben a legkritikusabb hozzászólás a nemzetközi energetikai kérdésekkel és az orosz, illetve euro-ázsiai kutatásokkal foglalkozó Ariel Cohen tollából származik. Cohen ugyanis a jelicini alkotmányt és az abból felépülő rezsimit ugyan már nem tekintette tekintélyelvűnek, de még demokratikusnak sem. Inkább a hibrid és többközpontú hatalmi modellről értekezett, amely főként alatta tudott még működni. A szerző elutasította azt a nézetet, hogy az orosz

² Az oroszországi alkotmányos fejlődésről az elmúlt másfél évtizedben lásd SZENTE Zoltán: *Az európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005* (Budapest: Osiris 2006) 449–458.

alkotmány a franciára hasonlít, ugyanakkor nem fogadja el azt a determinista véleményt sem, miszerint az oroszországi politikai rendszer bele lenne kódolva a lakosság autoriter DNS-ébe. A szerző csak akkor látja megvalósíthatónak az autoritarizmus evolúcióját, ha külső (egyébként inkább negatív) impulzusok (azaz kudarcok) érik. Ugyanakkor a jelicini alkotmányt jó alapnak tartja a rendszer reformok útján történő megváltoztatására.³

Miután az alapvetően orosz nyelvű kötet szerzői között megtalálható négy külföldi jogász is, néhány tanulmány angolul jelent itt meg. Az olasz és osztrák előadó mellett két magyar jogász (Fekete Balázs és Gárdos-Orosz Fruzsina) is részt vett a konferencián, és emiatt a kötet szerzői között is szerepelnek. Úgy néz ki, hogy a helyi szerzőknél nagyobb teret is kaptak – hiszen a kötet három leghosszabb írása a külföldi vendégek nevéhez kötődik, akkor is, ha a hozzászólásaik nem foglalkoznak, vagy csak nagyon áttételesen az 1993. évi orosz alkotmány problematikájával. Fekete Balázs tanulmánya a közép-európai konstitucionalizmusra fókuszált és azon belül is a nemzeti érzések szerepére. Gárdos-Orosz Fruzsina írása az egyének és az alkotmányos kérdések elbírálásával foglalkozik. Az osztrák Christoph Grabenwarter előadása pedig a hatalommegosztással és az alkotmánybíráskodás függetlenségével foglalkozott. Az egyetlen külföldi hozzászólás, amely megpróbált reflektálni a hatályos orosz alkotmányra az olasz vendég, Paolo Calzinié volt, aki a jelicini alkotmány perspektíváival igyekezett foglalkozni.

A kötet tartalmaz két olyan orosz szerzős írást is, amely a külföldi országokkal (is) foglalkozik. O. I. Szagyijarova tanulmánya a hatályos cseh alkotmány értelmezésével foglalkozik, különösen a cseh szakértők írásainak kontextusában. I. N. Radun rövid cikke ennél kissé problematikusabb és ezért izgalmasabb témát jár körül: nevezetesen összehasonlítja az 1993. évi orosz és 1996. évi ukrán alkotmányok születésének a körülményeit. Az ukrán alkotmányozásnál kiemeli annak konszenzusosabb és azért békésebb jellegét.

A helyi orosz előadók többsége a jekatyerinburgi és más uráli oktatási és kutatási intézményekből érkezett. A felsőoktatási intézményeken kívül a középiskolák oktatói is helyet kaptak az előadók között. A kötetben még doktoranduszok, mesterszakos hallgatók és diákok is publikáltak. Miután itt nem lehetséges mindegyik tanulmány elemzésével foglalkozni, a jelen recenzió inkább néhány érdekes témára, illetve eszmefuttatásra és következtetésre fog koncentrálni.

4. Nem vitás, hogy az előadók többsége pozitívan viszonyult az 1993. évi alkotmányhoz, amely számos módosítás után most is hatályos. Volt, aki megpróbálta összevetni az alkotmány 2000 előtti és utáni állapotát, de a szerzők általában kerültek a jelicini és putyini éra közvetlen összehasonlítását. A legérdekesebb írások ezért az oroszországi föderalizmus metamorfózisai, továbbá az orosz alkotmány és a nemzetközi jog kapcsolatával, a külföldi jogra, illetve megoldásokra való hivatkozással az orosz és más posztszovjet alkotmánybíráskodás gyakorlatában, illetve az orosz alkotmány oktatásával foglalkoznak.

³ A jelenlegi oroszországi rendszer néhány működési sajátosságához lásd Sz. Bíró Zoltán: „Választási csalásokkal korlátozott demokrácia” 2000: *Irodalmi és Társadalmi Havi Lap* 2012/4. 16–18.

A föderalizmussal foglalkozó írásokat két részre lehet osztani – az általános összefüggésekkel foglalkozó cikkekre (A. V. Blescsik), illetve az 1993 utáni oroszországi föderalizmusra részben vagy egészben koncentráló tanulmányokra (N. A. Filippova, V. A. Maszpanyina és részben Sz. V. Moskin). Majdnem mindegyik között írás konstatálja, hogy Oroszországban fokozatosan erősödnek a centralista tendenciák és emiatt gyengül a föderalizmus. Annak problémáit ezen kívül a szerzők a még mindig létező aszimmetrikus jellegében, illetve a törvényhozás második kamarájaként működő Szövetségi Tanács változó szerkezetében látják.⁴

A Szövetségi Tanács összetétele valóban izgalmas kérdés. Eleve jelzésértékű, hogy a feltöltésének a módja 1993 és 2013 között legalább háromszor markánsan megváltozott. Filippova docens asszony tanulmánya, amely egyébként a kötet egyik leghosszabb orosz szerzős írása, például összesen négy szakaszt látta a Szövetségi Tanács fejlődésében. Az első az 1993 és 1995 közötti szakasz, amelyben a választások voltak meghatározóak, azután következett az 1995 és 2000 közötti időszak, amelyben inkább a jelenlét számított. Ezt követte már a Vlagyimir Putyin első és második elnöki ciklusához igazodó 2000 és 2013 közötti szakasz, amelyet az idézett szerző delegatív modellként írt le. Az aktuális szakasz 2013-ban kezdődött – ebben szerinte a delegatív modell keveredik a választási elemekkel.

Az orosz állam működése szempontjából érdekesek még azok az írások, amelyek az egyes kelet-oroszországi és uráli régiók 1985 utáni fejlődésével foglalkoznak. A. D. Kirillov terjedelmes cikke a több megyét magában foglaló Uráli Köztársaság létrehozásának kísérletével foglalkozik, amelyre az 1993-as közjogi válság idején került sor. A szerző ezt a próbálkozást egyenes kapcsolatba hozza az akkori alkotmányos válsággal. A másik regionális vonatkozású írás – szerzője M. Sz. Kircsikov – ennél jóval kevésbé ambiciózus, csupán az a célja, hogy bemutassa hogyan próbálnak szverdlovszki megye ifjúságát felvilágosítani a törvényhozó-képviselői szervek működéséről.

Néhány tanulmány foglalkozik még az oroszországi parlamenti szervek belső fejlődésével (J. D. Kocsnyeva és Sz. V. Moskin). A magyar olvasó szempontjából hasznosnak tűnik azon összeállítás, amelyet M. A. Szimonov készített el, és amely a gorbacsovi peresztrojka alkotmánytervezeteivel foglalkozik. Sajnálatos azonban, hogy ez a fejezet csupán három oldalból áll.

5. Végül, de nem utolsó sorban érdemes még kitérni azokra a tanulmányokra, amelyek az orosz nemzeti alkotmányvédő jogi fórumok és a nemzetközi, illetve inkább európai emberjogi bíróságok kapcsolatával foglalkoznak. Sz. V. Asztratova írása elemzi, hogyan hatott eddig az Emberi Jogok Európai Bíróságának az ítélkezése az oroszországi Alkotmánybíróság működésére. Bár a szerző szerint az utóbbi érvelése néha igyekszik figyelembe venni a strasbourgi bíróság ítéleteit, de ettől függetlenül előfordult, hogy a két bírói fórum egymásnak teljesen ellentmondó döntéseket hozott. Ilyen volt például a K. A. Markin közlegény ügye. A szerző idézi az orosz Alkotmánybíróság elnökét is, aki szerint jó lenne kialakítani a kölcsönhatáso-

⁴ Az orosz közigazgatás fejlődéséről lásd RIXER Ádám: „A helyi igazgatás egyes kérdései Oroszországban” *De iurisprudentia et iure publico* 2011/3. 1–31.

kat jobban szolgáló mechanizmusokat. Az is érdekes, hogy a tanulmány szerint az orosz Alkotmánybíróság még 2000-ben olyan határozatot hozott, amely értelmében abban az esetben, ha az emberi jogok területén az orosz alkotmány a magasabb szintet képviseli, akkor annak kellene elsőbbséget élveznie a nemzetközi jogi aktusokkal szemben, illetve fordítva: ha azok jelentik a jogvédelem magasabb szintjét, akkor övéké legyen az elsőbbség.

A jogi komparatiztika szempontjából különösen izgalmas M. L. Belih docens asszony cikke, amely azzal foglalkozik, hogyan dolgozza fel az orosz Alkotmánybíróság más államok jogát, illetve más hasonló bírói fórumok gyakorlatát. Rögton az elején leszögezi, hogy az orosz Alkotmánybíróság csak ritkán hivatkozik a külföldi államok példájára és jogára, de kivételek azért néha akadnak. Ezek közül a legfontosabbakat a szerző fel is sorolja. A külföldi példákra való hivatkozások gyakrabban a különvéleményekben fordulnak elő, mint magukban a határozatokban. A cikk szerzője az orosz eseten kívül megvizsgálja még az örmény modellt is. Az örmény alkotmánybírák ugyanis az egyes határozataikban az orosz kollégáik döntéseire és érveire is szoktak hivatkozni. Néha azonban a svájci központi bíróságok ítélezése sem kerüli el a figyelmüket és még gyakrabban veszik figyelembe a német és más nyugat-, illetve közép-európai államok bíróságainak döntéseit is.

6. A most bemutatott tanulmánykötet magán viseli ennek a műfajnak legtöbb előnyét és hátrányát. A szerzők sok témába kezdenek bele, de elemzésük sokszor felszínes marad, ami valószínűleg a terjedelmi korlátokkal is összefügghetett. A tematikája roppant heterogén és többször túlmegy a szűken vett alkotmányjogi (sőt néha a jogi) kereteken is. A külföldi olvasó számára ugyanakkor több érdekes információt tartalmaz az egyes részkérdésekről, különösen, ami az orosz állam működését, területi berendezkedését és az alkotmánybírósági működését illeti. Bár a tanulmányokat inkább az 1993. évi alkotmány barátai írták, de az írásaik nem elvakultak és általában nem apologetikus jellegűek.

Halász Iván*

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: halasz.ivan@tk.mta.hu.

PERES ZSUZSANNA: A CSALÁDI HITBIZOMÁNYOK MEGJELENÉSE
MAGYARORSZÁGON (PÉCS: PUBLIKON 2014) 284.

1. 2014 őszén látott napvilágot a Publikon kiadó gondozásában Peres Zsuzsanna *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon* című könyve.¹ A könyv alapját csaknem egy évtizedes, jelentős részben külföldön folytatott, gondos kutatás eredményeként megszületett és 2009-ben sikeresen megvédett doktori értekezés képezi.²

A magyar jogtörténet több területén is figyelemre méltó eredményeket elért, kutatói tevékenységét külföldi – elsősorban bécsi – tanulmányutakkal is bővítő szerző munkásságának közjogi és magánjogi témájú elemeit egyszerre gazdagítja a jogágak határterületein álló hitbizomány intézményének bemutatása. A szerző – munkája bevezető fejezeteiben megjelölt – célja, hogy bemutassa a magyar jogrendszerbe idegen hatásra beépült hitbizományt, összehasonlító módszerrel elemezve a történeti és dogmatikai nézőpontból vizsgált jogintézményt.

A hitbizomány történeti eredete alapján logikusnak tűnik az a megközelítés is, miszerint a jogintézmény magyar történeti sajátosságainak bemutatása előtt áttekintést kapunk a hitbizomány európai történetéből, egy spanyol, itáliai és osztrák példákat felsorakoztató európai előzménytörténet keretében. A kötet ezáltal a hazai hitbizományi jog és gyakorlat elemzésén túl a magyar intézménytörténet egyes európai országokban létező hitbizományi szabályozás sajátosságaival való összevetését ígéri.

A feldolgozás meghatározó módszere a jogtörténeti források feltárása és elemzése. Kiemelt szerepet kapott az 1687/88. évi, valamint az 1723. évi pozsonyi országgyűlések anyaga is, ahol több fontos, a hitbizományt szabályozó törvénycikket is elfogadtak. A szélesebb körben is ismert és elérhető alapforrások mellett a szerző részletesen foglalkozott a témába vágó, fennmaradt levéltári anyagok feltárásával. Elsősorban azoknak a családoknak a történetét vizsgálta, amelyek a téma szempontjából kiemelt jelentőségű törvénycikk (1723:50. törvénycikk) értelmében valóban hitbizománynak tekintendő öröklési rendet határoztak meg (Pálffy, Esterházy, Erdődy, Zichy és Szirmay családok). A levéltári forráselemzés keretében a szerző elsősorban a Magyar Országos Levéltárban, illetve a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban található anyagokat elemzett.

Összességében megállapítható, hogy a munka döntően az okleveles, primér forrásanyag alapján dolgozta fel a középpontba állított témát, ezt egészítette ki a vonatkozó szakirodalmi háttéranyaggal.

A dolgozat tárgya a magyar „hitbizományi jog” kezdeteinek a bemutatása,³ tovább-

¹ A szerző, Dr. Peres Zsuzsanna egyetemi docens kutatási területei: az 1848 előtti rendi magánjog, különösen a hitbizományok és a házassági vagyoni jogi szerződések, továbbá a 1848 előtti magyar közigazgatás-történet.

² A magyar „hitbizományi” jog kezdetei (témavezető: Dr. Béli Gábor), Pécsi Tudományegyetem (PTE), Állam- és Jogtudományi Kar (ÁJK), doktori iskola (2009), http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/peres-zsuzsanna/peres_zsuzsanna-vedes-ertekezes.pdf.

³ Ahogyan a szerző értekezésében rámutat, az idézőjel használatának oka, hogy 1687 előtt egy okleveles forrás sem nevezi *fideicommissum*nak latinul, vagy hitbizománynak magyarul az elrendelt

bá – a jogi szabályozás történetén túl – az egyes, 1723-ig Magyarországon alapított hitbizományok elemzése. A feldolgozás kerete a 16. század közepétől (Thurzó Elek országbíró 1542. évi végrendeletétől) a 18. század első harmadáig (1723:50. törvénycikk) terjed.

Érdekes meglátást tükröznek a bevezető fejezetek zárásaként szerepeltetett, a vizsgált jogintézmény „aktualitásáról” alkotott fejtegetések. A szerző a hitbizomány és a 2014. március 15-én hatályba lépett Polgári Törvénykönyv által újonnan szabályozott bizalmi vagyonkezelés összevetéséről értekezve utal a lehetséges hasonlóságokra és különbségekre. Talán a részletekben történő különösebb elmélyülés nélkül is kijelenthető, hogy a bizalmi vagyonkezelés jogintézményének taglalása, különösen egyetemes jogtörténeti és összehasonlító jelleggel, bővebb terjedelmet is megérdemelt volna, akár önálló fejezetben is.

2. A munka első, érdemi egységének tekinthető második fejezet (*Majorátus és fideicommissum Európában a Habsburgok által uralt területeken*) a hitbizomány jogtörténeti előzményeiből válogat, döntően a spanyol, itáliai és német nyelvű területek áttekintésével. A történeti előzmények vizsgálatát feltétlenül indokolja, hogy a hitbizomány idegen eredetű jogintézmény, amely a spanyol hűbérjogból került át, osztrák közvetítéssel, a magyar jogba.

Az elsőként elemzett spanyol „*mayorazgo*” sajátosságainak felvázolása mellett itt kerülnek bemutatásra az itáliai területeken megjelenő „*fedecommeso*”, és a német földön jellemző „*fideicommissum*” sajátosságai. A magyar intézménytörténettel való összefüggés szempontjából indokolt, hogy a mediterrán és német előzményeknél lényegesen nagyobb terjedelemben értekezik a szerző az osztrák örökös tartományokban gyakorlatba vett „*fideicommissum*” és „*majorat*” jellemzőiről, számos okleveles forrást is felhasználva. A fejezet időbeli végpontját a magyar hitbizományi jog „fordulópontjának” számító, 1687-es esztendő jelenti, önkritikusan kihangsúlyozva, hogy a rövid áttekintés elsősorban a magyar szabályozás előzményeit kívánja felvázolni és nem a teljes szabályozástörténet bemutatására vállalkozik.

A spanyol *mayorazgo* egy család feljogosítása meghatározott javak örökös élvezetére, abban való öröklési kötelezettséggel, az alapító okirat szerint meghatározott öröklési rendnek vagy a törvény rendelkezéseinek megfelelően. Már a definícióból is kiténik, hogy a hitbizomány elődjének tekinthető spanyol jogintézményben sajátosan keveredtek a közjogi, magánjogi és öröklési jogi jellegzetességek. A lekötött javak örökös élvezete oszthatatlan javakból állt, az érintett jószágok elidegeníthetlensége és elbirtokolhatatlansága mellett. A spanyol uralkodók közvetítésével a jogintézmény a dél-itáliai területekre is eljutott, ahol termékeny kölcsönhatásba került a római jogi hagyományokkal, majd a Habsburg uralkodók révén terjedt el az osztrák örökös tartományokban is.

A szerző az örökös tartományok vonatkozásában mutat rá arra a meglepő sajátosságra, hogy az említett térségben a szokásjogi szinten létező jogintézmény sza-

kötött öröklési rendet. Az sem állítható, hogy maga a hitbizomány létezett volna korábban. A szakirodalom ebben a körben csak Pálffy Pál nádor 1653. évi végrendeletét tekinti – az 1687:9 törvénycikket megelőző – hitbizomány-alapításnak (8. o.).

bályozására csak viszonylag későn, I. Lipót 1674. november 2-án életbe léptetett pátensében került sor (a magyar szabályozást alig tizenhárom évvel megelőzve). Az osztrák hitbizományi jogot az itáliai és spanyol előzményeknél jóval nagyobb terjedelemben és mélyebb összefüggéseiben tárgyalja, elsősorban azért, mert a szerző ebben a körben már nemcsak a szakirodalomra, hanem széles körű levéltári kutatásaira is támaszkodhatott. A hitbizományok sajátos „precedensjogának” ilyen megközelítésű feldolgozása különösen szerencsés a jogintézmény kialakulásának szokásjogi jellegére tekintettel. Az elemzés során igazolást nyer, hogy az osztrák hitbizományok birtokosai elsősorban a legfontosabb udvari tisztségeket betöltő családok tagjai és a legmagasabb címek viselői voltak. A hitbizományok alapítása így, alig tagadható módon, legalább annyira szolgálta az uralkodóhoz hű arisztokrácia kialakítását, mint a kiténtetett család tekintélyének megőrzését, a sokszor hangoztatott *splendor familiae* biztosítását. A hitbizományok birtokosai a szerző által idézett esetekben éppen a megszerzett grófi, bárói vagy hercegi címet hagyományozták tovább, élve a hitbizományok adta jogi lehetőségekkel.

Az osztrák hitbizományok sajátosságai (hitbizományi birtokos személye, elidegenítési és megterhelési tilalom, állagfenntartási kötelezettség stb.) – nem meglepő módon – igen sok hasonlóságot mutatnak a Magyar Királyság területén alapított hasonló jogintézménnyel.

3. A szerző a negyedik fejezetben tér rá az értekezés központi témáját jelentő kérdéskörre: a magyar hitbizományi jog kialakulásának, történetének és történeti sajátosságainak ismertetésére. Az összesen négy alpontban kifejtett intézménytörténet részletes tárgyalását megelőzően, külön fejezetben (*A hitbizomány fogalma Magyarországon*) kap helyet a hitbizomány meghatározása és a hitbizomány-definíció egyes fogalmi elemeinek számbavétele. A tematikailag és szerkezeti szempontból is jól elhelyezett fogalomlemező rész jó érzékkel válogat a rendelkezésre álló forrásokból és szakirodalmi feldolgozásokból.

A meghatározások közül elsőként áttekintett, jogtörténeti megközelítés szerint hitbizománynak tekintendő az alapító által, királyi engedéllyel felruházott, meghatározott, kötött öröklési rendnek alávetett, eredete szerinti szerzett jöszág vagy jöszágok összessége, amelyre nézve elidegenítési és terhelési tilalom áll fenn. A szerző rámutat arra, hogy választóvonalat kell húzni az 1687:9 törvénycikket megelőzően keletkezett, talán „hitbizományszerű”-ként titulálható, de hitbizománynak semmiképpen nem tekinthető intézkedéseket tartalmazó oklevelek és az 1687-et követően keletkezett alapítólevelek között.

A törvény keletkezését megelőző időszakban létező hitbizományszerű intézkedésekre, feltehetően az abban foglalt öröklési rend alapján, a latin nyelvű oklevelek egyértelműen a „majoratus” elnevezést használják. A *fideicommissum* kifejezés a feltárt okleveles források egyikében sem fordul elő 1687-et megelőzően. A szerző hangsúlyozza, hogy a majorátus az említett időszakban még nem fordítható hitbizománynak – a szó klasszikus értelmében legalábbis –, minthogy nem is tekinthető annak. Leginkább egy olyan, egyre gyakrabban alkalmazott öröklési rendet jelölt, mellyel az egyes főnemesi családok tagjai éltek vagyonuk megőrzése, pontosabban egy kézben tartása érdekében. Ebben az összefüggésben az öröklési rend

meghatározottsága jelenti az intézmény hangsúlyos részét, és csak mellékes jelentőséggel bírt, hogy az örökhatározó egyébként megtiltja az érintett jószágok elidegenítését és megterhelését az örökösök számára. A mindenkori hitbizományi birtokos csak haszonélvező azzal a kötelezettséggel, hogy a hitbizományi vagyont az eredeti állapotban átadja az őt követő öröklésre jogosultnak.

A számba vett szakirodalmi meghatározások és a törvény szövegében közös fogalmi elemek: a hitbizomány céljaként megjelölt „*pro splendore familiae*”, a családok romlásának megakadályozása végett történő alapítás, és az említett célt szolgáló, speciális öröklési rend megállapítása. A hitbizományok további jellegzetes, ugyanakkor ellentmondásos fogalmi eleme az elidegenítési és megterhelési tilalom volt, amely az ősihez hasonló, sőt annál talán némiképpen szigorúbb kötöttséget eredményezett a hitbizományi vagyont tekintve. Az elidegenítési és terhelési tilalom kezdetben a hitbizományok esetében is relatív volt, hiszen a hitbizományi jószág elidegenítését célzó szerződés nem lett *ipso jure* semmis, csupán megtámadás útján érvényteleníthető, amennyiben a legközelebbi hitbizományi várományos, akinek a jogát az elidegenítés sértette, megtámadta a szerződést jogsérelmére hivatkozva.

A hitbizomány fogalmi elemeit tárgyaló fejezet összességében jól mutatja be a tárgyalta jogintézmény sajátosságait. Az olvasó helyzetét ugyanakkor lényegesen megkönnyítette volna egy rendszerezettebb, tagoltabb fogalomismertetés, amely az egyes szakirodalmi definíciók bemutatása mellett hangsúlyozottabban törekszik a szintetizálásra és ezt a szerkezeti egységek kialakításával is segíti (például az egyes fogalmi elemek mentén kialakított, pontozott alfejezetek szerinti tagolással). Véleményünk szerint indokolt lett volna az egyes, jogtörténet-tudomány körébe tartozó fogalom-meghatározások részletesebb elemzése is (túl a lábjegyzetek szintjén történő ismertetésen).

4. A szerző munkájában többször hangsúlyozza az 1687:9. törvénycikk „választóvonal szerepét” a magyar hitbizományi jog kialakulásában. Ennek figyelembevételével indokolt a hitbizományok történetét tárgyaló részek említett eseménynek megfelelő szétválasztása három fejezetre. A jogintézmény magyar példáit részletesen elemző két, nagy terjedelmű szerkezeti egység (4. *Majorátusok az 1687:9. tc. keletkezését megelőző időszakból*; 6. *A törvényi szabályozást követően 1723-ig alapított hitbizományok*) között ugyanakkor aránytalannak tűnik az 1687:9. törvénycikk keletkezés-történetét bemutató, rövid terjedelmű (mindössze hat oldalnyi), átvezető jellegű fejezet (5. *A hitbizományra vonatkozó 1687:9. tc. keletkezése*). Véleményünk szerint a magyar hitbizományi jog története szempontjából kiemelkedő fontosságú törvényt célszerűbb lett volna az intézményt általánosan bemutató, 3. fejezetben tárgyalni, különösen, hogy az említett fejezet több, a neves törvénycikkkel összefüggő fejtegetést is tartalmaz (például a hitbizomány megnevezésének változásai).

A magyar hitbizományokat bemutató első fejezet az 1687 előtti majorátusok keletkezését tárgyalja. Ehelyütt kerül sor a majorátusokra vonatkozó rendelkezések részletes bemutatására, amelyek céljukat tekintve párhuzamba állíthatóak a hitbizományokkal, de még nem tekinthetők hitbizománynak, csupán „előkészí-

tik a terepet” a jogintézmény magyarországi bevezetéséhez. Hasonlóan az osztrák példákhoz, az alapítók (a Thurzó-, a Pálffy-, és az Esterházy-család tagjai) a majorátusok körében is az ország politikai életének meghatározó szereplői: országos főméltóságok, akik az uralkodóhoz való hűségükkel érdemelték ki, hogy adományokban és egyéb kegyekben részesüljenek. A majorátusok bemutatása széleskörű levéltári kutatásokon alapul, az első magyar „hitbizományok” tárgyalása jól kiemelt, tematikus csomópontok szerinti bontásban történik, kiemelve a legfontosabb fogalmi elemeket, lehetőséget teremtve az összehasonlító jellegű elemzésre.

Az alapító családok történetének ismertetését követően az említett családok hitbizományainak történetén keresztül nyerhetünk mélyebb betekintést a magyar hitbizományi jog elemeibe. A kötött öröklési rendnek alávetett jószágok eredetüket tekintve ebben az időszakban többnyire adományos vagy zálogos természetűek, amelyek később vegyes adomány jellegűek öltöttek. Elvértve fordult elő ingóra majorátus-alapítás, sokkal inkább jellemző, hogy az ingatlanokban található ingókat, egyszerűen csak hozzárendelik a majorátushoz, kiterjesztve arra is az elidegenítési és terhelési tilalmat. Az adományok nagy számát Magyarországon is az indokolhatta, hogy az uralkodók igyekeztek maguk mellett lekötelezni a hozzájuk hűséges nemeseket.

A szerző által vizsgált családok ingatlan vagyontárgyai jogi jellegüket tekintve zálogosak vagy adományosak voltak. A szerzés módjára nézve lehettek zálogkölcson-szerződés biztosítékaként kapott zálogbirtokok, vagy *inscriptio* illetve teljes vagy vegyes adomány útján szerzett jószágok. Az uralkodó többnyire a zálogból vissza nem váltott birtokokat minősítette át adományos jószággá, azon belül vegyes adománnyá. Előfordult olyan eset is, amikor bizonyos korábban zálogos jószág – amelyet az uralkodó a későbbiekben adományba adott attól függően, hogy az adományban meghatározott öröklési rend szerint kik voltak éppen a birtokában –, eltérő jogi jellegű képviselt.

A zálognál tágabb fogalom az *inscriptio*.⁴ Lényege, hogy az arra érdemes személy hűséges szolgálatát földbirtokkal jutalmazták, amely szólhat akár határozott, akár határozatlan időre is, az okiratban szereplő pénzösszeg ellenében. Jellegét tekintve hasonló a záloghoz.⁵ Itt a birtokost megilletik a dolog gyümölcsei és hasznai, továbbá a birtokvédelem. Halála esetére a jószágról visszaváltásig rendelkezhet, de a tulajdonhoz kapcsolódó rendelkezési jog nem illeti meg mindaddig, amíg azt a királytól adományképpen valamilyen jogcímen meg nem szerzi. Az *inscriptio* abból a szempontból hasonlatos az adományhoz, hogy az *inscriptio* útján szerző felet be kell iktatni a dolog birtokába.

A szerző rámutat arra, hogy a zálog, az *inscriptio* és az adomány közül az adomány biztosította a legtágabb jogokat a megadományozottnak. Miután a király az

⁴ A szerző rámutat, hogy a kifejezést magyarra érdemdíjazásnak is szokták fordítani, de az ideiglenes átruházás kifejezés is előfordult már, amely abból a szempontból téves, hogy az érdemdíjazás szólhatott akár örökre is (107. o.).

⁵ A királytól származó *inscriptio* jogi természetét tekintve semmiben sem különbözött a zálogtól, ugyanúgy nem járt nemesítő jelleggel, mint a zálogba adott birtok, még akkor sem, ha az uralkodó adta (107. o.).

adománylevélben mindig meghatározta a jogcímet, melyen a birtokot az adományosnak juttatta, és az adományos az adománybirtokban jogcímes birtokosnak minősült, megillették azok az előnyök, amelyek általában a birtokosokat megilletik, de ezen túlmenően a király engedélyével bizonyos fokú rendelkezési joggal is bírt az adományos jószág felett. A szerző álláspontja szerint különbséget kell tenni az első adományos és az ő örökösei mint birtokosok jogállását illetően, és aszerint, hogy az adományost megillető jogokat a király és a kívülálló harmadik személyek szempontjából vagy a család szempontjából vizsgáljuk.

Az öröklési rend meghatározása és egyéb kikötések elemzése során a szerző jól mutatja meg a közjogi elemekkel átszőtt „hitbizományi jog” és az öröklési jog (végrendeleti öröklés) közötti összefüggéseket. A fenti fejezetben elemzett, majorátus fogalmi körébe tartozó jószágok esetében a kötött átszállási rend meghatározására csaknem kivétel nélkül végrendeletben került sor. A végrendelezők a korszak meghatározó jelentőségű arisztokratái voltak, végrendeleteiket az uralkodó is megerősítette és annak tartalmát jóváhagyta.

5. A munka következő, nagy terjedelmű fejezete az 1687:9. törvénycikket követő hitbizomány-létesítéseket tárgyalja. A törvény megalkotását követően négy család alapított hitbizományt Magyarországon: a Zichy István-seniorátust 1687-ben, az Esterházy Pál-elsőszülettségi hitbizományt 1695-ben, a Szirmay István-majorátus szerinti hitbizományt 1711-ben létesítették, Erdődy György számára pedig III. Károly adományozott elsőszülettségi hitbizományt 1720-ban. Az alapítók mögött álló, valamennyi család esetében elmondható, hogy a korszakban több, fontos országos tisztséget betöltő taggal is dicsekedhettek, és a 17. században váltak az országos politikában is meghatározó jelentőségű szereplővé.

Jól szolgálja az egyes hitbizományok összehasonlításának lehetőségét, a hitbizomány tárgyai szerinti (ingatlanok, ingók) rendszerezés és bemutatás. Különösen tanulságos a hitbizományok öröklési rendjét bemutató fejezetrész, amely a tárgyalat jogintézmény legfontosabb jellegzetességeit foglalja össze az egyes családok példáján. A másodjára tárgyalt Esterházy-hitbizomány öröklési rendje szerint például az alapító Esterházy Pál arra az esetre, ha fiai az ősi jószágon meg akarnának osztozni, eltérve a végrendeletében meghatározott öröklési rendtől, másképpen rendelkezik a szerzett javairól, mint ha a három, általa alapított hitbizományt elfogadják. Az előbbi esetben ugyanis a teljes szerzett vagyont Mihályra hagyja, aki ezt a vagyont *fideicommissumként* fogja birtokolni haláláig, majd azt követően az ő legidősebb fia lesz a jószágok birtokosa, annak halála esetére pedig a jószágok az idősebb szülött unokára szállnak, végül az íz-közelség szerinti legidősebb szülöttre. Amennyiben Mihálynak több fia lenne, a „*primogenitus*” lesz a birtokos, aki fiútestvéreinek fejenként évi kétezer forintot köteles adni tartásukra, a lányok pedig ezer forintot kapnak házasságkötésükig.

Fontos szabályt jelent a hitbizománynak alárendelt jószágok megosztásának, elidegenítésének és elzálogosításának tilalma: a szabályt megszegő birtokosok elveszítik jogaikat (a szabályokat megszegő birtokos jogvesztése ugyanakkor nem érinti a leszármazóinak jogát). Tilos volt a hitbizományhoz tartozó bármely jószágot pénzzé tenni, ebben az esetben az uralkodó jogosult az érintett pénzüsszeget a

kincstár részére elkobozni. Előírás volt az is, hogy csak olyan, arra „alkalmas” személy lehet birtokosa a hitbizománynak, aki római katolikus vallású és hitében élete végéig megmarad.

A szerző a bemutatott hitbizományi szabályokat gazdagon illusztrálja az egyes oklevelekből kiemelt részletekkel, amelyek – sajnálatos módon – csak a lábjegyzetekben kapnak helyet. Tanulságos lett volna bizonyos részleteket – különösen az egyes okiratok meghatározó és máshol is visszatérő, jellegzetes fordulatait – a főszövegben is kiemelni, azokat részletesen is elemezni.

Külön fejezetben kap helyet az 1687:9. törvénycikk magyarázatáról szóló 1723:50. törvénycikk ismertetése (7. Az 1723:50. tc. az 1687:9. tc. magyarázatáról). Az 5. fejezethez hasonlóan itt is okoz némi aránytalanságot a mindössze másfél oldal terjedelmű szöveg külön pont alatti elhelyezése. Az „alapozó”, 3. fejezet keretében történő tárgyalás itt is megfontolható lett volna.

6. A könyv érdemi fejezeteinek sorát a tudományos megállapításokat és következtetéseket tartalmazó Összegzés zárja. A jogintézmény eredetéről megállapítja a szerző, hogy a hitbizomány nem előzmények nélkül jelent meg a magyar jogrendszerben az 1687:9. törvénycikk megalkotásával. A szerző, az általa feltárt oklevelek elemzése során, arra a következtetésre jut, hogy a tárgyalt jogintézmény beépülése a magyar öröklési jogba egy olyan folyamat eredménye, amely a 16. század közepén indult el, és a hitbizományokról szóló törvény becikkelyezésével (pontosabban az 1687:9. törvénycikk magyarázatáról szóló 1723:50. törvénycikk megalkotásával) zárult. 1687-ben egy már régóta meglévő szokásjogi gyakorlatot „öltöztettünk fel törvényi köntösbe”.

A nemesi vagyon oszthatlan megőrzésének célja, továbbá a vagyon elidegenítésének és megterhelésének korlátozása vagy kizárása már 1687 előtt is megfigyelhető a szerző által vizsgált végrendeletekben, amikor az örökhagyó arra törekszik, hogy vagyona további sorsának meghatározásával elkerülje az örökösök közötti esetleges jogvitákat. Mindazonáltal a nemesi vagyon elaprózódástól való megmentésének kívánalma a magyar szokásjogi gyakorlatban nem jelenti azt, hogy a hitbizomány a magyar jogban „*sui generis*” módon kialakuló jogintézmény lett volna. A hitbizomány alapvetően idegen eredetű jogi konstrukció, melynek megjelenését az ország öröklési jogi rendszerében a kor politikai sajátosságai és a rendi berendezkedés indokolták. A 17. század utolsó harmadában ért meg a helyzet arra, hogy ezt, a szokásjogban egyébként már létező, ugyanakkor korántsem elterjedt intézményt törvényi szinten is szabályozza a magyar jogalkotás.

A Függelék keretében összegyűjtött mutatók között szerepeltetett családfák hasznos adalékokkal szolgálnak a könyvben bemutatott magyar családok történetében való eligazodáshoz. Az okleveles forrásokat bemutató Forrásjegyzék – mellett, hogy a szerző kutatómunkáját hitelesen alátámasztja –, lehetőséget teremt más, a témában elmélyülni szándékozó kutató számára is az elemzett dokumentumok tanulmányozására. Lelkiismeretes kutatómunkáról tanúskodik az igényesen összeállított irodalomjegyzék is, ugyanakkor a név-, és helymutató mellett indokolatlannak tűnik a tárgymutató mellőzése.

A könyv nyomdai kivitelezése megfelel a tudományos munkák elé állított, alap-

vető tördelési és tipográfiai kívánalmaknak. A szerző nevének és a könyv címének megjelenítése (fekete-fehér oklevelet ábrázoló könyvborítón fekete betűk) ugyanakkor nem esztétikus. A terjedelmes, tagolatlan, túlszűfolt és meglehetősen apró betűs fülszöveg sem szolgálja megfelelően rendeltetését.

7. Az értekezés meggyőzően és hitelesen igazolja a Bevezetés megállapításait, ebben az értelemben eléri a kitűzött kutatási célokat. Meggyőzően nyer igazolást, hogy a hitbizomány a tradicionális magyar jog külföldi, elsősorban Habsburg hatásra beépült jogintézménye a tradicionális magyar jognak, ugyanakkor mégsem előzmény nélküli a magyar jogtörténetben. A hitbizomány Habsburg uralkodók számára elsődleges célja – az udvarhoz hű, lojális arisztokrácia kialakítása – mellett ugyanakkor számos más „pragmatikus” lehetőséget is magában rejtett. Ezek sorában kiemelten említhetjük a nemesi vagyon forgalomképességének korlátozását, a családi birtokok elaprózódásának megakadályozását, vagy az egyes családfejek számára alakítható sajátos „végrendeleti öröklés” lehetővé tételét. Az említett lehetőségek már a 1687:9. törvénycikk előtt is jelen voltak a hitbizományra „emlékeztető” magyar jogi konstrukciókban, az intézmény egyes fogalmi elemei tehát, még ha maga az intézmény nem is, élő előzményekkel rendelkeztek.

A munka gondos összefoglalása a szerző témában végzett kutatásainak. A források tartalmának egyszerű ismertetése ugyanakkor, véleményünk szerint, túlságosan is terjedelmes, magának a címadó jogintézménynek (illetve a magyar jogtörténet hitbizománnyal összefüggésbe hozható jogintézményeinek) az elemzése, továbbá a rendszerező jellegű bemutatás terjedelmileg és szerkezetileg is háttérbe szorul. Különösen szembetűnő az egyes családok történetének terjengős bemutatása, az életrajzi adatok, birtokszerkezet, genealógia, családtörténet elnyújtott leírása. Feltűnően túlterhelik a szöveget a téma elemző bemutatása szempontjából érintőlegesen jelentőségű adatok és ismeretek (uradalmak helyneveinek felsorolása, rokon kör bemutatása, magánélet-történet stb.). Az olvasóban komoly hiányérzetet kelt, hogy a jogtörténeti és történelmi ismertetések mellett a munka egészében másodlagosnak tűnik az intézménytörténet- és elemzés.

Peres Zsuzsanna *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon* című könyve egy hiteles és lelkiismeretes kutatómunkáról tanúskodó feldolgozás, amely – a szintetizálás és a rendszerezés nehézségei és következetlenségei ellenére is – értékes ismeretanyaggal gazdagítja a hitbizományokra vonatkozó jogtörténeti kutatások szakirodalmát.

Kelemen Miklós*

* PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.
E-mail: kelemen@ajk.elte.hu.

BÉLI GÁBOR: VÁROSI SZOKÁSJOG AZ ARS NOTARIA ALAPJÁN
(PÉCS: PUBLIKON 2014) 216.

1. A hazai középkorszakot és jogtörténeszeket az utóbbi időben elkényeztetik az évfordulók. Egy-egy jelentős szerző, kimagasló írásos történelmi emlék remek alkalmat nyújt, hogy múltunkról és jelenünkről elmélkedjünk. Béli Gábor 2014-ben megjelent *Városi szokásjog az Ars Notaria* alapján című munkáját Werbőczy István *Hármaskönyvének* az 500 éves (1514/1517), a pécsi egyetem alapításának (1367) a 650 éves évfordulójával vezeti be. Béli Gábor kiemeli, hogy a Tripartitumhoz horde-rejében nem hasonlítható más, sem a 16. századig, sem utána keletkezett honi jogkönyv, valamint a nevezetes évfordulók kapcsán a régebbi múltba visszanyúlva a Magyarországon szerkesztett joggyűjtemények, formuláskönyvek elmélyült vizsgálata tanulságokkal és új tudományos eredményekkel szolgálnak. A mű pontosabb célját Béli Gábor úgy határozza meg, hogy a városok mintáinak elemzésére szorítkozva kíván hozzájárulni a magyar jogtörténet művelőire váró feladat elvégzéséhez, és egyben tiszteleg is a kiváló jogtudós, a száz évvel ezelőtt született Bónis György előtt.

A *Tripartitum* megjelenése előtti századok folyamán született művek közül az első és egyben a legkiemelkedőbb, a gyakorlati jogtanításhoz készült *Ars Notaria*, amelyet szerkesztője a magyar középkor számára oly nevezetes 1351. évben fejezett be. A szerző a fent említett új eredmények sorát nyitja meg az *Ars Notaria* IIC. alfejezetének elemzésével, amely a városi szokásjogot részletezi. Béli Gábor a szövegahagyományozódás és a szerzőség kérdését a Lectori Salutemben és az Előszóban csak érintőlegesen tárgyalja, mégis kellő eligazodást nyújt az olvasónak. A formuláskönyvet Kovachich Márton György a bécsi császári könyvtárban Michel Denis katalógusában megtalált töredékekből összeillesztve 1799-ben hozta napvilágra, két másik mintatárral egyetemben. Kovachich a szerzőt és a keletkezés helyét az egri egyházmegyéhez kötötte, és úgy vélte, hogy a Pécsen alapított *studium generale* számára készült „nyilvános előadásokra.” Ha nem is volt az *Ars Notaria* egyetemre szánt tankönyv, minthogy a magyar szokásjog töltötte ki, jelentőségét éppen a feldolgozott és összegzett honi joganyag adja, húzza alá Béli Gábor. A szerző a továbbiakban rámutat, hogy a mű szerzőségének kérdését, annak azonosítását, az eredeti szerkezet tisztázását, a mű sajátosságainak feltárásával Bónis György már megtette. Béli Gábor a művet is a kitűnő jogtörténész emlékének szenteli, a továbbiakban mégis a szerkesztő kifejezéssel él, tehát a Zala megyéből származó Uzsai Jánossal való azonosítást elveti.

2. Az *Ars Notariát* egy 15. század közepén készült másolat őrizte meg. Bónis György szerkezetrekonstrukciója szerint az I. fejezetet a királyi kúria formulái alkották hiteleshelyi jelentőlevelekkel vegyesen, a II. fejezet további három részre oszlott. A IIA. alfejezet az egyházi bíróságok leveleit tartalmazta, a IIB. a megyékét (a megyésispán vagy vicéje és a négy nemes bírótárs által adottakét), míg a IIC., ahogyan a szerkesztő is előrebocsátotta, kétféle levéladó, a városok (városbíró, esküdtek és többi polgár), valamint a városi, vagyis a szabad plébánosok kiadványait, a III. fejezet a hiteleshelyi okleveleket ismertette, végül a IV. fejezetben a „küldött” levelek kaptak helyet. Béli Gábor könyve a IIC. alfejezet tizennégy titu-

lusának elemzését tartalmazza. A négy fejezetbe rendezett *Ars Notaria* anyagát a szerkesztő a középkori Magyarország írástudóinak szánta hivatásuk gyakorlása kiteljesítéséhez, legyen az a Kancellárián vagy másutt az országban. A mű retorikai és jogi tankönyvnek is készült. Célja az volt, hogy a leendő jegyzőket segítse a legfontosabb levélszerkesztési és jogi ismeretek megszerzésében. A megismertetett joganyag pedig a magyarországi szokásjog volt, amit a szerkesztő a kánonjog mércejével mérve több helyütt éles kritikával illett.

Ez a magyar szokásjog egyfajta rendszerezését is elvégző, a tanuló számára a jobb megértés kedvéért magyarázatokkal is kiegészített formuláskönyv egyaránt alkalmas volt arra, hogy nyilvános előadáson felolvassák, és arra is, miképp maga a szerkesztő tanácsolta, hogy a *notarius, studens* ellapozza, utána nézzen a szükséges mintának, és lemásolja, másolva tanulja azokat. A feldolgozott joganyagra, és ezzel együtt kitüntetett figyelemmel arra, hogy az *Ars Notaria*ban közjegyzői iratminta nem kapott helyet, valóban el kell vetni, hogy *studium generale* számára íródott, hogy a Pécsen 1367-ben alapított egyetemen folyó oktatásra szánták volna – állapítja meg Béli Gábor Bónis György nyomán (6–7. o.).

Mivel az *Ars Notaria* formuláskönyvnek készült, szerkesztője arra törekedett, hogy az ismertetett iratmintákból, illetve az iratminta-variációkból lehetőleg kiküszöböljön minden azonosításra alkalmas elemet. A személyeket, legyen az levéladó, vagy a felhozott ügyben érintett peres fél, szerződő fél, nagybíró, megyésispán, eljáró királyi ember, egyházi férfiú, templomnak, egyháznak nevet adó szent, az ABC betűivel vagy a „*talis, tale*” ilyen, olyan szócskákkal jelölte. Ezzel együtt az anonimitás minden esetben nem valósult meg, hívja fel a figyelmet Béli Gábor (9. o.).

3. A szerző a továbbiakban rövid, ám áttekinthető és alapos historiográfiai bevezetőt nyújt az *Ars Notaria*val foglalkozó szerzők és munkák eredményeiről. Az *Ars Notaria*val legmélyebben foglalkozó Bónis György mellett, többek között ismerteti Roszner Ervin, Fejér György, Huszty István, Hajnik Imre, Degré Alajos, Blazovich László és Kubinyi András munkáit,¹ valamint gondolataik, megállapításaik többször visszatérnek a mű egészében.

¹ A teljesség igénye nélkül a legfőbb munkák a következők: Bónis György: „Uzsai János Ars Notariája” *Filológiai Közöny* 1961/3–4. 229–260; uő: „Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv” *Filológiai Közöny* 1963/3–4. 373–388; uő: *Középkori jogunk elemei* (Budapest: KJK 1972); Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története* (Zalaegerszeg: Zala megyei bíróság – Magyar Jogászegylet Zala megyei szervezete 1996); Degré Alajos: „Kártérítés Anjoukori magánjogunkban” in KUMOROVITZ L. Bernát – SZILÁGYI Lóránd (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulója ünnepére* (Budapest – Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó 1938); HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt* (Budapest: MTA 1899); BLAZOVICH László: „A városkönyvek és a soproni Gerichtsbuch” in uő.: *Demográfia, jog és történelem. Válogatott tanulmányok* [szerk. ANTAL Tamás] (Dél-alföldi évszázadok 31.) (Szeged: MNL Csongrád Megyei Levéltára 2013); uő: „A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek” in uő.; KUBINYI András: *A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. Tanulmányok Budapest múltjából XIX.* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum 1972); uő: „Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében” in CSUKOVITS Enikő – LENGYEL Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században* (Budapest: MTA ITI 2005); uő: „Városfejlődés a középkori Magyarországon” in GYÖNGYÖSI Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet* [Jegyzet és forrásgyűjtemény] (Budapest: Bölcsész Konzorcium 2006).

Az *Ars Notaria* e műben történő jogtörténeti feldolgozása néhány ponton érezhető segítséget nyújt a rendelkezésre álló okleveles anyag hézagainak kitöltéséhez. A városi levéladás a tatárjárás utáni időktől vált gyakoribbá. Néhány jelentősebb városban a 14. század első harmadától már rendszeres a levéladás. Az ismert városi levelek nagyobb része nagyjából tucatnyi városhoz köthető. Ezek zömmel szerződésekről és más magánjogi ügyletekről készült bevalláslevelek. A városok működésének egyéb tényei többnyire más levéladók, király, nagybírók, hiteleshelyek kiadványaiból deríthetők ki. A városi törvényszék előtt folyó perről a városnak joghatóságot biztosító szabadságleveleken kívül kevés használható forrás áll rendelkezésre a 14. századból.

A városi levéladás új korszaka a városi könyvek megjelenésével vette kezdetét, de ezek csak a 14. század utolsó harmadától tűntek fel, és eleinte jobbra jogügyletekkel kapcsolatos bejegyzések töltötték ki. A legnagyobb hatású magyar városi jogkönyvnek, a budainak a 15. század elején (1403–1404) indult csak meg a szerkesztése. A jogkönyvek anyagából valamelyest visszakereshetők az előzmények, arra azonban nem elegendők, hogy a régebbi városi szokásjogot kellő biztonsággal lehessen rekonstruálni.

Az *Ars Notaria* jelentőségét az adja, hogy az Árpád-kortól a 14. század közepére kiteljesedett „archaikus” városjogot összegzi, kijelölve egyben az 1351. évi dekretummal együtt annak végpontját, és egy új korszak, a városi jogcsaládok virágkora előtt nyitja meg a kapukat – foglalja össze a szerző (12. o.).

4. Béli Gábor két nagy részre és azon belül négy-négy fejezetre osztja művét, amelyet összegző elemzés és végül mellékletek, majd igényes, szabatos angolsággal megírt összefoglaló zár. Az első rész a város hatóságát foglalja magában, amely a 1. Joghatóság és a joghatóságot gyakorló bíró vagy bírók; 2. A magisztrátus; 3. A város pecsétje; 4. A városban működő jegyző; fejezetekből áll. A második rész a város hatósági működését elemzi, 1. A város törvényszéke előtt folyó per; 2. A városi hatóság hiteleshelyi tevékenysége; 3. A szabályalkotó város; 4. Az ügyintéző városi magisztrátus; fejezetek szerinti eloszlásban. Mint látható, a szerző az elemzés során a polgári per mintájára a városi szokásjogot a statika és dinamika mentén osztja fel.

A szerző az *Ars Notaria* mellett rendkívül széles forrásanyagra támaszkodva a pozitívista történetírás évszázados hagyományát követve, a források maximális tiszteletben tartásával írja le a középkori magyar városi szokásjogot. Ez a módszer a források tiszteletével a lehető legkevesebb teret enged az értelmezésnek, a sejtésnek, a történész képzeletének. Leopold Ranke irányadó útmutatása² alapján a történész szerepe arra irányul, hogy csak azt írja le, ahogyan az valójában történt. (*Wie es eigentlich gewesen.*) Azóta a történetírásban több irányzat (*Annales*-iskola, kvantitatív történetírás, mikro-történetírás, történeti antropológia, hogy csak a legjelentősebbeket említsük³) alakult ki, de a magyar történészek között a leíró, pozitívista történetírás a mai napig szilárd alapokon nyugszik. Béli

² Leopold VON RANKE: *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514* (Leipzig: Reimer 1824).

³ Összefoglalóan lásd Ernst BREISACH: *Historiográfia* (Budapest: Osiris 2004); GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk.): *Történetelmélet I–II.* (Budapest: Osiris 2006).

Gábor műve is ennek az irányzatnak a képviselője. Így a források pontos ismertetése, azok felsorakoztatása, összegyűjtése, rendszerbe foglalása kitűnően nyomon követhető a műben.

Az elemzés során Béli Gábor rávilágított, hogy a városokban két bíró, tudniillik a községi előljáró és mellette királyi bíró működése régtől fogva látható. A király által delegált bíró lehetett a várhoz települt városban a vár várnagya éppen úgy, mint a városiak közül kinevezett, vagy más, a városon kívülről hozott, bíraskodási joggal felruházott tiszt. A delegált bírók joghatósága részleges vagy járulékos volt. A részleges joghatóságú városi királybíró a ráhagyott ügyekben korlátlan hatalommal bíraskodott, a járulékos joghatóságú bíró viszont csak a városbíróval közösen járhatott el polgár és mindenki más nagyobb ügyeiben egyaránt, vagy csak azokban a nagyobb ügyekben, amelyek polgár és idegen között keletkeztek.

Azzal, hogy a részleges vagy járulékos joghatósággal eljáró delegált bírónak, illetve idegenek illetékes bírójának megszűnt a városra vagy polgárára nézve minden addig érvényesülő jogosítványa, a város teljes bíraskodási autonómiával rendelkező hatósággá vált, ami ténylegesen a kizárólagos *jurisdiction* elnyerését és gyakorlását jelentette. Formálisan azzal vált általában mindenki felett, minden ügyben eljáró területiális joghatóságú bírósággá a város törvényszéke, amikor pallosjoga elismerést nyert.

A delegált bírók közül kivételes bírói hatalmat a budai (pestújhegyi) rektor gyakorolt. A levéladások alapján a budai rektor a várhegyi polgárok közössége által választott esküdtekkel járt el, olykor úgy, hogy „*vicejux*” is részt vett hatósági tevékenységének gyakorlásában, aki elnevezése ellenére semmi esetre sem tekinthető a rektor helyettesének. Béli Gábor ezzel az állításával és annak meggyőző érvekkel történő alátámasztásával megdönti Kubinyi András ezzel ellenkező nézetét (29. o.).⁴ A *vicejux* voltaképpen a közösség bírója helyett járt el, a közösség bíróját képviselte, jelenítette meg, és mint levéladó, esküdt polgártársaival a közösség nevében bocsátotta ki az általa jegyzett levelet.

Míg a királyi delegált bírók működését királyi elhatározás alapozta meg, voltak olyan a közösség kebeléből választottak, akik a közösség teljes jogú tagjai által megválasztott városbíró mellett, a bíróval azonos jogosítványokat gyakorolva járhattak el. A városbíró társa minden bizonnyal a megválasztott bíró és a magisztrátus tagjainak közös elhatározásából kapott felhatalmazást arra, hogy a bíróval együtt, vagy akadályoztatása esetén, a bíró helyett éljen a közösséget illető, városbíró által gyakorolt hatalommal.

Az adatok tehát igazolják, hogy a városok egy részében két, a város joghatóságát gyakorló bíró is tevékenykedett. Belső viszonyuk azonban nem ismert. Az azonban biztosra vehető, hogy praktikus megfontolások vezették a várost, illetve a magisztrátust, amikor két bírót állítottak. Ez a megoldás arra szolgálhatott, hogy ha bármi oknál fogva ellehetetlenült a bíró hivatalviselése, fenn lehessen tartani a zökkenőmentes hivatali működést, hiszen bíró „időközi”, hivatali év lejártá

⁴ A nézetre lásd KUBINYI András: „Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)” in GEREVICH László – KOSÁRY Domokos (szerk.): *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 80.

előtti megválasztására nem kerülhetett sor, illetve feltehetően arra is, hogy a bíróra háruló teendőket bizonyos alkalmakkor, vagy ha a szükség úgy kívánta, ésszerűen megosszák. Ott, ahol nem határoztak bírót helyettesítő társról, másik bíróról, a kialakult szokás szerint, esküdt lépett előre. Ez az esküdt az lehetett, akit rendre elsőnek említettek, írtak a bíró után a város leveleiben. Az első esküdt kitüntetett helyzetű volt a magisztrátusban, ahogyan a korábbi bíró, vagy bírók is, akik közül az utoljára leköszönő lehetett akár maga az első esküdt, utána pedig, ha még tagjai voltak a magisztrátusnak, a megelőző hivatalviselés sorrendjében korábban bírói tiszteket viselők következhetnek.

A városbíró volt az egyetlen, aki nem kinevezéssel, hanem a közösség szabadsága alapján, formális választással nyerte el, és töltötte be tiszteit. A városbíró, ha alkalmatlannak bizonyult feladatára, hivatali éve kitöltése előtt akár el is mozdíthatta városa. Tetszés szerint helyettest nem állíthatott magának a bíró. Arról a várossal vagy tanácsa tagjaival állapodott meg, vagy nélküle, maga a magisztrátus határozott személyéről. A városbíró törvényszékén, minthogy *de jure* közbizalom emelte tisztebe, és az őt megválasztó egyetem érdekében járt el éppen úgy, mint a magisztrátus többi tagja, kötve volt bírótársai, az ugyancsak választott városi esküdtek döntéséhez. Ezzel szemben a királyi kinevezés révén bírói hatalommal felruházott tisztek és méltóságviselők mellett működő bírótársak inkább csak a bíró vagy vicéje törvényes eljárása felől őrködtek, minthogy a bíró vagy helyettese belátásától függött, hogy véleményüket figyelembe veszi-e – vonja le a következtetéseket a szerző (178. o.).

Az a perfolyam, ami a városi levélmintákból kibontakozik, a 14. század derekára kifejlődött városi törvényszék előtt indult eljárás általános ismérveit összegzi, hiszen a levélminták és variációik a percesekek olyan szokásos, többnyire állandósult formuláit örökítették meg, amelyet levélszerkesztők sora termelt ki, és adott át nemzedékről nemzedékre. Az *Ars Notaria* városi peres eljárása ennek megfelelően olyan perfolyomot és a pereknek az eljárás menetét befolyásoló körülményekből, a felek megnyilvánulásaiból, szándékából, nyilatkozataiból adódó okszerű kimeneteleit ismerteti meg, amelyek alapvetően megfeleltek a városokban ténylegesen követett szokásos perrendeknek.

A város előtt folyó per más bíróságok eljárási rendjétől néhány ponton jól láthatóan, sőt látványosan eltért. A városi per egyik sajátossága a perbehívás rendjében mutatkozott meg. A polgárt városában lévő lakhelyén (házánál) a város erre rendelt közegei, az alkalmi vagy már állandósult feladat ellátására rendelt poroszló, vagy hirdető, illetve a törvényszék által saját kebelből küldött esküdtek idézték, akik az idézés fogyanatosításakor a nagyobb biztonság kedvéért, vagy mert egyébként eljárásuk nem vezetett volna sikerre, a szomszédokat is értesítették erről. A perbehívásnak poroszló, hirdető küldésével történő intézése még a megyékben is követett szokás szerint a felperes tevékeny közreműködésével zajlott. Ha viszont esküdtekre hagyta a bíróság a perbehívást, akkor már csak a magisztrátus két tagja járt el a felperes részvétele nélkül, akik, mint ahogyan a poroszló és a hirdető is, az idézés fogyanatosításáról, illetve minden azzal kapcsolatos lényegi körülményről a kiküldő hatóságnak tettek jelenést, illetve szolgáltak bizonyásgul.

A város törvényszéke elé idézés ismétlésére nem került sor, minthogy az idézés módozatai alkalmasak voltak arra, hogy alperes a perbehívás törvényes megtörténtéről tudomást szerezzen akkor is, ha az idézés alkalmával nem tartózkodott a lakhelyén, ugyanis háza népe, szomszédjai azt megfelelőképpen tanúsították. Következésképpen, egy városban eredménytelen idézésre nem lehetett hivatkozni, legfeljebb csak arra, hogy az idézés szabálytalan volt. Ezzel szemben minden más bíróság előtt folyó eljárásban, ha nem vezetett eredményre, az idézést többször meg kellett ismételni. Ezek száma attól függött, hogy milyen ügyben, és melyik bíró jelenlétére szólt.

Az alperes az ország szokásjogával egyezően, amikor személyesen vagy képviselője, elsősre akár egyszerű szószólója, utóbb már csak szabály szerint ügyvédlevéllel eljáró prókátora által megjelent, háromféle halasztás bejelentése közül választhatott. Emellett, ha ellenfelével ebben közösen megállapodtak, további halasztásokkal is élhettek, mindaddig, amíg a bíró fel nem szólított az érdemi nyilatkozattételre vagy egyezségkötésre.

A bizonyítás elrendelése az általános szokást követve közbeszólással, bizonyítást elrendelő határozattal történt. A város törvényszéke minden közhitelű, valódi és érvényes okiratot elfogadott, ilyennek számítottak természetesen a saját kiadványok is. Ezzel együtt a bíróság megkövetelhetette tanúk állítását is, ha voltak, azokat, akiket ügyleti tanúkként azonosított a bemutatott oklevél. Törvényszéke előtt a város polgára, ahogyan ezt több szabadságlevél is megállapította, polgártársain kívül, általában csak polgár jogállású idegen, vagyis azonos jogállású nem városlakó tanú vallomásaival bizonyíthatott. Ellenben arról nem adnak bővebb tájékoztatást sem az *Ars Notaria* mintái, sem a városok egykorú írásos emlékei, hogy hány (legalább kettő vagy annál valamennyivel több), a fél mellett bizonyító tanú egybehangzó vallomása alapján fogadta el szokás szerint bizonyítottnak a bíróság az állított tényt. Az azonban okkal feltehető, hogy a bíróság az ügy összes körülményét figyelembe véve állapította meg, hogy hány tanú egybehangzó vallomása alapján fogadta el a bizonyítást.

Mindenesetre az *Ars Notaria* mintáiból az jól kivehető, hogy az országos praxis-tól eltérően a városbíró az eredményes tanúbizonyítás alapján hozta meg székén az ügydöntő határozatot.

Erre enged következtetni az is, hogy a városokban nem folytattak még előleges vagy előzetes, ún. egyszerű tanúvallatást sem, amivel egyébként más bíró előtt a fél keresetét alapozta meg. Az egyszerű tudományvétel, illetve a közbeszólással elrendelt köztudományvétel arra szolgált, hogy ezek „eredményessége” alapján a félnek esküt ítéljen a bíró – összegzi a szerző (179–181. o.).

Az *Ars Notariának* az *appellatio* intézményével kapcsolatos mintái hiánypótlóak. Zsigmond 1405. évi ún. városi cikkei tették általánossá a fellebbezés rendjét a királyi városokra, de ez nem jelentett többet az addigra már kialakult és kiépült rend rögzítésénél. Ugyanakkor a városi cikkek érdemben semmit nem mondanak a fellebbezésről. A dekrétumok rendelkezéseiben emlegetett ítélettel szembeni elégedetlenség sem jelenthetett többet, mint fél évszázaddal korábban, vagyis olyan okot, körülményt, ami miatt a panaszos az ítéletet a bíró törvényszéki eljárása vagy

elfogultsága miatt utasította el. Ahogyan előbb, úgy az 1405. évi dekrétumok idején sem avégre fellebbezett a fél, mert a tényállás megállapítása vagy annak jogi minősítése miatt volt kifogása. A fellebbezés, legalábbis ezt cáfoló bizonyítékok hiányában, továbbra sem volt több perbeli sérelem orvoslása végetti felfolyamodásnál.

Az *Ars Notarián*a a bíró alkalmatlansága miatt kezdeményezett elutasítási eljárása a „fellebbezés” menetének egyetlen ismert, formula szerinti leírása a 14. században, beleértve azt a különös megoldást is, amit a városi minták között ismertetett a szerkesztő, midőn befogadó egyház oltalmában nyilatkozta ki a „segítségért” folyamodó a bíróval és egész törvényszékével szembeni elutasítását – vonja le a következtetést Béli Gábor (182. o.).

5. Az *Ars Notarián*ban leírt, minden más bíróságétól különböző, önálló karakterű városi perrend különféle joghatások együtteséből formálódott ki. A királyi privilégium rendelkezései adták az alapot az idegengyökerű szokásjoggal együtt. Mivel az autonóm jogok biztosítását megelőzően király által hatalommal felruházott tisztek joghatósága alá tartoztak a közösségek, és királyi elhatározásból több helyütt később is lejártak részleges vagy járulékos joghatóságú királyi delegált bírók, működésük, különösen a nagyobb ügyek intézésében, érezhető nyomokat hagyott. A levéladás terjedésével és szokásossá válásával a jelentősebb városok hivatali működésében a hiteleshelyi, a szentszéki és a királyi kúriai gyakorlatban kiforrott formulák, minták használata is finomította, formálta a városban bekövetkezett peres eljárás rendjét. A városi jegyző, ha nem is kapott szabad kezét, a városi levelek szerkesztésekor minden kötöttség nélkül nyúlhatott a szokásos mintákhoz – állapítja meg a szerző (182–183. o.).

Az *Ars Notaria* városi perrendje perjogi gyakorlati ismeretek összegzése. Olyan gyakori, szokásos mintákból táplálkozott és épült fel, amelyek többnyire minden levéladó városban előfordultak. Ezt nemcsak néhány levélminta korabeli városi oklevéllel történő összevetése támasztja alá, hanem az is, hogy a levélszerkesztői ismeretek, a levéladás művészetének elsajátítására szolgáltak, és hasznos tudnivalókra is felhívták a figyelmet, amelyek a mindennapi gyakorlatban elengedhetetlenek voltak. Ezzel együtt a városok joghelyzetének számos közös eleme, a jelentős városok szabadságainak király általi engedélyezése újabbak számára, az anya- és leányvárosi, illetve általában a városok és polgáraik között létesült kapcsolatok is feltételezik, ha másért nem, legalább a vagyoni érdekek védelme és a jogbiztonság megőrzése okán, a városok perrendi szabályainak alapvető egyezését.

A városok hiteleshelyi működéséhez felsorakoztatott bevalláslevelek mintái a korabeli városi hatóság előtt élőszóval előadott ügyletekről felvett, egyébként nagyobb számban fennmaradt oklevelekkel összevetve, azon túl, hogy kiváló alapot szolgáltatnak a stílusjegyek vizsgálatához, a bevalláslevelek típus szerinti osztályozásához is jól használhatók a többi, a hiteleshelyek formáinál bemutatott sablonokkal egyetemben, és meggyőzően igazolják azt is, hogy a szerkesztő az általánosan használt formulaelemeket építette be mintáiba. Ezek alapján nem férhet kétség ahhoz sem, hogy mindazok a hiányzó perjogi formulák, amelyeket okleveles emlékeinkben nem lehet fellelni, megfeleltek a követett szokásnak.

A küldött levelek a korabeli kérvényezési kultúra vizsgálatához nyújthatnak hasz-

nosítható anyagot. Ugyanakkor érzékletes képet is festenek a városok és a király, királyi tisztek, valamint magánosok viszonyairól, a város és városiak fogadtatásáról a 14. század közepének társadalmában – írja a szerző (183. o.).

Valójában az *Ars Notaria* a levélszerkesztés tudományának reuke. Városi min-tái azt bizonyítják, hogy a levéladás egyik mellőzhetetlenül fontos színtere a sza-bad város volt. Ezért a városi levéladás kihagyhatatlan a számos szempont figye-lembevételével összeállított városkritériumok sorából. A levéladás a hatékonyabb és ellenőrizhetőbb hivatali működés záloga volt. A város hiteleshelyi tevékenységé-vel a gazdálkodás, valamint a forgalom (a vagyoni jogi ügyletek) biztonságát garan-tálta. A bíraskodási teendők ellátásával kapcsolatos levéladás a peres eljárás törvé-nyességének és rendjének fenntartását biztosította, és nagyban segítette a feleket is jogaik érvényesítésében.

Az *Ars Notaria* IIC. alfejezetének tizennégy címébe sűrített szokásjoga nem a városok szokásjoga, hanem városi szokásjog, a városok szokásjogából kinyerhe-tő közös, pontosabban az általában követett és bevett intézmények rendszerbe fog-lalt anyaga, ami döntő többségében perjogi vonatkozású elemekből tevődik össze, és alkot egy, a nótárius számára követhető perrendet (184. o.).

6. Béli Gábor az *Ars Notaria* városi szokásjogának elemzésével a korábbi, Bónis György által elvégzett általános elemzést meggyőző alapossgal szélesítette. Az *Ars Notaria* kerete adott volt, művével a Szerző egy újabb keretet nyújtott a továb-bi kutatások számára. A pozitivisták történetírói módszer szintén lehetővé teszi azt a keretet, amelyben a városi perjog élettel telik meg. Erre kitűnően alkalmas példá-ul a mikro-történetírás vagy a történeti antropológia. Remélhetőleg a perjogi kere-tek konkrét jogesetek, azokból levonható általános érvényű igazságok fogják egy további munkában kitölteni. Így többek között jó lenne feltárni, hogy a városi jog és annak formulái miként hatottak az országos jogra. A városi jog a városi identitást hogyan formálta? A jogról való gondolkodás milyen mértékben hatotta át a váro-si polgárok életét? Tisztában voltak-e a hűbéri társadalomtól nagyon eltérő mivolt-ukkal? A városi kiváltságok, különösen a joghatóságot tekintve, milyen mérték-ben segítették elő a büntetőjog kialakulását? Hiszen a város büntető joghatósága a közüldözés alá eső bűncselekményekkel mutat szoros rokonságot, azáltal, hogy a város (csakúgy, mint az állam) büntető hatalma egy adott népesség, közösség terü-leti kizárólagosságán alapuló büntetőhatalmát példázza.

Béli Gábor művével a jogtörténetírás és a magyar középkort kutatók újabb ered-ményekkel gazdagodtak. A szerző munkájával arra hívja fel a figyelmet, hogy a klasszikus dokumentumokon kívül is lehet jelentős forrásokat találni, és azokból a középkorról alkotott tudásunkat bővíteni. Így még sok-sok lehetőség van a forrá-sokban szűkös középkor tanulmányozásában.

Rigó Balázs*

* Tudományos segédmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.
E-mail: rigo.balazs@ajk.elte.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

EGRESI Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések* (Budapest: Gondolat 2013) 306.

FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 343.

HORKAY HÖRCHER, Ferenc – MESTER, Béla – TURGONYI, Zoltán (szerk.): *Is a Universal Morality Possible?* (Budapest: L'Harmattan 2015) 238.

KAJTÁR Gábor: *A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 561.

SZABÓ Sarolta (szerk.): *Bonas Iuris Margaritas Quaerens. Emlékkötet a 85 éve született Bánrévy Gábor tiszteletére* (Budapest: Pázmány Press 2015) 386.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajtjan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.